عەلی رەحیم، ع. عەزیز.

تاتار ئەدەبییاتۍ تاریخۍ

برنچۍ جیلد.

بۇرنغۍ دەور.

برنچۍ بولك.

تاتارستان ماتبوعات هەم نەشرییات کامبیناتۍ نەشرۍ.

قازان، 1924 نچۍ یل.

تاتارستان ماتبوعات هەم نەشرييات كامبيناتى.

تاتارستان ماتبوعات هەم نەشرييات كامبيناتندا سوعشقا قەدەر هەم سو
واقتندا نەشر ئيتلگەن روسچا هەم تاتارچا تلدە باسلعان هەر تورلى كيتابلار بار

1923 – 1934 نچى ئوقو يللارى ئوچن هەر تورلى مەكتەب كيتابلار
پارتييە مەكتەبلەرى ئوچن سەياسى كيتابلار، ئەدەبى كيتابلار، بالالار ئەدەبيي
كوبلەب حەزرلەندى.

كيتاب ئسكلادلارندا هەم باشقا كوبلەب ئالوچىلارعا ئسكيدكە ياسالا.

هەر ييرگه ...

ئيتەرگە:

Казань, ... ства

TÜRK TARİH KURUMU
KÜTÜPANESİ
KAYİT No. 4676
YER No. A 3351

عەلی رەحیم، ع. عەزیز.

تاتار ئەدەبییاتی تاریخی

ئۇچن ماتیرییاللار ،جییو یولندا بر تەجریبە.

4676
A3351

برنچێ جیلد.

بۇرنغی دەور.

برنچی بولك.

مەدحەل.

(بۇرنغی تۇرکلەردە ئەدەبییات).

На отправку в Турцию
РАЗРЕШАЕТСЯ
Главлитом А.Т.С.С.Р.
Зав. Инт. Отд.
13/XII 92.
TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİ

Казань
Типография имени „Камиль Якуб"
1923 г.
Главлит А. Т. С. С. Р. № 997.
Тираж 5000 экз.

مۆقەددیمە.

ئۇقوچیلارعا تەقدیم ئیتێلە تۇرعان ،بو کیتاب «تاتار ئەدەبییاتی تاریخی»نیڭ برنچی جیلدین تەشکیل ئیتب، تاتار ئەدەبییاتینیڭ بورنعی دەورینە باعشلانا. بورنعی دیب بز تەمامەن بورنعی ئیسلام شەرقی تەئسیرندەگنە توعان ئیسکی ئەدەبییات دەورن ئاتیبز.

«تاتار ئەدەبییاتی تاریخی» نیڭ ،بو برنچی جیلدی ئۆچ بولکە (ئۆچ کیتابقا) ئایرلب نەشر ئیتلدی. لاکین ،بو ئێش باری تیک قای بر ماددی سەبەبلەر تەقازا قلعانعا کورەگنە ئێشلەندی. یوقسا ئەسەر ئارگانیك رەوشدە ئۆچ کیسەککە ئایرلمی، بەلکی کولەملەری بیك تۇرلیچە بولعان ئالتی کیسەککە ئایرلاکی، ئالار شوشلاردر: 1) مەدخەل، 2) تاتار تلی وە ئەدەبییاتینیڭ تاریخی یازمشی، 3) ئیدل بویندا ئیلك بورنعی تل‌یادکارلاری، 4) ئیدل‌بویندا چعتای‌ئەسەرلەری، 5) ئیدل بویندا عوسمانلی ئەسەرلەری، 6)، 17، 18 هەم 19نچی عاسرلاردا ئیسکی ئەدەبییات.

،بو ئالتی کیسەکدەن برنچیسی بولعان «مەدخەل»قیسمی‌جیلدنیڭ برنچی بولیگن تەشکیل ئیتەدر. ،بو بولك تاتار ئەدەبییاتی تاریخینیڭ بورنعی دەورینەگنە توگل، بەلکی بۆتن تاتار ئەدەبییاتی تاریخنا مەدخەل ،بولب خزمەت ئیتەرگە تییش. ،بو مەدخەل بورفعی تۆرك خالقلارینیڭ مەدەنییەت، یازو وە ئەدەبییاتلارینا باعشلانعان. ئاندا

بۇرنعى تۈركلەردەگى شامانلق ئىدىيالوگىياسىنا ھەم حالق ئەدەبىياتىنا، ئالاردا‌عى يازو سەنعەتىنە، ئالارنىڭ ئىك بۇرنعى يازما ئەسەرلەرىنە (ئورحون تاشلارى، ئويعورچا ئەسەرلەر)، بزنىڭ تاتار ئەدەبىياتىنىڭ بارىشىنا، زور تەئسىر ياساعان ئىكى بۈيك تۈرك ئەدەبىياتىنا (چعتاى وە عۇسمانلى ئەدەبىياتلارىنا)، نىھايەت شورلاردا وە ئالار ئارقىلى كوچب بزنىڭ تاتار ئەدەبىياتىنىڭدا بۇرنعى دەورندە حۇكم سۈرگەن ئىدىيالوگىيانىڭ تۈب عۇنسىرىن تەشكىل ئىتكەن سوفىلىق (تەساووف) نەزارىياتىنا عۇمومەن بر كوز يۈرتىش ياساب چىقلدى.

ئىدل بويى تاتارلارىنىڭ ئەدەبىياتىنا كرە تورعان ئەسەرلەرنىڭ تل وە ئسلوبلەرى، ئالاردا‌عى فىكر وە ئىدىيەلەر، بر ياقدان ئۆز ئورندەن، جىرلى عامىللەر تەئسىرى ئاستىندا، مەيدانعا كىلگەن بولسالار، ئىكنچى ياقدان ئالار تۈركلەرنىڭ ئىك ئىسكى واقتلارندا، برگە ئۆيىشىب تورعان واقتلارندا ئوق توعان بولب، تەوارس بويىنچا كىلەلەر؛ ئۆچنچى ياقدان ئىسە ئالار باشقا شەرق حالقلارندان (عەرەب، ئىران وە باشقالاردان) ئۆزلەرىنىڭ مەدەنىيەتچەك قەردەشلەرى بولعان ئورتا ئازيا وە عۇسمانلى تۈركلەرى ئارقىلى كوچب تەئسىر وە تەقلىد ئارقاسندا حاسىل بولعانلار. شونىڭ ئۈستىنە تاعى بزنىڭ تاتارلار ئاراسىنا ئىلك ئىلكدەن بۈتن — بۈتن چعتاى وە عۇسمانلى ئەسەرلەرى كىلب كرب، عاممە قارشىدا مەقبول، حالق ئاراسندا ئوقىلا تورعان كىتابلاردان بولب كىتكەنلەر. ئەلحاسىل، بۈتن تۈرك قوملەرى ئۆچن ئورتاق بولعان تل، ئسلوب وە يازو ئسوللارى، تەوارس بويىنچا كىلە تورعان فىكر وە قاراشلارى، تەئسىر وە تەقلىدنىڭ نىچك بولوون، نىھايەت تورىدان، تورى باشقا تۈرك ئەدەبىياتلارندان كرگەن ئەسەرلەرنى، ئالارنىڭ ئۆز ئەدەبىياتلارندا تۈتقان ئورنلارن

ئاڭلاو ئۆچن بورنعی زامانداعی تۆرك قەوملەرنڭ مەدەنییەت وە تۆرمشلارنا، ئالاردا ،بولب ئۆزعان ئەدەبی ئاعم وە ئەۋلوتسییەلەرگە ئێجمالەنگنە بولسادا، توقتالب ،ئۆزمی مۆمكین توگل. ئولدا بولسا، ،بو ئەسەرنڭ «مەدحەل» ێنڭ مۆندەرەجەسن تەشكیل ئێتەدر.

2 نچی، 3 نچی، 4 نچی، 5 نچی كیسەكلەر كیتابنڭ ئێكنچی بولنگن تەشكیل ئێتەلەر. «تاتار تلی وە ئەدەبیاتینڭ تاریحی یازمشی» ئاتالعان 2 نچی كیسەك ،ئۆزن بر مەقالەدەن عیبارەت ،بولب، ئێسمندەن ئوك كورلگەنچە، تاتار ئەدەبیاتی تاریحنا بر مۆقەددیمە شەكلندەدر. ئاندا «تاتار» ئێسمنڭ قایدان كیلب چعووی، ئێدل بویندا حەزر «تاتار» ئاتالا تۆرعان تۆرك حالقنڭ یاسالشی، ئانڭ سۆیلەشو هەم ئەدەبی تللەرنڭ یاسالشلاری، باشقا تۆرك تللەری وە ئەدەبیاتلارنڭ ئێدل ،بویی ئەدەبیاتنا تەئسیری حاقندا سۆیلەنە. 3 نچی كیسەك «ئێدل بویندا ئێك بۆرنعی تل یادكارلاری» ئاتالب، ئاندا، «بۆلعار تاشلاری»، «قومان مەجموعەسی»، «یارلقلار» شیكللی، ئۆزلەری ئەدەبی ئەسەرلەردەن ،بولمیچی، «ئەدەبیات» رەتندەن سانالماسقا تییش بولعان یازو نەمونەلەری تورسندا سۆیلەنە. بردەن ئالار بزگە، سوڭندان ئێدل ،بویی تاتارلارن تەشكیل ئێتكەن، حالق عۆنسرلارندان قالما، ئالارنڭ یازو تللەرنڭ نیچك بولعانلعن كورسەتە تۆرعان بردەن بر نەمونەلەردەن بولعانعا، ئێكنچیدەن ،ئول دەوردەن هیچ بر تۆرلی ،چن ئەدەبی ئەسەرلەر سافلانب قالماعانعا، ئالار بزنڭ ئەدەبیات تاریحبز ئۆچن بیك ،زور ئەهەممییەتنی حائیز بولعان ئەیبرلەردر. «ئێدل بویندا چعتای ئەسەرلەری» هەم «ئێدل بویندا عۆسمانلی ئەسەرلەری» سەرلەوحەلی 4 نچی، 5 نچی كیسەكلەردە بزنڭ تاتارلار ئاراسنا چعتای وە عۆسمانلی ئەدەبیاتلارندان كرب، عاسرلار بوینچا حالق ئاراسندا ئوقلب، تاتار حالقنڭ ئۆز مەدەنی

مالی حوکمنه کوب کیتب، بورنغی تاتار ئەدەبیاتننك ئایرب ئالنماسلق بر کیسەگنه ئەورلب کیتکەن ئەسەرلەرنك ئیك مەشهور وە عوموملەشکەنلەری ئایرم-ئایرم تیکشرلدی.

تاتارلارنك، سەیاسی ئیستیقلاللەرن یوغالتقاندان ،سوك، مەحکومییەت دەورندە، جیرلی، ئوز یازوچلاری تارافندان تەئلیف ئیتلگەن ئەسەرلەر «17، 18 هەم 19 نچی عاسرلاردا ئیسکی ئەدەبیات» سەرلەوحەسی ئاستندا کیتابنك برنچی جیلدننك سوڭغی، 6 نچی، کیسەگن تەشکیل ئیتەلەر. ،بو کیسەك کیتابنك بوتن ئوچنچی بولگن ئالادر. ئوزلەری بیك ئاز (17 نچی، 18 نچی عاسرلار ئوچن بر نیچەشەرگنه ئەسەر) بولغانغا، بیك کوب ئەسەرلەرنك یازلو تاریخلاری تەعەین مەعلومدە بولماغانغا، سوڭغی ئوچ عاسر ئچندە ئیدل بویی تاتارلاری تارافندان مەیدانغا کیترلگەن ئەدەبیاتنی دەورلەرگە بولەرگە ئیمکان‌دا لزومییەت‌دە کورلمەدی. شوڭارغا کورە ،ئول عوموی سەرلەوحە ئاستندا بر تزمەدەن‌گنە سویلەندی.

تاتار ئەدەبیاتی تاریخی موگار قەدر بردە دییرلك قول تیمەگەن، ئشلەنمەگەن بر عیلمدر. مونەللیفلەرنك ،بو ئەسەرنی یازغاندا کوز ئالدندا توتقان مەقسادلاری ئەدەبیاتبزنك تاریخی حاقندا ئوزبزگە برنچی مەرتەبە موفاسسالراق بر حیساب بیرب قاراو، ئەدەبیات تاریخبزنی فەن شەکلنە کرتو، سیستیماغا سالو یولندا بر تەجریبە یاساب، برنچی ئادم ئاتلاو، برنچی نیگز تاشلارن سالودر.

بر ئەدەبیاتنك تاریخن فەن رەوشنە کیترو ئوچن، بیلگنلی، ئاندا بر سیستیما بولرغا تییش؛ چونکی سیستیمادان باشقا هیچ بر تورلی بلم‌دە فەن بولا ئالمی. ئەدەبیات تاریخی سیستیماسن ئیسە بر نیچە تورلی ئەساسدە توزرگە مومکین: شەحسلار ئیعتیباری بلەن،

نیب ئیعتیباری بلەن (ТИПОЛОГИЧЕСК.)، زامان ئیعتباری بلەن (ХРОНОЛОГЕЧСК.).

برنچی نەوع ئەساس ئەدەبییاتدا زور رول ئویناعان، مەشهور یازوچیلارنی ئالب، شولارنڭ تەرجمەئی حاللەرن توب نیگزگە سالب، بوتن ئەدەبیاتنی شول زاتلارنڭ شەحسلاری ئارقیلی قاراب تیکشرودەن عیبارەت. بز ئیکی تورلی سەبەبدەن بو یولنی ئیحتیار ئیتە ئالمیبز: بریاقدان بز تاریحداشەحسلارنڭ ئاز رول ئویناولارینا ئیشانوچیلاردانبز. دورست، ئەدەبییات عالەمندە ئیقتیسادی وە باشقا عامیللەر حەزرلەگەن ئیدییالار ئایرم شەحسلار ئارقیلی کیەعەزگە یازیلالار. شولای بولسادا، شەحسلار - موحەرریرلەر ئوزلەری ئوز موحیت، زامان، سینف وە عیرقلاریڭ قوللاری؛ ئالار نیشلەسەلەردە، نی یازسالاردا، شول موحیت، زامان، سینف، عیرق شیکللی حوسوسییەتلەردەن چیتکە چعا ئالمیلار؛ شونڭ ئوچن دە دەورلەرنڭ فیکر، ئیدییە وە تەساووررلارن شەحسلار ئارقیلی توگل، بەلکی کیرسنچە شەحسلارنڭ فیکر، ئیدییە وە تەساوورلارن دەورلەر ئارقیلی کورسەتو توریراق بولدر.

بورنعی ئەدەبییات تاریحیبزنی ئایرم یازوچیلارنی تیشکرو ئسولندا تەرتیب ئیتونڭ باشقا یاقدان دا ئوکایسزلیعی یوق توگل. عوموەن ئیدل بویی تاتارلاری ئولکنگی عاسرلاردا، نی ئوچندر، ئەدەبیات بابندا بویك شەحسلار جیتشترە ئالمادیلار. بەلکی ئالار بولعاندردا؛ لاکین تاریحیبزنڭ مەنبەعلەری بیك ئاز قالعانعا، ئول مەنبەعلەردە کوبرەك ئورس ئەسەرلەرندەن عیبارەت بولعانعا، ئاندی شەحسلارنڭ ئیسملەری دە ئاز ساقلانعان. بولعاردا عالیملەر، یازوچیلار، موئەررریحلەر بولووی مەعلوم بولسادا بورنعی بولعارلاردان هیچ بر یازوچینڭ ئەسەری ساقلانماعان. ئالتن ئوردا عا کیلگەن سەییاحلار تارا-فندان هەم شول زاماندان قالمایارلقلاردا زیکر قلیناتورعان مەشایح، سوفی..

تاليب وه فهقيهلهرنڭ ئيسمله رئ ده يونلهب بيلگنلى توگل، ئهسهرلهرئ ده بزنڭ زامانعا قهدهر ساقلانماعان ديرلك. قازان، حاجى تارحان، قاسيم دهولهتلهرندهده حهلشولاى ئوق؛ حيسامددين موسليمى شيكللى بر نيچه زات مهعلوم بولسادا قورئ يازوچى ئيسمله رندهن گنه، ئهلبهتته، ئهدهبييات تاريحى تۇزهرگه موُمكين توگل.

تيپ ئيعتيبارئ بلهنده ئهدهبياتبز تاريحنڭ ماتيريالن ئهساسلى رهوشده بر جبكه تزهر حهل يوق. مونڭ ئوچن بوتن ماتيرييال تيكشرلگهن، فهن فاكتلار ئزلهو دهورندهن ئوتب، عوموملهشترو، ماتيرييالنى ساتسييالوگيا قالبنا سالو دهرهجهسنه كيلب جيتكهن بولرعا كيرهك، لاكين، تهئهسهفكه قارشى، بزنڭ ئهدهبياتنڭ ئونكهنن ئويرهنو ئهلى ئول دهرهجهگه جيتكهنى يوق.

سوڭعى ئهساس ئيسه، يهعنى تاتار ئهدهبياتنڭ ئوتمشن حرانالوگييا تهرتيبنچه، زامان ئارتندان زامانعا كوچب تاسوير ئيتو، فيكربزچه، حهزرگه ئيك ئاسات وهئوڭايلى يولدر. زاتهن، «تاريح» مهفهومى ئوزندهن ئوزئ حرانالوگييا تهرتيبن ئاڭعارتب تورا. موڭار قهدهر هيچ تيكشرلمهگهن قاريحى ماتيرييالنى باشدا يللار تهرتيبنچه تزب كوزدهن كيچرو تابيعى تۇسلى تويلدئ دا، بز ئهسهرنبزگه كرگهن ماتيرييالارنى، موُمكين بولعان قهدهر، شول رهوشچه ئورناشترعا قهرار بيردك. لاكين بودا بزنڭ ئوچن موكهممهل، ههر ياقدان قهناعهتلهندرلك يول بولب چقمادئ. چونكى بورنعى دهوردهن قالما بيك كوب ئهسهرلهرنڭ يازلو تاريحلارئ تهعين مهعلوم توگل: ئالارنى چاما بلهن گنه بيلگنلى بر تورنعا قويارعا موُمكين. ئاندان سوڭ سانلارئ بايتاق بولعان بر توركم ئهسهرلهربار كى، حرانالوگييا نوقتاسى نازارندان ئالارنى قايدادا قويارعا ئيمكان يوق: ئول بولسا،

چعتای وەعۇسمانلی ئەدەبییاتلاریندان کرگەن ئەسەرلەردر. ئالارنڭ برسننڭدە دیېرلك تاتار ئاراسننا قایچان کیلب کرولەری مەعلوم توگل.

عۇمومەن ئالعاندا ماتیرییال زامان تەرتیبنچە تزلسەدە، ئەدەبییات یولندا حزمەتلەری کورلگەن هەم ئانڭ ئاعمننا مۇناسەبەتی بولعان شەحسلارعادا تییشلنچە ئەهەمییەت بیرلب توقتالندی؛ شولای ئوق بر برسننە ئۇشاولاری ئایرماچق کوزگە بەرلب تۇرعان ئەسەرلەر ئایرم ئایرم گروپپالارعا ئۇیشترلب برەر تیپ بولاراق قارالدی (مەسەلەن، «سوعش کیتابلاری»، «قیسسا کیتابلاری»، «دۇعالقلار» شیکللی).

ماتیرییالنی حرانالوگییاعا بینا قلب تزونڭ ئیڭ زور ئوڭایسزلغی ئەدەبییات تاریخی دەورلەرگە بولو مەسئەلەسندە سیزلدی. بزنڭ دەورلەرگە بولگەندە تۇتقان ئەساسمز، یەعنی ئیدییالوگییا ئەساسی، بوینچا بارعاندا بۇرنعی (بیلکۇللییە شەرق تەئسیرندە بولعان) ئەدەبییات بۇتن 19نچی عاسر بوینچا سوزلب کیلب، شول عاسرنڭ ئاقتقلاریندا اعنا یوقا چعا. یاڭا (عەرب تەئسیرندە مەیدانعا کیلگەن) ئەدەبییاتنی ئیسە 18نچی عاسرنڭ ئاحرلاریندان (حەلفینلەردەن) باشلاب، فەیز حانفلار، مەرجانی، ناسیری وەئاقموللالار ئارقلی یاڭا زامان ئەدەبییاتننا یالعارعا توری کیلە. شولای ئیتب، حرانالوگییا یاعندان قاراعاندا دەورلەر بر برسننە کیشلی بولب چعالار. بو تەرتیبنڭ بر قەدەر ئوڭایسزلغی، ئەلبەتتە، مەعلوم. لاکین بز، برنچی سوقماقنی سالوچلار، ئوزبزنڭ تۇتقان پرینسیپبز دائیرەسندە بو چیتنلکنی تاعندا ئوڭشلراق رەوشدە حەل ئیتە ئالمادق. کیلەچەکدە، ئەدەبییات تاریخچیز تاعن دا ئشلەنە تۇشکەچ، بو مەسئەلەدە باشقا، قەنەعەتلەنرلگرەك، یوللار تابلر دیب ئومت ئیتەبز. کیتابنڭ سوڭعی قیسمننڭ سەرلەوحەسن «17، 18 هەم 19نچی عاسرلاردا ئیسکی ئەدەبییات» دیب قویوونبزنڭ دا سەبەبی منە شولدر.

مۇئەللیفلەر بو ئەسەردە «ئەدەبییات» دیگەن مەفهومگە کیڭ بر قاراش بلەن قارادئلار. بارئ شیعری - نەفیس ئەدەبییاتقا کرە تۇرعان ئەسەرلەرنڭ (پائیزییەنڭ) گنە تاریحن یازب، باشقا ئەسەرلەرنی تاریحنڭ بوتەن قیسملەرئنە (مەدەنییەت وەفیکر تاریحلارئنا) قالدئرو عادەتی، ئەلبەتتە، بار؛ شولای ئشلەو هەممەعقولدە. لاکین بو ئورندا، ئەدەبییاتن یازاتۇرعان حالقنڭ مۇسوسییاتندە، دەرەجەئی مەدەنییەسندە حەتردەن چعارماسقا تییش. بزنڭ ئیدل بویئ تاتارلارئنڭ وە ئالارنئ ئۇیشتئرب برحالق ئیتب چعارعان بۇلعار، حەزەر، قومان هەم مانعوللارنڭ ئیقتیسادی تۇرمش شەرائیتئ ئالارعا نەفیس ئەدەبییات بلەن شۇعللەنرگە ئارتق ئیرك بیرمەدئ. ئالار یاوروپانڭ باشقا حالقلارئ شیکللی یونان وە رومانڭ ئەزر مەدەنییەت مۇحیتئنا کیلب ئوترمادئلار. بۇلار یارم وەحشی کوچمە حالقلار بولب، ئازیانڭ کیڭ ساحرالارندا ئورن تارایعاچ، یاقشئ جەیلەو، تۇررعا یاکا ئورنلار ئزلەب مەدەنییەت عالەمندەن یراق تۇرعان شەرقی یاوروپاعا کیلب چعب، مەدەنییەت باسقچندا توبەن دەرەجەدە تۇرعان فین وە ئسلاولار یانئنا ئورناشدئلار، یائیسە بر جیرگەدە تۇبلەب ئورناشمیچئ بوش ساحرالاردا کوچب یۇری باشلادئلار. ئالارعا بۇتن ئیقتیسادی، مەدەنی دەرەجەلەرنی باشدان ئوتەرگە توری کیلدئ. شونڭ ئۇچن ئالار یازو هۇنەرئنە تیز ئۇیرەنە ئالمادئلار؛ باشقا حالقلار شیکللی حالق ئەدەبییاتن یارما ئەدەبییاتقا ئەورلدئرو ئالارعا تیزگنە مۇمکین بولمادئ. شوکار کورەدە ئیدل بویئ تۇرك تاتارلارئنڭ یازعان نەرسەلەرئ، بزگە قەدەر ساقلانب قالعان قالدقلارئنا قاراعاندا، کوبئسنچە شیعری ئەسەرلەر بولماینچا، قەبر تاشئ، یارلق شیکللی تاریحی داکومینتلار هەم دینی وەتاریحی ئەسەرلەردەن گنە عیبارەت بولدئ. شونڭ ئۇچن مۇئەللیفلەرگە ئیدل بویئ تاتارلارئنڭ، ئەدەبییات تاریحلارئنا قاراعاندا بیگرەك ئالارنڭ

يازولارى وە ئەدەبى تللەرى تاريخن تيكشىرگە ،تورى كيلدى.
ديمەك، ،بو كيتاب ئيدل بويندا تورك تلندە يازلغان وە ئوقلغان ئەسەر-
لەرنى بر ياقدان عنا قاراميچى، ئالارنڭ زاماناغا، مەدەنى موحيتقا،
زاماناسنڭ فيكرى حەياتنا موناسەبەتلەرى، شولاى ئوق تللەرى،
ئسلوبلەرى، نيهايەت ئەدەبى قيممەتلەرى ياغندان دا قاراب تيكشىرەچەكدر،
ئەلحاسيل، چنلقدا ،بو ئەسەر بر ئەدەبيات تاريخى بولودان ئوستن
ئيدل بويى تاتارلارنڭ مەدەنييەت تاريخلارنڭ ،زور بر كيسەگن
ئچنە ئالاچاقدر.

،بو ئەسەر مەكتەبلەردە دەرسلك ئيتب قوللانو ئوچن توگل،
بەلكى موتالەعە هەم تاتار ئەدەبياتى دەرسلەرى ئوقتوچى
موعەلليملەرگە قوللانما ئيتب ئيستيعمال ئيتو ئوچن، شوكار قاراتبراق،
تەرتيب ئيتلدى. مەكتەبدە تورىدان ،تورى شەكرت قولنا بيرب
ئوقتو ئوچن ،بو كيتاب هەم ،ئوزن، هەم ئوكعايسزراق بولاچاق؛
ئاندا دەرسلكدە بولماسقا تييش بولغان بيك كوب ،ئوزن مولاحەزا
وە بەحسلەر، مەحز فەننى ئەسەرلەردەگنە بولا تورغانچا تەفتيش وە
تيكشىرولەر بار. زاتەن، موكار قەدەر هيچ تيكشىرلمەگەن بر عيلم
بابندا يازلغان برنچى جيددى ئەسەرنڭ شولاى فەننى توسدە ،بولب
چعووى تابيعى. بر فەندەن ئازمى- كوبمى ئشكە ياراقلى دەرسلك تەرتيب
ئيتو ئوچن ئيڭ ئلك ،ئول فەننڭ كيرەگنچە ئشلەنب موعەييەن بر
سيستيما حالنە كيترلووى لازم. تاتار ئەدەبياتى تاريخى ئيسە ،بو
كونگە قەدەر جييلماغان، تيكشىرلمەگەن تارقاو ماتيرييال شەكلندە
ئيدى. ،بو ئەسەر ،شول تورلى جيردە تارالغان ماتيرييالنى ،جييو
يولندا برنچى تەجريبەدر. 1)

---

1) كيتابداغى ماتيرييالنڭ تەرتيبى مەسئەلەسندە بزگە عاليمجان
ئيبدەش ئيبراهيمفنڭ شاقتاى بولشلغى تيدى. ،ئورنلى كيڭەشلەرى
ئوچن ئاكار تەشەككر بەيان ئيتب كيتەرگە ئوزنبزنى ،بورچلى سانيبز.

بو ئەسەرنىڭ مەدحەلدەن باشقا قىسملەرى ئايىرىم - ئايىرىم (مۇستەقىل) فىقرە - مونوگرافىيالار ئۇسولىدا تەرتىب ئېتىلدى. ھەر بىر ئايىرىم ئىسىمدەگى فىقرە ئۆز باشىنا مۇستەقىل بىر تەفتىش شەكلىدە بولۇپ، باشقالارى بىلەن زەئىف رەۋىشدەگىنە باغلانغان. لاكىن كىتابقا كىرگەن فىقرەلەرنىڭ، بىلگىلى، بىر بىرسىنە مۇناسەبەتلەرى يوق توگىل: ئالار، يوغارىدا سۆيلەنىپ ئۆزلەغانچا، مەئلۇم بىر ئەساسدا بىر بىرى ئارتلى تىزىلىپ ھەممىسى بىرگەبىر كۆللىيەت، بىر بۈتۈن تەشكىل ئېتەلەر. ياكا تيكشىرىلە تۇرغان ماتېرىيالنى بىرگە ئۆيىشتىرو ئۈچۈن بىزھەزىرگە مۇنوگرافىيالار ئۇسولىنى ئېڭ ئوڭغايلى ئۇسول تاپدىق.

ئايىرىم فىقرەلەر ئايىرىم مۇئەللىفلەر تارافىندان يازىلىپ ئىمزالار فىھرىستدە كورسەتىلدى. بىر فىقرەنى يازودا مۇئەللىفلەرنىڭ قايسىسى ئېڭ زور حىزمەت قويىپ باشقارىپ چىققان بولسا، ئانىڭ ئاستىنا شونىڭ ئىمزاسى قويىلدى. لاكىن فىقرەلەرنى تەكمىل وە تەحرىر ئىشى ھەر ئىككى مۇئەللىف تارافىندان ئورتاق رەۋىشدە ئىشلەندى. ئۆز ئارا ئىش، بىر قەدەر ئىستىسنا بىلەن، شوشى رەۋىشدە بولىندى: ئوسمانلى قىسمى ئ. ئەزىز، چىغاتاى قىسمى، باشلىنچا، ئ. رەحىم تارافىندان، «بۇرۇنغى تىل يادىكارلارى» ئ. ئەزىز، مەحكومىيەت دەۋرىندەگى ئىسكى تاتار ئەدەبىياتى، باشلىنچا، ئ. رەحىم تارافىندان يازىلدى.

شونىدا ئەيتىپ كېتەرگە كېرەككى، بو كىتاب بىر تاقىم ئىلمى - فەننى، قىسمەن كامپىلاتىف تەفتىشلەردەن ئىبارەت بولسادا، ئومومى ئوقوچىلار ماسساسىنادا ئاڭلايشلى بولسىن ئۈچۈن بىز ئانى شاقتاى سادەلەشتىردىك، ئورنى تورى كېلوۋىنە قاراپ ئادى ئوقوچى ئۈچۈن ھەر تۈرلى بابدان ئومومى ئىزاحلار دابىرىپ كېتەرگە تىرىشدىق. ئۇسلوبنى مۈمكىن قەدەر جىيىل، ئادى ئوقوچىنىدا قىزىقتىرلىق رەۋىشدە جانلى

وه ناسویری ئینونی هەر وافت كوز ئالدندا تۆتدق. ،سیرف عیلمی ئەسەرلەرگە ماحسوس بولعان ئیفادەنك فۆرنلمعندان بلە ،تۆرب فاچدق.

تیزلكدە، شوشندا جیبلعان ماتیریالعا بینائەن، ئیكنچی باسقچ مەكتەبلەرنك هەم تیحنیكوملارنك یوعاری سینفلارندا ئوفنتو ئۆچن پیدا گوگیكا هەم میتودیكا فاعیدەلەرنە ،توی كینتر بتەرتیب ئینلگەن فسفاچا ئەدەبییات تاریحی دەرسلگی یارب چعارو نییەتنبز یوق توگلدر. لاكین ئاینرم دەرسلك چققانچعا قەدەر ،بو كینابنك ئوزن مەكتەبلەرگە دەرسلك ئورننا فوللانا تۆررعا مۆمكین. ئانك ئارتق وە كیرەكەس جیرلەرن تۆشنرب فالدنرب، شەكرنلەر ئۆچن هازمی جیگل بولعان شەكلگە كیتنرو ئەدبییات مۆعەللیملەرننك ئوزلەرنە تابشرنلا.

تاتار ئەدەبییاتی تاریحننك بۆرنعی دەورننە حاسلانعان «نەمونەلك» (حریستاماتییە) تیز كۆندەن تەرتیب ئیتنلب نەشر ئیتنلەچەكدر. ئاندا ،بو كیتابدا سۆیلەنگەن بۆرنعی ئەدەبی ئەسەرلەرنك، مۆمكین قەدەر ،هەممنسندەن نەمونەلەر ئالنناچاق، تیكشنرلگەن یازوچلارنك دا ئەیبرلەرندەن ئالنعان كیسەكلەر — قەنعەلەر كرتنلەچەكدر. كیرەك مۆتالەعە قلعاندا،كیرەك مەكتەبدە ئوفتقاندا،بولسن، ئەدەبییات تاریحننك نازاری قیسمی بلەن نەمونەلنگی هیچ بر وافت بر برسندەن ئاینرنلب یۆرتلمەسكە تییش. چۆنكی ئەدەبییات تاریحی ئۆچن قۆری نازارییەگنە بیرو ،بو فەننی عەمەلیلكدەن چعارو، ئسحولاستیكا یولنناقویو دیمەكدر حەتتا، ئەدەبییات تاریحن ئۆیرەنگەندە ئەسەرلەرنك تەكستلەرنە، ئالار حاقندا سۆیلەنگەن فیكروە مۆلاحەزالارعا قاراعاندا ئارتنعراق ئەهەممییەت بیرنلرگە تییش ،بولووی سوكعی زامانك تاریحی ئەدەبییات میتودیكاسی

نارافندان كوبىمن ئېعتىراف ئېتىلگەن ھەقىقەتلەردەندر. ئايرىم
خرىستاماتىيە چعارئلاچاق بولعانعا كورە، كىتابىنڭ ئچندە مىساللەر
كوب ئالنمادى. ئەسەرنڭ كولەمىن چامادان ,تش زورايتماس ئوچن
مىساللەرنڭدا، مۇمكىن قەدەر، ئىك كىرەكلىلەرن ھەم قسقالارن‌عنا
ئالرعا ,ترىشلدى.

ع. غەزىز، ع. رەحىم.

مەدخەل

I

بۇرنعى تۆركلەردە دۇنياعا قاراش هەم حالق ئەدەبىياتى

بىر تۆرلىدە كورشنلەرنڭ تەئسىرىنە بىرلمەگەن، بارى ئۆز تۆرمىشى ئۇچۇنەگنە باتب ئوترعان بۇرنعى تۆرك حالقلارن تارىحى بر حەقيقەت ئيتب تاسوير ئيتەرگە مۇمكين بولسادا، ئول ئش تاريح عيلمى كوز قاراشندان دۇرس بولاچاق توگلدر؛ چۇنكى، مۇنڭ ئۇچن شوندى بر قاراگعى، بۇرنعى زامانعا چومارعا كيرەك، بولر ئيدىكى، ئول زاماندان تاريحى دەورگە قەدەر نە بر مەنبەع، نەدە بر مەعلومات ساقلانب قالماعان. دۇرس ئاسارى عەتيقە فەنى ئاقتارب چىارعان قەبرلەردەن، قورعانلاردان تابلعان بر قەدەر نەرسە بار؛ لاكين، ئول قورعانلارنڭ بر ياقدان تۆركلەرنڭكى ئيكەنى تەمام ئيسبات قلنب جيتمەگەن، ئيكنچى ياقدان، ئول قورعانلار، قەبرلەرنڭ وەئالاردا تابلا تورعان نەرسەلەرنڭ تاريحى (حرانالوگيياسى) تەمام تەعەين قلنبدا بتمەگەن ئەلى؛ شونڭ ئۇچن بۇلاردان ئالنعان مەعلومات بلەن تۆركلەرنڭ ئيڭ بۇرنعى زامانداعى تۆرمشلارن مۇجەررەد ئيتتب تاسوير ئيتو عيلمى ياقدان حەتا بولاچاق.

ياوروپا عۆلەماسىنڭ كوبىسى شيكللى ياوروپا ئارحيالوگيياسىنا ئيستينادەن وە حەزرگى وەحشيلەرنى تيكشرگەن سوگندا، بۇرنعى تۆركلەر وەئالارنڭ قەردەشلەرى مانعوللارنڭ تاريحى دەورلەرندەگى

«ئيسكىلك قالدۇقلارى» بوينچا بۇرنغى تۈركلەرنىڭ تۇرمۇشن تاسوير
قلودا شاقتاي حەتتا بولرغا مۇمكين. بو ئۇسول بلەن بارغاندا بر ئاز
حەقيقەتكە ياقن كيلب بولسادا، ئانىڭ بيرگەن بۇتن نەتيجەلەرن قەتعى
حەقيقەتكە حيسابلاودا زور ياڭلشلق بولووى هاماندا ئيستيسنا
ئيتلمى. لاكين بو مەسئەلەنى تيكشرو ئۈچن مۇئەرريحنىڭ قولندا
بر عازامەتلى قۇرال باركى، ئول دا بولسا «تل فەنى»در. بو يول بلەن
بارب، حەزرگى تۈركلەرنىڭ تۈرلى قەوملەرندە بولعان ئورتاق سوزلەرنى
جيىب، شول سوزلەرگە ئيستينادەن بۇرنغى تۈركلەرنىڭ تۇرمۇشن
تاسوير ئيتەلەر. بو قۇرال بلەن ئارى جنسنە مەنسوب بولعان
حالقلارنىڭ تۇرمۇشنا دائير كوب نەرسەلەر كەشف قلنب، قايسسى
تەمام حەقيقەت دەرەجەسنە كيلگەن ئيندى؛ لاكين حەزرگە قەدەرلى
تۈركلەرنىڭ تللەرن تيكشرو مەسئەلەسى ئەلى ئيبتيدائى دەرەجەدە
تۇرا؛ ئانى تيكشردەن سوڭ تۇرمش تاسويرلارن بيرو حاقندا
موكارچىنعا قەدەر بارى ۋامبرى تارافندان عنا بر تەجريبە ياسالعان 1).
ئەگەر ئيندى بيك بۇرنغى تۈركلەرنىڭ تۇرمۇشن عومومەن تاسوير
قلودا شاقتاي ئوڭايسز بولسا، شول ئوق تۈركلەرنىڭ فيكرى حەياتلارن،
ئالارنىڭ ئشانولارن تاسوير ئيتو تاعىدا چيتنرەك بر ئشدر.

تۈرك حالقنىڭ تاريحقا مەعلوم بولعان بۇرنغى زامانى پاتريارحات
تۇرمۇشدر. دورس، ئول پاتريارحات تۇرمۇشندا قاتنلارنى حورمەت
ئولى قاتن هەم ئانالارنىڭ عائيلەدە زور روللەرى شيكللى فاكتلاردا
ماتريارحات تۇرمۇشنىڭ قالدقلارى كورنسەدە، تاريح تۈركلەرنىڭ چن
چن ماتريارحات تۇرمۇشى بلەن تورعان چاقلارن بلمى. شولاي ئيتب
بۇرنغى تۈركلەر ئۈچن پاتريارحات هەم كوچمەلى تۇرمش بر تيپ

1) Vambéry, Die primitizoe Kultur der Türko-Tatarischen Volkes, 1879.

بولعان ئیجتیماعی وەئیقتیسادی حەیاتدر. شوشی ئیقتیسادی هەم ئول کیتئرب چعارعان ئیجتیماعی حالەتنڭ تالاب قلووی بوینچا ئالاردا شوشی تۇرمشقا مۇناسیب روحی وەفیکری بر حەیاتدا حۆکم سۆردی.

بۇرنعی تۆرکلەردە ئەلی تاریحی دەوردەدە حۆکومەت تۆزۈلۈشی بر قەتعییەت ئالب کیتمەدی. کوچمەلی تۇرمش تالاب قلووی ئارقاسندا چققان کۆتو جیرلەرن (ئوتلاوقلارنی) ئروعلار ئاراسندا تیگز وە بر مەعلوم میقداردا بولو، ئاچلقدان عاجیز بولعاچ ساحرالارنی تاشلاب مۇنبیت جیرلەرگە کوچو ئارقاسندا توعان، یائیسە قتای، ئیران مانارحییەلەرنڭ ئالارنی ئیقتیسادی ئەکسپلاتاتسییەئۈچن تەجاوزلەری ئارقاسندا چققان سوعشلار تۆرکلەرگە بیك بۇرنعی زامانلاردا ئوق دەولەتلەر یاسارعا یاردەم ئیتدی. لاکین، بو ساحرا ئیمپیرییەلەری هامان، ئیقتیساد تالاب قلعان سەبەبلەر بتکەچدە، کیری سوتلب، تەحلیل قلنب، تۆرکلەر کیری ئروع وەقەبیلەلەرگە بولنب تۆردیلار 1). دیمەك، بۇرنعی تۆرکلەر 18نچی عاسر باشقردلاری وەعەزرگی قرعزلار کوك ئروع، تۆرمشی بلەن تۆردیلار؛ بۆلاردا حاکمییەتدە شولای ئوق ئروع باشلقلاری قولندا بولدی.

مەعلومکی، ئادەملەر مەعبودلەرنی ئوزلەرنە ئوشاتب یاسیلار؛ شونڭ ئۈچن بز بۇرنعی تۆرکلەنڭ دینلەرنڭ ئەساسلەرندە پانتەییزم یەعنی بۆتن تابیعەتنی جانلاندرب تابنو هەم سانسز کوب مەعبودلەرگە یائیسە تەڭرلەرگە ئشانونی کورەبز. تەڭرلەرگە ئشانو ئیسەجیر وەکوکنڭ بۆتن کۆچن مەعبود یاساودان عیبارەتدر. زاتەن «تەڭری» دیگەن سوز ۋامبری نڭ فیکرنچە، «تاڭ» (یافتلق) دیگەن تامردان ئالنعان. 2) لاکین،

---

1) مونڭ بیك ماتور میساللەرن رادلف «قوداتقو بلـك» کە یازعان مۇقەددیمەسندە کیتردی.

Das Kudatku Bilik (Einleitung) и „К вопросу об уйгурах“.

2) Vambéry, Die primitiwe Kultur.., s. 240.

بۇرنعى تۇرك پانتەييزمن سۇيلەگەن چاقدا ئۇلارنڭ ،بو تەڭرىلەرگە نيچك ئيتب ئشانولارى حاقندا قەتعى بر سوز ئەيتووى ئوڭايسز. مەعلوم كى، مەدەنييەتنڭ توبەن دەرەجەسندە تۇرعان حالقلارنڭ مانتيقى وە ئالارنڭ تۇيعىلارى برنچى تۇسلى ئوك ،بولمى. ،شونڭ ئۇچن بزنڭ ئالاردا‌عى ئيعتيقاد وە فيكرلەر حاقندا سۇيلەگەن هەر سوزىبز تەحمينى گنە ،بولب، مەدەنى كشىنڭ عاقلندان قايناب چققان بر حيال عنا بولاچاقدر. شولاى‌دا تۇركلەر «تەڭرىلەر»نى، هەر بر ئايرم واقيعەدە ئيشتيراك قلوچى بولولارى سيفاتى بلەن، ئايرم مەعبودلەر ئيتب تانسالار، ئيكنچى ياقدان، «تەڭرىلەر» بۇتن عالەمگە قۇمعا سگەن ،سو شيكللى سگب كيتكەنلكلەرندەن، تابيعەتنى بر مۇجەررەد (абстрактный) مەفهوم رەوشندە «تەڭرى» ساناب يا ئيسە بۇتن تەڭرى بلەن تولعان عالەمنى مەعبودلەر رەوشندە برلەشترب ئاڭلاب، «تەڭرى» يا ئيسە «جير - ،سو» ديب‌دە ئاتاشترعالاعانلار.

عۇمومەن بۇرنعى وەحشييرەك حالقلارنڭ دينلەرندە بر سيستيما ئزلەو حەتتا بر ئشدر. ئالاردا‌عى دينى تۇيعى عاقللارنڭ برگە قوشلب حەرەكەت ئيتووندەن عيبارەت بولا. ،شونڭ بلەن برگە بر ئوك قەومنڭ تۇرلى قەبيلەسى وە ئروعلارى تۇرلى ئيقتيسادى حالەتدە ،تورب، دينى تۇيعىلارى‌دا ،شول مۇناسەبەتدە تۇرلى - تۇرلى بولرعا مۇمكين. ،شونڭ ئۇچن تۇرلى ئيقتيسادى حالەتدە تۇرعان كوچمە وە يارم ئوتراق تۇركلەرنڭ دينلەرن عۇموميلەشترب بر سيستيماعا سالرعا ئازابلانو فەننى ياقدان ياڭعش بر ئشدر. بيت بۇرنعى يونانلار تاتارستاننڭ بر كانتونى قەدەرلى كچكنەگنە جيردە هەممەسى تەحمينەن بر تۇسلى ،تورمش بلەن تورسالاردا ئالارنڭ دينلەرندە برسيستيماعا سالو شاقتاى چيتن بر ئش ،بولدى. ،شونڭ ئۇچن بز تۇركلەردە، بۇيك دەولەتلەر ياسالو دەورلەرندە، بەعزى واقتدا ئالارنڭ

جيباللارندا ئۇزلەرنىڭ سەياسى تۈرمشلارنى قيياسەن (1) ياسالغان، مۈسلمان ئاللاسى سماق، مۈسنەبيد «خان تەڭرى» نيدە ئۇچراتابز. مەسەلەن، مەدەنييەتنڭ توبەن دەرەجەسندە تۈرغان 19 نچى عاسرنڭ مەجوس چوواشلارندا «زيولدى تورا» (2) يەعنى بۈيك تەڭرى، ئورخون تۈركلەرندە «ئيل بيروچى تەڭرى» بار ئيدى. بۈرنغى تۈركلەرنڭ ميفالوگييەلەرندەدە، نەق بۈرنغى بابيللىلەردەگى كوك، يوغارىداغى كوك بلەن توبەندەگى جير قوشلغانلاردا، شولاردان كشلەر ياراتلغانلار.

«تەڭرى» ، «جير - سو» دان باشقا بۈرنغى تۈركلەردە بز باشقا مەعبودلەرنيدە ئۇچراتابز. بۈلار شول تەڭرلەرنڭ «سيفاتلارى» عنامى، ئەللە ئايرم مەعبودلەرمى، بيلگلى ئانى حەل ئيتو، يوغارىدا سۈيلەنگەن سەبەبلەرگە بينائەن، چيتن. مەسەلەن، ئاللا مەعناسندا ئۇيغورچادا «ئوقان»، چغتايچادا «ئوغان» سوزى بار. ئەگەر بو مەعبودلەر باش تەڭرنڭ بر سيفاتى شيكللى گنە بولسالار، بو سوزلەر «ئوقماق» ماسدارندان ئالنغانغا كورە، «بۈتن نەرسەنى بلوچى، ئاڭلاوچى» مەعناسندا بولالار. شولاي ئوق ئويغور تلندە «باياﺕ» يا ئيسە «بيات» ديگەن ئاللا ئيسمى بار. «باى، بى» «يوغارى» مەعنا-سندا بولغانغا، مۈنى «بۈتن نەرسەدەن يوغارى» (всевышний) ديب تەرجمە قلرغا كيرەك بولا. ئويغور هەم ئالتاى تۈركلەرندە «مەنكى، مەنكو» ديگەن ئيسمدە ئۇچرى. بو سوز كوب واقتدا «تەڭرى» سوزنە قوشلب مانغوللاردا «مانچو تەڭرى» رەوشندە يۈرتلە.

---

(1) سوڭغى يللاردا ئاشمارين قاى بر بۈرنغى مەجوس، چوواش مەعبودلەرنڭ ئيسملەرى ئالتن ئوردا چيناونيكلەرنڭ ئيسملەرى بلەن بر ئيكەنن ئيسبات ئيتدى.

(2) تەنرى (نەرى)دەن مۈنحەرەف بولسا كيرەك. وامبرى 241 سەحيفە.

عومومەن، ئاكادیمیك بارتولدنڭ فیكرنچە، «تەڭری»مەفهومی ئاستندا تۆركلەر ماددی كوكنی ئیراد ئیتكەنلەری تۆسلی، مەعنەوی كوك، یەعنی «مەعبود» نیدە ئاڭلیلار ئیدی. حەتتا تۆركلەر 11 هەم 12 نچی عاسرلاردادا كوكنی مەعبودلەشدرب ئشانالار؛ شول سەبەبلی مۆسلمان ئیران مۆئەرریحلەری تۆركلەرنڭ «كوك-تەڭری» دیب ئیكی بر ئوك مەفهومنی قوشب ئەیتە تۆرعان سوزلەرن «كوك تەڭرسی» دیب ئاڭلاب، تۆركلەر كوكنڭ ئایرم بر ئاللاسی بار دیب ئشانالار دیب یۆریلەر ئیدی. ئورحون یازولاری دەورندە، ئیندی تۆركلەرنڭ سەیاسی بر دەولەت یاساعان زامانلارندا، «تۆرك تەڭرسی» دیگەن مەفهومدە حوكم سۆرەدر ئیدی. (1) بو واقیعە بەنی ئیسرا — ئیلنڭ «ئیسرائیل یاهوا حالقی، یاهوا ئیسرائیل ئاللاسی» دیگەن ئیعتیقادنا بیك ئوشی. منە شونڭ ئوچن دە 18 نچی عاسردا تۆرك-مانعوللارعا سەیاحەت قلوچی روبروك هەم پلانوكارپینی مەسئەلەنی كاتولیك عاقلناسالب، ئولچەب، «ئالار بر ئاللاعا ئشانالار» دیب ئشانب قایتدلار. عوسمانلیلاردا «چەلەب» دیگەن تاعی بر مەعبود ئیسمی ئوچری ئەگر بو سوز ۋامبری ئەیتكەنچە «چال» هەم «ئابا» (ئاتا) دیگەن سوزلاردەن مۆرەككەب بولسا، ئول چاقدا بو مەعبودنڭ باشدا بابالار روحن مەعبود ئیتب تانودان عیبارەت بولعانن كورە-چەكبز. شولای ئوق بورنعی تۆرك ئەدەبیاتندا تاعن بر تۆرلی مەعبود ئیسملەری بار؛ ئالار ئیسەحەزردە بزنڭ تاتارلاردادا ئوچری تۆرعان «ئییە» لەر. بو ئویعورلاردا «ئیتی، ئیدی»، چعتایچادا ئیندی «ئیدی، ئەگە، ئیگە» فورماسندا ئیستیعمال ئیتلە. ئالتای تاتارلاری ئەلیدە بزنڭ ئیدل بویی تاتارلاری شیكللی «تو

---

[1]) Bartold, Die Historische Bedeutung der Alttürkischen Jnschriften.

ئەيەسى» (تاو ئيەسى) «ئيش ئەيەسى» (ئورمان ئيەسى) «سو ئەيەسى» بار ديلەر. شولار بلەن برگە بۇرنعى تۆركلەردە «ئوماى» ئيسملى يۇرت مەعبودىدە بار.

مۇگارچى سۆيلەنگەن مەعبودلەر هەممىسىدە ياقشىلق كيترە تۇرعان «حەير» مەعبودلەرى. لاكين تۆركلەرنڭ مەعبود عالــەمى حەير لىلەر بلەن گنە بتمى. باشقا پانتەييستلەردەگى شيكللى ئالاردا ناچارلق، ياوزلق (شەر) مەعبودلەرىدە بار. مەسەلەن،شولاردان برسى، «ئەرليك» يائيسە «ئەرنيك» ئاتالعان جير ئاستى مەعبودى، بزدەگى «ئۆرەك» بلەن بر بولعان. ئالتايلىلاردا «ئۆرەكەن»، چعتايدا «ئيرەك»، ماجارلاردا «ئۆرەك» ئيسملى، يامان مەعبودلەر ،ئۆچرى. بۇلاردان قۇتىلو ئۈچن قۇربان يائيسە «چاچليق» بيررگە كيرەك 1)؛ ئالارنى نيچك بولسادا ئوزىگە ياقىنايترعا، زارارسزلاندىررعا كيرەك. لاكين ئالار بلەن دوسلاشرعا وە مۇناسەبەتكە كررگە هەر كمدە بولدىرا ئالمى. ئالارنى «باعلار» يائيسە «بەيلەر» ئۈچن ئايرم دۇعالار يائيسە «ئارباعلار» (ئار ــ كۆچ، باع ــ باو) كيرەك. بو ئشلەرنى «قام» ياكى «قام قاتن» لار يائيسە «بافسى»، «باعوچى» هــەم «كورەزەلەر» گنە ئشلى ئالالار. بۇلارعنا «باعنى چيشە» ئالالار، بۇلارعنا، هەر نەرسەنى ئالدان «باعب ــ كورب»، مەعبودلەرنڭ زارارلارندان حالقنى وە كشىنى قۇتلدىرا ئالالار؛ بولارعنا كشىنڭ «قۇتن» (جانن) يامان كۆچلەرنڭ شەررندەن «قۇتقارا» هــەم «قۇتىرو» دان ساقلاب قالا

---

[1]) Vambéry, Die primitiwe Kultur, s. 246.

بۇرنعى بر قتاى مەنبەعى «هەر ئالتى ئايدا بر تو-كيولەر روحلارعا قۇربان چالرعا جييىلالار» دى.

Chavannes, Document sur les Tou--Kue occidenteux, p. 15.

يا ئيسه شوندان سەلامەتلەندۈره هەم كشىنى «قۇتلوع» (بەختلى) ئيته ئالالار.

ديمەك، بۇرنعى تۇركنىڭ ئيدىيا لوگيياسى، ئانىڭ فيكرى حەياتى بيك سادە: بۇتۈن تابيعەت ئاللا. ئول «جير ــ سو» (عالەم) كشىلەرنى يارانقان. لاكين شول «قۇتلى» (جانلى) عالەم ئچندە يامان هەم ياقشى كۈچلەر بار. منە شولار ئادەملەر ئۈچن بربرسى بلەن مۇتتاسيل كۈرەشەلەر. ئادەم بۈتن عۇمرن ناچار كۈچلەر بلەن كۈرەشدە ئۆنكەرە. لاكين ياقشى كۈچلەر ئاڭار ياردەم ئيتەلەر. شونىڭ ئارقاسندا بۈتن عالەمدە توقتاوسز نيزاعلار بارا، تارتش حۆكم سۈرە.

بۇرنعى تۇركلەرنىڭ ئەحلاقى قاراشلارىدا ئۆزلەرنىڭ ئيقتيسادى حالەتلەرنە مۇناسيب بولب، ئالاردا، هەر بر كوچمە حالقلاردا بولعان شيكللى، قوناقچللق، عەيرەت وە سوعشچانلق، هەر بر پاتريارحات تۈرمشندا بولعان شيكللى ئاتاعا بويسنو، زيناعا زور گۈناه ئيتب قاراو، حۇسوسى ميلكنى ئيزگى نەرسە ئيتب تانو، شونىڭ ئارقاسندا ئورلاعان ئۈچن زور جەزالار تەعەين قلو، ئاتاسى ئۆلگەچ ئۆگى ئاناسن، ئاعاسى يائيسە ئنسى ئۆلگەچ جيڭگە ياكى كيلننى نيكاح ئيتو شيكللى عادەتلەر حۆكم سۈرە ئيدى. 1)

شولاى ئيتب، بۇرۇنعى تۇركلەردە چن مەعناسى بلەن بر تۈرلى قەتعى ئيدىيالوگيياتابارعامۇمكين توگل. بولعان ئيدىيالوگييالارى دە ئالارنىڭ كوچمە تۈرمش، پاترياركى ئيجتيماعى دەرەجە، شامان دينى كيتررب چعارعان فيكر وە تۈيعۇلاردان عيبارەت. بو ئيدىيالوگييانى ئۆز كوزى بلەن كورەسى كيلگەن كشىگە بارى بر يول عنا بار، ئولدا بواسا حالق تلندەن ئالنب يازلعان قۇرقود، سەيد باتتال، سارى سالتق

---

1) بو حاقدا تافسيللى مەعلومات كيرلەندىنىڭ Степное законо-дательство ديگەن ئەسەرندەن تابارعا مۇمكين.

غازى» شيكللى داستانلار وەبۇرنغۇدان بيرلى ئاوزدان ئاوزغا ئەيتىلب يۇرتىلەتۇرغان تابشماق، مەقال،ير وەداستانلار شيكللى حالق ئەسەرلەرن ئۇقب، ئالاردا ئيسلام تەئسيرن ئالب تاشلاب ،چن تۇرك غۇنسىرن غنا قالدىرب قاراودر. ديمەك ئيك بۇرنغى تۇركلەرنك ئيديالوگييالارن كورسەتوچى كۇزگى حالق ئەدەبيياتى در.

مەعلوم كى، بۇرنغى تۇركلەر ئۇچن تبپشەكلندە بولغان ،تۇرمش كوچمەلك ئيدى. ،مۇندى دەرەجە ئى مەدەنييەدە تۇرغان حالقلاردا بز عۇمومەن حالق ئەدەبيياتىنىك باى ،بولوون كورەبز. بۇرنغى بەدەوى عەرەبلەردە حالق ئەدەبيياتىنىك بايلىغى مەعلوم مەسئەلەلەردەندر. بۇلاىدا، بازما ئەدەبييات تارالماس بۇرن حالق ئەدەبيياتى هەممى عيرق حالقلاردادا بيك تەرەققى ئيتكەن بولا. «بوحەر» شيكللى ئيقتيساد عاليملەرى حالق يرلارىنىك وە موزيكاسىنىك حزمەت بلەن برگە، كالليكتيف رەوشدە ئشلەگەندە كيلب چققان بولوچىلىغن ئيسبات ئيتدىلەر. كوچمە حالقلاردا، ،شول جۇملەدەن تۇرك حالقلارندادا، بيك بۇرنغى زامانلاردان بيرلى ،ير وە موزيكانىك شاقتاى تارالغان ،بولووى، تابيعى، ئالارنىك ئيقتيسادى حەياتلارى بلەن برگە باغلانغان.

بۇرنغى كوچمە تۇرك حالقلارن ،شول ئوق ،تۇرمش وە كەسب سوغشچان بولرغا مەجبور ئيتدى: ئالارغا حەيوانلارنى، مال ـ تووارنى يرتقچلاردان ساقلارغا، كوچب، ياقشى قرلار ئزلەب، «قر گيزب» يۇرگەندە يات قەبيلە وە حالقلار بلەن ئۇچراشرغا، كوب واقتدا ياڭا ئۇنلاوقلارنى قۇرال قووەتى بلەن سوغشب ئالرغا، ،شول ئوق قتاى،

ئيران شيكللى مەدەنى (وە زاماناسىنىڭ ئيمپيريياليست) ئيللەرنىڭ
ھۇجومىدەن «يۇرت» نى، «ئۇلس» نى «ئيل» نى ساقلارغا كيرەك
بولا ئيدى. مال ـ تووار ئولەت بلەن قرلغان چاقلاردا، ئاچلقدان
عاجيز بولب، بۇرنغى تۇركلەر كورشى ئيللەرگە، باى قەبيلەلەرگە
ھۇجوم ئيتب، تالاب ئازق تابارغا مەجبور بولب تۇردىلار. شولاى
ئوق ئاق سۇيەك ئروغ وە قەبيلەلەر قارا سۇيەك ئروغلارن ئوزلەرىنە
بويسندرب تورو ئوچن، بۇرنغى «ئسپارتا» داغى ھۇكومەت سۇ-
روچى سينفلار شيكللى، ھەر واقتدا قۇراللانب تۇرغا، قارا سۇيەكلەرگەدە،
قسلونىڭ چيگى كيلب جيتە باشلاغاچ، باش ئروغلارغا قارشى
تورر ئوچن نايزا، ئاى بالتا، قلچ وە ئوق ـ جەيەلەرن قوللارندان
تۇشرمەسكە تيش بولدى. شونىڭ ئوچن بۇرنغى تۇركلەر ئيجتيماغى
تۇرمشلەرندە ئونغا بولو ئەساسى بلەن، عەسكەريلك رەوشندە،
ئشلەدىلەر. منە شوشى سوغشچانلقنى ساقلاو ئوچن ئالارغا رۇحنى
كوتەرە تورغان موزيكا وە يرلار كيرەك ئيدى؛ شونىڭ ئوچن بۇرنغى
تۇركلەر وە مانغوللاردا سوغش ئالدندان «قوبز» ئويناب عەسكەرنى
قزدىرب تورو عادەتى بار ئيدى؛ سوغشلاردان قايتقاچدا ئيل شاعير-
لەرى، «ئوزان» لار «ئاقن» لار، ئولەڭ ئەيتب، بۇرنغى باترلارنى ماقتاب،
ھەرگى يگتلەرنى جيلكندرەلەر ئيدى. ئورسلارنىڭ ئيسكى مەنبەغلە-
رندەن «Слово о полку Игореве» بزگە بۇرنغى قومان ـ پولۇيس-
لەردەگى شوندى عادەتنى تاسوير ئيتە. شولاى ئوق توبەندە سۇيلەنە-
چەك، بۇرنغى سەلجوق تۇركلەرىنىڭ حالق داستانلارى مەجموعەسى
«كيتابى قۇرقود» دا حالق يرچىسى «ئوزان» نىڭ «ئيلدەن ئيلگە، بەيدەن
بەيگە» يۇرب بۇرنغى سوغشلارنى سۇيلەب باھادرلارنىڭ قانن قزدرغانن
بەيان قلا.

ئيكنچى ياقدان، بۇرنعى تۇرك حالقلارندا حالق ئەدەبياتىنىڭ تەرەققى ئيتووينە سەبەب كوچمە حالقنىڭ ،شول ئىش بلەن شۇغللەنرگە واقتى بولووندانىدر. سوعشدان ،تنچ چاقلاردا كوچمە تۇركـكە ئارتق ئش يوق. ئانىڭ بۇتن ،يۇرت وە كۇن كورش ئىشلەرن قاتنلارى باشقارالار، ئيگنچىنىڭى تۇسلى كۇن ساين ،بولب، كـوب حزمەت ،سۇرى تۇرعان شۇغللەر ئالاردا يوق. ،شونىڭ تۇچن ئاكاديميك رادلف، بۇرنعى تۇركلەردەن مەدەنى دەرەجەدە ئارتق ئالعا كيتمەگەن، كوچمە قرعزلار حاقندا سۇيلەگەندە «ماتور سۇيلەو سەنعەتن ئۇيرەنرگە قرعزنىڭ واقتى بار. ،ئول كۇن — تۇن سۇيلى، يۇقى بلەن ئاشاوعنا ئانىڭ سۇيلەوينە مانيع بولا تۇرعان شۇغللەر؛ هەم دەرواقيع قرعزلار فەساحەت وە ماتور سۇيلەو بلەن ئايرىلالار»دى. (1)

حالق ئەدەبياتىنىڭ كيڭلىگى، بايلىعى ياعندان كوچمەلى تۇركلەرنى قەدەر ئوترىراق حالقلاردان ئالدا تۇرسالار، حالق ئەدەبياتى ئەسەرلەرن ئيجاد هەمحەتردە ساقلاوجەهەتندەن دە ئالار شولاي ئوق يوعارى تۇرالار. كوچمەلى تۇركلەرنىڭ كەسبچى (پروفيسيونال) يرچىلارى ،شول قەدەر كوب ئەيبر كوڭلدەن بلەلەركى، مەدەنى حالقلارعا ئالارنىڭ حەتر قووەلەرىنىڭ كۇچلىلىگنە عەجەبلەنرگە ،تورى كيلە. ئالار ئيفرات ،ئۇزن داستانلارنى، بيحيساب يرلارنى، ئەكيەت وە لەگەندالارنى كوڭلدەن بلە تۇرعان بولالار. پروفيسيونال يرچىلار ئـالار كوبنسنچە شاعيرلەردە. تـلدەن تلـگە يۇرگەن ئەدەبيـاتنى تودىروچىلار، ئۇزگەرتوچىلەر هەم ساقلاوچىلاردا شولار. لاكين ئالار حالق ئەدەبياتندا ابيك عام بولعان شابلونلار (قالبلار) بوينچا عنا ئيجاد ئيتب

1) Образцы народной литературы тюркских племен, ч. V, стр. 4.

،شول ئوق ئەسەردە هەر تۇرلى تۇرك حالقلارىنىڭ حالق ئەدەبياتلارندان نەمونەلەر تابارعا مۇمكين.

شاعیرنڭشەحسیيەتى (Индивидуальность) ئەسەرلەرندە ئابرماچق كوزگە تاشلانماعانعا، عۇموم ئاوز ئەدەبىياتنداعى عادەت بوينچا، ئايىرم شاعيرلەرنڭ نامىلەرى حەترده ساقلانمى، ئالارنڭ ئەسەرلەرىدە عۇموم حالق ئەدەبىياتى ماسساسنا قوشىلب، حالق مالى بولب كيتە. شولاى ئيتب حالق ئەدەبىياتى ئەسەرلەرى مەيدانعا كيلە.

دالا شاعيرلەرى بيك كۆچلى رەوشدە ئيمپروۋيزاتسييە قووەسىنەدە ماليك بولالار. يەعنى ئالار تۆتقارسز، فيكرلەرنە كيلو بلەن، تلەگەن نەرسەلەرى حاقندا شيعر ترب ئەيتە ئالالار. يازو سەنعەتنڭ كرووى ئارقاسندا مەدەنى — ئوتىراق حالقلار ئاراسندا ئيندى بو قووە يوعالعان؛ چۆنكى ئالار هەر بر فيكرلەرن سۆيلەو ئارقىلى توگل، بەلكى كەعەزگە يازو ئارقىلى ئيزهار ئيتەرگە ئۆيرەنگەنلەر. ئارتق بر ئەيبر بولب قالعانعا، ئيمپروۋيزاتسييە تاشلانعان، ئونتلعان. مەدەنى تۆرمشدا بيك سيرەك شاعيرلەردەگنە بول زاهير بولا. ئەمما دالا شاعيرلەرى ئۆچن بو بيك عادى نەرسە. ئالار برنيچە سەعەت تۆتاشدان ئاوزلارندان ياكا ياكادان ياكا ماوزوعلارعا شيعرلەر قۆيب تۆرا ئالالار. حالق ئەدەبىياتندا كوب ماوزوعلارعا ئەزر قالبلار، ئەزر عيبارە وەجۆملەلەر، حەتتا بۆتن بۆتن ميسراعلار بولعانعا، كەسبچى يرچى ئۆچن بو ئارتق چيتن ئش توگل. ئانڭ بۆتن ئۆستالىعى شول ئەزر كيسەكلەرنى شۆما ئيتب يالعاب جيبەرودەنگنە عيبارەت.

مەسەلەن، بر بر جيين ياكى تويدا شاعير — يرچى شوندا حەزر بولعان فوناقلارنى هەم يورت حوجاسن تاوسيف ئيتب، ماقتاب: ئيسملەرن ئاتاب يرلى؛ حوجانڭ دۆشمانلارن سەلب ئيتە، ئالاردان كۆلە: مەجلسكە ياكا بر كشى كيلب كرو بلەن، ئول شيعرنڭ ئاعىشن بۆزماسدان ماوزوعنى ياكا كيلوچىگە كوچرە. تكلاوچىلار دائيرەسى بايلاردان عيبارەت ئيكەن ـ ئول بايلارنى، بايلقنى، يومارتلقنى ماقتاب

،یرلی، یارلیلاردا عیبارەت ئیکەن - بایلارنی یامانلارغا، ئالارنڭ ناچار سیفاتلارن تزەرگە تۇتۇنا؛ چۈنکی حالق ئۈستندە تویۇنا تۇرعان حالق یرچیسنا شولای تکلاوچلارنا یارارعا ،ترشمی یارامی. ئاندان ،سولڭ ئۇستا ئیمپیروۋیزاترلار بەعزی مەجلسلەردە ئوز ئارا ئەدەبی یارشلار یاسیلار؛ یەعنی ئالار شیعر ئەیتشب، سوز کۆرەشتۈرب بر برسن ئیلزام ئیتەرگە، جاوابدان، دەوام ئیتودەن عاجیز ئیتەرگە ترشالار. حەزرگی دالا فازاقلارندادا ،بو بار عادەت؛ بەعزەن ئیکی «ئەیتکچ» بر برسن جاوابدان قالدرا ئالمیچی تونلەر بوینچا شیعر ئەیتشب چعالار ئیکەن. منە ،بو عادەتلەر کوچمەلی تۈرك حالقلارندا بۈرنعی زامانلاردادا، شۈبهەسز، بولعاندر، بەلکی تاعدا فووەتلرەك حۆکم سۈرگەندر.

جینلاردا قارتلار، ئۇستالار ،جیلب قورای ئوینار، یرلاو، ساماق ئەیتوشیکللی بۈرنعی کوچمەلکدەن قالعان عادەتلەر بزنڭ باشقردلاردادا ئەلی حەزرگە قەدەر ساقلانعان. کوبدەن ئوترافلقا کوچولەرنە قارامی پروفیسییونال - داستانچلار ئاناتولی تۈرکلەرندەدە ،ئۈچری. بولار حەزر ئاولدان ئاولغا یۈرب، قایچان قالالارعادا کیلب فەهوە حانەلەردە حالق ،جیبب «سەید باتتال» شیکللی یارم حالق ئەسەری بولعان داستانلارنی یا کی «حوجا ناسردین» لاتیفەلەری کوك حالق ئیجادی بولعان ئانیکدوتلارنی سۈیلیلەر. تۈرکییەدە حەزر بولارنی مەدداح («ماقتاوچی») دیب ئاتیلار. ،بو مەدداحلار، شیکسز، ،شول بۈرنعی «کیتابی قورقود» دا سۈیلەنگەن ئیلدەن ئیلگە گیزوچی «ئوزان» لارنڭ واریسلاریدر.

بۈرنعی تۈرکلەرنڭ حالق ئەدەبیاتی ئوز واقتندا یازلب ئالنمانعا کورە، باری مەنبەعلەردە گنە بولعان بەعزی کینایەلەر ئارقلی، بۈرنعی ئاوز ئەدەبیاتنڭ نیندی ،بولووی حاقندا قەتعی بر فیکرگە کیلرگە مۈمکین توگل. چۈنکی زامانلارنڭ ئاعشی بلەن بر توقتاوسز ئوزگەرب

تۈرو حالق ئەدەبیياتى دیگەن نەرسەنىڭ تۈپ حاسسەسىدەندر. شولای دا مەسئەلەنى ئاچارعا بۈتنلەی ئۆك ئیمكان یوق دیب ئەیتب بولمی. ئۆلدا بولسا حەزرگى تۈبەنرەك مەدەنی دەرەجەدە تۈرعان، چیتلەر وە دین تەئسیرلەرىنە ئازراق بیرلگەن، تۈرك قەبیلەلەرىنىڭ حالق ئەدەبیياتن ئۆيرەنب، شوندان زامانلار بوینچا ئۆستنە قاتلانب كیلگەن قاتلاولارنى ئالب تاشلاو سوڭندا، شول ئەسەرلەر بۆرنعى زامان ئەسەرلەرى (یا كى شولارعا بیك یاقن) دیب تانودر. واقیعەن بز بو حالق ئەسەرلەرن بۆرنعى زامانىنقى دیب تانی ئالابز. كۆچمە تۈرك حالقلارى بۈتن كوچمە حالقلار شیكللى شاقتاى كانسیرۋاتر تابیعەتلىلەر؛ ئالارنىڭ بو ئەسەرلەرى ئاتا - بابا ئەسەرلەرى بولو یۈزندەن ئیزگى نەرسە ئیتلب تانلعانعا، ئالارنى یرچىلار كوڭللەرندە ساقلیلار، (نەق بزنىڭ تاتار ئەبیلەرى قورقىلق، چالپو شیكللى شامانیزم قالدعى عادەتلەرندە ئەیتىلە تۈرعان سوزلەرنى ساقلاعان تۈسلى). ئەگەر بز مۈنىڭ ئۈستنە «قۆرقود»، «سەیدباتتال»، «كور ئوعلى»، «حوجاناسرددین» شیكللى، حەزر یازىلب ئالنعان بولسادا، ئلكدە حالق تلندە یۈرگەن داستان، قیسسا وە حیكایەلەرنىدە ئارتدرساق تۈركلەردە بۆرنعى حالق ئەدەبیياتىنىڭ نیدەن عبارەت بولووى حاقندا بر فیكر یاسى ئالابز؛ لا كین، نیچكدە، ئالارنىڭ نیندی ئەسەرلەر بولعانلعن تەعەینلەب ئەیتب بولمی.

شاقتاى ئیسكى زامانلاردا یازىلب ئالنىب ساقلانعان حالق ئەدەبیياتى ئەسەرلەرندەن ئیڭ مۆهیمى وە حەزردە حالق حەتىرندەن یوعالعانى مەشهور «كیتابى قۆرقود»در. بو ئەسەر نەسر بلەن، یازلعان، لا كین تۈزلش، ماوزوع وە ئسلوبى بلەن، ئول چن بر قەهەرمان داستانى. بو كیتاب بۆرنعى تۈرك ئەسەرلەرى ئاراسندا بۈتنلەی ئایرم، ئورن تۈتا تۈرعان ئیرى ئنجلەردەندر. ئانىڭ ساف

حالق ئیجادی بولعان (بر قەدەر ئورحون یازولارینڭ ئسلوبن حەترلەتە تۇرعان) تلی ،شول قەدەر شیعری، ماتور وە فەسیح ـ بەلیع کی، حەزرگی کۇندە تۇرك ئەدیبلەری ئوز ئسلوبلەرن ،شول ،یول بلەن ئالب بارسالار ،زور مووففەقییەت قازانرلار ئیدی. ئوزینڭ ئەدەبی قیممەتی بلەن برگە تلینڭدە ئیفرات بۇرنعی (ئارحایيك) ،بولووی ئارقاسندا،بو ئەسەر ،ئورس-یاوروپاعالیملەرن بیك قزقسندرا.ئاگار ،زور ئەهەممییەت بیرلب، ئانڭ حاقندا شاقتای ئەدەبییات دامەیدانعا کیلگەن.،بو کیتاب حەزرگەبر ئیکی گنە قولیازمادا تابلعان. «ئانادول»دا تابللب بۇرنعی جەنوب تۇرکچەسندە یازلعان بولسادا، عۇسمانللار ئۇزلەری ،بو ئەسەر حاقندا بر نەرسەدە بلمیلەر؛ ئالار ئۇچن ،ئول تەمام یوعالعان.1)

،بو ئەسەرنی باشدا، عۇسمانلی وە سەلجوق تۇرکلەرینڭ بابالاری «ئوعوز» تۇرکلەری ئاراسندا مەیدانعا کیلگەن بولرعا کیرەك دیب چامالیلار.

مەعلوم کی «ئوعوز» لار حەزرگی تۇرکمەنلەرنڭدە بابالاری؛ شولاردان ئوق عۇسمانلی حالقی کیلب چقعان. کیتابنڭ مۇندەرەجەسی شولای: مۇقەددیمە؛ مۇندا مەقاللەر، ئافاریزملار، قسقاچا حارا کتیریستیکەلەر؛ 12 دانە ئایرم حیکایە. تل وە ،ئسلوبی بر ،بولو، هەر بر حیکایەدە ئالدا سۇیلەنگەن کشلەرنی، بەهادیر وە قەهەرمانلارنی،

---

1) ،بو ئەسەر حاقنداعی ئەدەبییات:

1. Переводы отдельных рассказов В. В. Бартольда в Зап. Вост. Отд. Им. Арх. О-ва: VIII, 203—219; XI, 175—194; XII, 37—59;

2. Статьи: в Зап. Вост. Отд. 1) Бартольд. „Коркуд“, IX, 272—274; 2) Его же. „Еще известье о Коркуде“, XIX, 173—178; 3) Туманский, По п воду „Китаби Коркуд“, IX, 269—272; 4) А. Диваев, О могиле свят. Хорхут-ата X, 193—195, 5) Ditz, Den Würdigen von Asien, II, 399

واقیعەلەرنى ئەیتب كیتو، تەكرار قلولار ـــ بو ئەسەرنڭ، بر ئینتیفاقى مەجموعەگنە بولمیچى، ئیلیادا وە ئادیسسیا شیكللى بر بۈتن پائەما (داستان) بولوون كورسەتەلەر.

حیكایەلەردەگى واقیعەلەر كوبرەك ئەرمەنستان تاولارندا واقیع بولالار. قەهەرمانلارنڭ دۈشمانلارى گورجى، قارا دیگز بویندا غى ئابحاز حالقى هەم ترابزون روملارى. مۈندا تاسویر قلنغا تورغان قەهەرمانلاردان مەركەزى شەحس ئوعوزلارنڭ باش حانى بایاندەر حان. ئول ئوزى سوعشلاردا ئیشتیراك قلمى. چن سوعشچى قەهەرمان ئیسە ئانڭ كییەوى قازان بەى.

قۆرقود بابا (1) بولسا ئول بر بەهادیر توگل، بەلكى ئیلنڭ ئاق سافالى ـ پاتریارح. ئول بۈتن تۈرك حالقنڭ حیكمەتن ئوزنە جیعان بر كشى. ئانڭ كم ئیكەنى مەعلوم توگل. ئەسەرنڭ ئوزندە ئانڭ محەممەد زامانندا بولب، حاق مۆسلمان بولعانلغى سۆیلەنە. لاكین ئانڭ تاریحى شەحسى، ئەللە ئۆیدرما، حیالدان توعان بر كشى ئیكەنى هامان دا حەل قلنماعان. شولای دا بۈرنغى عەرەب مۆئەررىحلەرى بر واقتدا، 12 نچى عاسردا ئوعوز حالقنڭ باشندا «قۆرقود» ئیسملى كشى بولعانلغن سۆیلیلەر، تۈركمەنلەردە، قرعزلاردا هەم كافكاز تاولارى ئارتنداعى حالقلارنڭ تلندەدە «قۆرقود، حۆرحود ئاتا» ئیسملى قەهەرمانلار سۆیلەنە. بر روم مەنبەعى ئوعوزلارعا یاقن بولعان پەچنەگلەردەدە شوندى بر «قۆرقود» ئیسملى باشلق بولعانن سۆیلى. ئەلحاسیل بو ئیسم بۈرنغدان كیلگەن، ئوعوز تۈركلەرى ئاراسندا مەشهور بولعان بر كشنڭ یائیسە چنلقدا بولماعان، حیالى بر شەحسنڭ ئیسمدر. (2)

---

(1) قورقتو فیعلندەن بۈیرق سیعاسى. تاتارچا ئەیتكەندە قورقت ـــ بابا بولرعا تییش.

(²) К. Иностранцев, Коркуд в истории и легенде, стр. 40 (зап. вост. отд. том 20)

«کیتابی قورقود» دا هەر بر حیکایە حالق ،یرچسی (ئوزان) ئیسمندەن سۆیلەنە. ،بو ،یرچی حاقندا «قولجە قوپز کوترب ایلدن ایلە بکدن بکە اوزان کزر ار جومردین ار ناکسن اوزان بلور» (قولنا قوبز ،تۆتب ،یرچی ئیلدەن ئیلگە، بەیدەن بەیگە یۆری. ئیرنڭ عەیرەتلنسن هەم قورقاعن ،یرچی بلە) دییلە.

،بو حیکایەلەرنڭ قایچان یاسالوون تەعەین ئەیتب بولماسادا، پرافیسر بارتولد ئالارنڭ سۆلتان بایەزید برنچی زامانندان (1402 ــ 1389) دا ،سوك جیبلماعان (برگە ئۆیشدرلماعان) ،بولوون دەعوا ئیتە.

دینی بویاوعا بویالعان، قەهەرمانیدا عەرەب بولعان «مەناقیبی سەید باتتال» کوبرەك عالی ،سینف ـ بەهادیر، ئەمیر، سۆلتان، حەلیفە، قەیسار، وەزیرلەرنڭ حەیاتن سۆیلەسە، «کیتابی قورقود» دا بز «چوبان» (کۆتوچی) سینفندا تاسویرنی کورەبز. ،بو سوزبزنی ئیسبات ئۆچن کیتابی قورقودداعی بر حیکایەنڭ حۆلاسەسن ئالیق:

بر واقتدا، ئوزی یوق چاقدا، کافرلەر قازان بەینڭ ،یورتن تالاب، ئانڭ ،ئون مڭ قوین ئالب کیتمەکچی بولدلار. قورالسز کۆتوچی (چوبان) ئیکی بۆرادەری بلەن برلەشب دۆشماننی جیکدلەر. بر واقتنی قازان بەی قایتب کۆتوچنی ئورشرعا ،تۆتندی. چوبان ئیسەئا کارشولای دیب جاواب بیردی: «بەیم، ئاعام،قازان! نیگە میڭا ئاچولاناسڭ! ئەللە سینڭ یورەگڭدە ئیمان یوقمی؟ ئالتی یوز کافر مینم ئۆستمە کیلدلەر. مینم ئیکی قەردەشمدە ئولدلەر. مین ئۆچ یوز کافرنی ئوتردم هەم ئالارعا سینڭ سیمز قویلارڭنی بیرمەدم. ئۆچ ئورندان یارالی ،بولدم. مینم قارا باشم بۆگلدی. مین یالعز قالدم. مینم عەیبم شوندامنی؟ بیر سین میڭا کوك ئاتڭنی، بیر ،ئوزن سۆنگی، بیر ئاق قالقان، بیر قارا بولات، بیر ئوزڭنڭ قالچانڭدان

ئوقلار بيو قاتى جەيەمين ئالارنى ئوتئوررمن، ئوزمنك ئارقا هەم يۇزمەن قان ئاعئزرمن!». قازان ئاچولانب كيتدى. چوبان‌دا ئانك ئارتندان كيتدى. بر ئاز بارعاچ قازان ئاكار ئەيلەنب ئەيتدى:

ـ قايا باراسك سين ئوعلم، چوبان؟

ـ ئاعام، قازان! سين يۇرتكنى ئالر ئوچن باراسك، مين ئوز فەردەشلەرمنك ئوچن ئالر ئوچن بارام.

ـ ئوعلم، چوبان! ئاچ‌مين، سين‌دە ئاشارعا بربر نەرسە يوقمى؟

چوبان بەينى تويدردى. سوكرا قازان‌نك باشئنا شوندى ئوى كيلدى: «ئەگەر مين كوتوچى بلەن برگە بارسام باشقا ئوعوز بەيلەرى مينى سوگەرلەر هەم چوبان‌دان باشقا قازان كافرلەرنى جيكە ئالماس ئيدى ديرلەر». شوندان سوك قازان كوتوچنى بر ئاعاچ يانئنا چاقئرب كيتئرب: «بو ئاعاچنى تامرى بلەن ئالب تاشلا. ئەگەر شونى ئشلەمەسەك سينى بورئلەر هەم قوشلار ئاشارلار» ديدى. كوتوچى ئاعاچنى تامرى بلەن ئالب، ئارقاسئنا كوتەرب قازان بەينك ئارتندان يوگئرب قووب جيتدى. قازان سورادى:

ـ بو نيندى ئاعاچ، چوبان؟

ـ ئاعام، قازان! سين كافرلەرنى جيكەرسك، قارنك ئاچار. بو ئاعاچنى ياندئرب مين سيكا ئاش پشئررمن.

قازانعا بو جاواب بيك ئوشادى. كافرلەرنى جيككەچ قازان كوتوچنى زور دەرەجەلى كشى ياسادى.

منە موندى حالق حەياتن تاسوير ئيتكەن حيكايەلەرنى بز سوعش كيتابلارندا بيك سيرەك ئوچراتا ئالابز.

ئەسەردە دينى فاناتيزم‌دا ئول قەدەر كوب توگل. موندايى سوعشلاردا كوبئرەك «كافر» لەر بلەن بولسادا، بورنعى توركلەردە بولعانچا سوعش‌نك ئوزئنە تابئنو ئەسەرى‌دە بار. سوعش ئشندە ئوزن

كورسەتب ئات قازانماعان يگتكە قورقود باباى بر واقتدا ئات قوشمى. يگتلەر ئيسم ئالر ئۈچن «باش كيسەرگە، قان توگەرگە» تيیشلىلەر. قورقود كيتابنداعى قەهارمانلاردا ئيسلامعا محەببەتدە ئالاى ئوق يوق. مەسەلەن، ئاتاسندان رازى بولماعان ئوعل، يائيسە حاندان نارازى بەى هەر واقتدا «حريستييانلار ئاراسىنا كيتەرمن، ئالارنڭ قولن ئوبەرمن» ديب قورقىتا. باترلار دوگعز ئيتنى ئاشاماسا- لاردا، ئاراقىنى بيك سۆيب هەم ئاچقدان ئاچق ئچەلەر. «كيتابى قورقود» دا ئيسكى تۈركلەرنڭ مەجوس عادەتلەرىدە ،ئوچرى. بز ئاندابوتن تۈرك حالقلارندا ئيزگى حيسابلانعان «قورد» (بورى) نى حۆرمەتلەونى كورەبز. مەسەلەن، بر ئورندا «قورد يوزى مبارك» ديلە شولاى ئوق «حسنيلە حسينك حسرتى صو عايشە ايلە فاطمەنڭ نكاهى صو» ديگەندەن مۆسلمان ئيزگىلەرى بلەن برگە مۆقەددەس «،سو» عادا حۆرمەتنى كورەبز. شولاى ئوق «دلى ،دومرل» ئانت ئيتكەندە «عەرش، كورسى» بلەن برگە «جير تانق ،بولسن! كوك تانق ،بولسن!» ديب تۈركلەردە مۆقەددەس بولعان «جير هەم كوك»نى گوواهلققا چاقىرا.

«كيتابى قورقود»دا بز عەرب ريتسرلارنداعى شيكللى قاتن-قزنى حۆر- مەتلەونىدە ئوچراتابز. حيكايەتلەر ئچندە «دلى ،دومرل» ئيسملى بر باترنڭ ئولم فەرشتەسى عەزرائيل بلەن كورەشى حاقندا حيكايە بار. سوعشنڭ نيهايە- تندە عەزرائيل جيكب، دومرلنڭ كوكرەگىنە منب، ئوتىرب جانن ئالماقچى بولا. دومرل تەڭرىگە مۆراجەعەت قلب قوتلدىرونى سورى. دومرلنڭ سوزى تەڭرىگە خوش كيلب ئەيتە: «يا عزرائيل دلى دومرل جانى يرنە جان بولسون 1) انون جانى ازاد اولسون»دى. دومرل قارت ئاتاسى بلەن

1) تابسن.

قــارچق ئاناسىنا، مىنم ئۇچىن جانىعزنى بىرىنگز دىب مۇراجەعەت
قلا. لاكىن دۇمرلعا ئاتاسىدا، ئاناسىدا بر بەھانە تاوب جانلارن
بىرمىلەر، «جان عەزىز» دىلەر. ئۇمىتن كىسكەن،دۇمرل عەزرائىلدەن
قاتىنى بلەن كورىشرگەگنە مىھلەت سۇراب: «ياد 2) قزى حلالم 3)
وار اندان منم ايكى اوعلانجعم وار امانتم وار اصمرلرم 4) انلره اندن
صوكره منم جانم الاسن!»دى. شوندان ،سوك ،ئول: «حلالى يانىنه كلدى
ايدر بيلورميسن نەلر اولدى كوك يوزندن ال 5) قناتلو عزرائيل
اوچب كلدى اغجه منم كوكسمى 6) بصوب قوندى طتلو منم جانمنى
الور اولدى ببامه 7) وير ديدم جان ويرمدى انامه واردم جان ويرمدى
دنيه شيرين 8) جان طتلو ديدلر امدى يوكسك يوكسك 9) قره طاغلرم
سكايىلاق 10) اولسون صوق صوق صولرم سكا ايچت 11) اولسون
تاولەتاولەشهباز اتلرم 12) سكابنت اولسون دنلوكى 13) التون بان ايوم
سكا كولكه 14) اولسون قطار قطار دوەلرم سكا يوكلت اولسون اغايلده
اغجه قيونم 15) سكا شولن 16) اولسون كوزككمى طوترسه كوكلككمى
سورسەسن اكا وارغل اكى اوغلنجغى اوكسز قومغل 17) ديدى عورت
18) بوراده صويلمش 19) كورەلم خانم نه صويلمش ايدر نه ديرسن
نه صويلرسن كوز اچوب كوردوكم كوكل ويرب سودكم قوج يكيدم شاه
يكيدم طتلو دماغ 20) ويرب صورشدغم 21) بر يصدقده باش قويوب
امشدكم قرشو ياتن 22) قره طاغلرك سندن صكره من نيلرم 23) ييلار

2) يات كشى. 3) قاتىنم. 4) آسمارلادم ـ تابشىرام. 5) آل-قزل...
9) مىنم ئاق كوكرەگمنى. 7) ئاتاما. 8) دونيا تاتلى. 9) بىيك ـ بىيك
10) يايلاق ـ جەيلەو. 11) «ئچمەك»دەن «ئچت»، «بنمەك»دەن «بنت»،
«يوكەلتمەك»دەن «يوكلت» ـ بورنعى سوز فورمالارى. 12) كۇتو ـ كۇتو
ئارعاماق ئاتلارم. 13) تۇنلىگى-تۇبەسى. 14) كولەگە. 15) قويم. 16) ئازق.
17) قويما ـ قالدرما. 18) قاتن. 19) سۇيلەمش ـ سۇيلەگەن. 20) ئيرن ·
2) سوونىشقانم 22) ياتان ـ ياتقان. 23) نە ئەيلەرم ـ نى ئشلەترمن.

اولسم 24) منم کورم 25) اولسون صوق صوق صولروك ایچر اولسم
منم قانم اولسون التون اقچك خوجلر اولسم 26) منم کفنم اولسون
تاوله تاولەشهباز اتوك‌بینر اولسم منم‌تابوتم‌اولسون‌سندن‌صکره‌بر یکیدی
سوب وارسم بیله یاتسم الا 27) یلان اولوب منی صوقسون 28) سنك
اول محنث اناك باباك بر جانده نەوار که سکا قیمامشلر 29.) عرش
طانغ اولسون 30) کرسی طانغ اولسون یبر طانغ اولسون کوك‌طانغ
اولسون‌قادرتنکری طانغ اولسون‌منم‌جانم‌سنك‌جانکەقربان اولسون دیدی
راضی اولدی عزرائیل خاتونك‌جانن الماغا کلدی ادمی‌اورنی یولداشُنه
قیامدی‌اللەتعالی‌یەبورادەیالوارمش‌کورەلم‌نجەیالوارمش ایدر یوجەلردن
یوجەسن 31) کمسه بلمز نیجەسن کورکلو تنکری چوق جاهللر سنی
کوکده ارار 32) یرده استر سن خود 33) مؤمنلرك کوکلنده سن دایم
طورن 34) جبار تنکری اولو یوللار اوزرینه عمارتلر یپایم 35)سنك
ایچون اج 36) کورسم طیورەیم 37) سنکیچون یالنچق 38) کورسم
طونادەیم39)سنك ایچون الورسك ایکیموزك‌جانن‌بله40)الغل‌قورسك41)
ایکیمزك‌جانن‌بلەقوغل‌کرمی‌چوق‌قادرتنکری‌دیدی‌حق‌تعالی‌یەدلی‌دومرولك
سوزی‌حوش‌کلدی عزرائیله امر ایلدی دلی دومرولك اتاسنكُ اناسنكُ
جانن ال اول ایکی حلاله یوز قرق یل عمر ویردم دیدی عزرائیل دخی
بباسنكُ اناسنكُ دمغی جانن الدی دا دومرول یوز قرق یل دخی
یولداشیله یاش یشادی».

«کیتابى قورقود»نكُ تلنده ئیعتیبار ئیتەرگه تییشلى نوقتا: ئاسلدا
جەنوب تۈركچەسى ،بولووى بلەن برگه ئاندا باشقا تۈرك تللەرى

---

24) جەیلەر بولسام.25) گورم - قەبرم. 26) کیرەگنمه (هەرجُمه) تۇتسام.
27) ئالا-چووار. 28)چاقسن. 29)سیگا بیره ئالماغانلار. 30) تانق،بولسن.
31)بییکلەردەن‌بییکسكُ.32)ئارار-ئزلەر.33)ئوزكُ.34)دائیم‌تۇران-مەگگى
تۇرا تۇرعان. 35) یاپایم - یاسیم. 36) ئاچ. 37) ،تویدُریم. 38) یالانعاچ.
39) کییندُریم. 40) بیله - برگه. 41) قویساكُ - قالدرساكُ - آلماساكُ ,

(مەسەلەن تاتارچا) بلەن ئورتاق سوز وە سارفی فورمالارنڭ توچراوئدر. حەزرگی ئەدەبی عوسمانلىچادا ئالار ئورنىنا باشقا سوزلەر هەم فورمالار ئیستیعمال ئیتىلە.

بورنعی تورك حالق ئەدەبییاتندا عادەتدە بولا تورعان هەر تورلی تورلەر: بەهادیرلار داستانی (богатырский эпос) ئەکییەتلەر هەم ریوایەت (легенда) لەر کولکی ئانیکدوتلار هەم ماساللار، تابشماقلار، مەقاللەر وە سوز جیلملەری، یرلار، شامان تلەکلەری وە تلسملاری، حەتتا ئیبتیدائی دراماتیك ئەسەرلەر، ئەلبەتتە، هەر قایسی بولعاندر.

تورك حالقلاری شیکللی کوچمەلی هەم سوعشچان حالقلار ئاراسندا هەر واقت بەهادیرلەر داستانی (حیيالی یاکی یارم تاریحی باترلارنڭ قەهەرمانلقلاری حاقنداعی پائیمالار) حالق ئەدەبییاتىنڭ ئیڭ کوچلی هەم تارالعان بولکلەرندەن بولا. حەزردەدە ئەلی بز، بورنعی زامانداعی توسلی، تورمش بلەن تورا تورعان تورك قەوملەرندە، بو نەوع ئەدەبییاتنڭ قووەتلی بولعانن کورەبز. مەسەلەن، حەزرگی قارا قرعزلارداعی «ماناس» ئیسملی باتر حاقنداعی داستانلارنی، بو تورلی ئەدەبییاتنڭ ئیڭ یاقشی نەمونەلەرندەن حیسابلارعا موکمین. ئانڭ باشندان ئوتکەن تورلی واقیعەلەرنی سویلی تورعان یرلار، ئوزن بر تزمە (بر گروپپا) تەشکـ ئیتب، یرچی ـ «ئاقن» لار تارافندان بـەعزەن ئوزاینلب، بەعزەن قسقارتلب تورلی قالبلارعا سوعلب یرلانالار. ئەلی کوبدەن توگلگنە کوچمەلی، سوعشچان حالق بولعان باشقردلاردا، ئەلیدە بولسا، یارم تاریحی، یارم حیيالی باترلار حاقنداعی داستانلارنڭ قالدقلاری ساقلانب، قارت یرچلار تارافندان کویلەنەلەر 1).

منە شولارعا قیياس قلعاندا بورنعی تورکلەردە بەهادیرلەر داستانىنڭ بیك نق حوکم سورگەنلگن چامالارعا موکمین. سوعش وە بەهادیرلك

1) باشقردلار ئوزلەری موگار «ساماق ئەیتو» دیلەر.

بۇتۇن ئىدىيالىن تەشكىل ئىتكەن خالق ئۈچۈن باتۇرلار ھاقىنداغى ئەدەبىياتنىڭ ئىجتىماعى ئەھەمىيەتى دە بولا: ئۆتمىشدەگى باتۇرلارنىڭ باتۇرلىقلارىن تىڭلاۋ يەش سوغىشچىلارنىڭ قانىن قىزدىرا، غەيرەتلەرىن ئارتتىرا، داستانداغى باتۇرلار تۇسلى بولىرغا قىزىقتىرادىر. بۇرىنغى ئوغوز تۈركلەرىنىڭ داستانلارىندان بىر قەدەرىسى يوغارىدا سۆيلەنگەن «كىتابى قورقود» دا ساقلانىب قالغان. لاكىن ئانداغى داستانلار نەسر بىلەن يازىلغان. غادەتدە ئىسە بەھادىرلەر داستانى كوبىسىنچە كۆيلى فورماغا سالىنغان بولا.

بۇرىنغى تۈركلەردەگى ئەكيەتكە كىلسەك، ئالارنىڭ ئىلكدە نىچەك بولغانىن بىز بىلمىيبىز؛ چۈنكى تۈرك ئەكيەتلەرى بۇرىنغى زاماندا يازىلىب ئالىنماغانلار. لاكىن خالق ئەدەبىياتىندا ئەكيەت قىسمىنىڭ غۇمومەن بىك مۇھافەزاكار بىر غونسىر بولىب، كوب ئەكيەتلەرنىڭ بىك ئازغىنا ئۆزگەرش بىلەن بۇرىنغى زامانلاردان بىرلى سۆيلەنىب كىلولەرىن چامالارغا مۇمكىن. بۇرىنغى كۆلكى ئانىكدوتلاردان بىر قەدەرىسى شافتاھى زامان ئىلك يازىلىب ئالىنغانغا بىر ئاز مەعلوم. ئولدا بولسا خوجا ناسىرددىن لاتىيفەلەرىدىر. ئالار حاقىندا ئەسەرىبىزنىڭ ئىكىنچى بولىگىندە ئۆزۈن سۆيلەنەچەك. تابشماقلار وە بىر ئاز مەقالەلەر ئىسە «قومان مەجموعەسى» ئاتالغان 14 نچى عاسىر قولىيازماسىندا ساقلانىب قالغان. بو حاقدا بىر قەدەر مەعلومات ھەم مىساللەر شول ئوق بولكدە بار.

غۇمومەن كوچمەلى خالقلاردا لىريكا ئەپوس (رىۋايە) گە قاراغاندا توبەنرەك، ئارت پلانداراق تورا. تۈرك خالقى ئىسە ئاور، سابىر تابىغەتلى بىر خالق بولىب، ئانىڭ تۇرغان توب واتانىدا قاتى تابىغەتلى، مۇغتەدىلدەن سالقىنراق جىرلەر بولغانغا لىريكا تودىرغا ئارتىق مۇساعىد بولماغاندىر. شولايدا تۈرك خالقى ئوزىنىڭ قايغى - خەسرەتىن، قوۋانچ - سۆيىنچىن، غىشق - مەحەببەتىن ھەر واقىتدا يىر بىلەن سۆيلەرگە يارىتقان.

،مۇنى بزگه حەزرگى قرعزلارنڭ هەم شەرقى سبر تۈركلەرنىڭ يرلارى بيك ئاچق كورسەتەلەر؛ ئەمما سەلجوق، عۇسمانلىلار شيكللى ،يلى هاوالى، ماتور تابيعەتلى مۇنبيت جيرلەرگه كيلب ئوترعانلارى ئيسه ،بو تۈر ئەدەبيياتنى تاعىدا تەرەققى ئيتدرگەنلەردر. عۇسمانلىلارنڭ حەزرگى حالق ئەدەبيياتلارى ،شونى كورسەته.

شامان دينىنڭ دۇعالارى بولعان تلەكلەر وە هەر تۈرلى سرلى جۇملەلەرنى، ئيم - ،تۇم ئيتكەندە، كشى وە مال ئچۈنه ئورناشقان ياوز كۈچلەرنى (روحلارنى) قوعاندا ئوقىلا تۈرعان وەزنلى سوزلەرنىدە حالق ئەدەبيياتندان حيسابليلار. شامان دينندە بولعان حالقلاردا ،بو تۈرلى «ئەدەبييات» بيك قووەتلى بولعانعا، بۆرنعى تۈركلەردە ،ئول حەزرگنگه قاراعاندادا كيڭرەك بولعاندر ديب ئويلارعا مۇمكين. قرعز - قازاق باقسىلارندا جن وە ئاورو قووالى تۈرعان بيك ،ئوزن، تاسويرى وە ماتور تللى «ئارباو»لارنڭ ،بولووى بزگه ،شونى كورسەته. حەتتا بزنڭ ئيدل ،بويى تاتارلارى ئاراسندادا بيك ئيسكى (ئارخاييك) تللى، بەعزەن ئاڭلاشلماسداى سوزلەر هەم ئەللە نيندى بۆرنعى روح وەتەگرى ئيسملەرى بلەن تولعان ئيمنەو سوزلەرى ساقلانب قالعالاعان.

دراماتيك (يەعنى ديالوگلى،قاراقارشى ئەيتىشە تۈرعان)ئەسەرلەر بولسا، ئالار حالقدا كوبرەك بيك سادە، بزدەگى شاماقاى ئوينلارى «ئالنرم قۇش - بيرمەم قۇش»، «كوكدە، كوكدە نيلەر بار؟» ئوينلارندا ئەيتىلە تۈرعان سوزلەر شيكللى گنە نەرسەلەردر. ،موندى ئوينلارنڭ تاعىدا تەرەققى ئيته تۈشكەنلەرنىڭ ئاناتوليدا عۇسمانلىلاردا هەم حەزرگى قرعزلار ئاراسندا ساقلانب قالووى بۆرنعى زاماندا ،مونڭ كۈچلى پر ئەدەبييات وە شەنعەتى نەفيسە قارماعى بولعانلىعن كورسەتەدر.

ئۇتتۇراقلقا كوچو، يازو سەنعەتىنىڭ تارالووى، دين وە ئانىڭ روحانىيلارى تەئسيرى بلەن باراتۇرعاچ تۈرك حالقلارىندا حالق ئەدەبىياتى كيمرگە، توتتندى. ياڭا شەرايت ئاستندا حالق ئاقىنلاب ئۇزىنىڭ ئيديالوگيياسن ئۇزگەرتكەنى شبكللى ئەدەبىياتنى دائالماشدىرا، ئۇزگەرتە باشلادى. ئەووەلگى مەجوس قەھەرمانلارى ـ عەلى، حەسەن، حۇسەين گە، مۇسلمان ئيزگى وە باترلارىنا ئەيلەندىلەر. ئەووەلگى شامان دۇعالارى مۇسلمان دينىچە بولعان تۈركى دۇعالارعا ئالماشا باشلادىلار. تەڭرىلەر ئالالاعا هەم مۇسلمان ئيزگىلەرىنە ئەورلدىلەر؛ شامانىڭ رولن دە موللا ئالدى. قرعزلار ئەيتمشلى «قارا سوزلەر» بىتە باشلاب «كيتاب ئولەڭ»گە ئەيلەندىلەر. لاكين تۈب، ئەساسى ئاهەڭ قالدى. حالق ئاراسىنا تارالعان تۈرلى مۇسلمان حۇرا فاتى، لەگەندا وە ئەكيەتلەرى ئۇزلەرى ئاقىنلاب تەمسيل ئيتلدىلەر، تۈركلەشدىلەر. يازما ئەدەبىيات قووەتلەنگەنچى، مەتبوعات توعانچى حالق ئەدەبىياتىنىڭ ئەۋالوتسييەسى منە شولاى باردى.

II

بۇرنعى تۇركلەردە يازو سەنعەتى.

تۇرك حالقلارى ئاراسندا يازو سەنعەتى شاقتاى ئىرتە مەيدانعا كيلب، يازما ئەدەبيياتنڭ زۇهورىنا ،يول ئاچدى. دۇرس، كوچمەلى ،تۇرمش بلەن ،تۇروچى حالقلار ئاراسندا يازو سەنعەتى تيز تەرەققى ئيتە ئالمى. چۈنكى يازو — ،ئول ئاسلدا مەدەنييەت — ئوتنراقلق، شەهەر ،تۇرمشنڭ جيمشى. بر حالق ئوتنراقلققا كوچب، ئيقتيسادى ،تۇرمش جيرگە،حسوسى ميلككە وە سەوداعا بيك نق بەيلەنگەندەن ،سوڭعنا، ،تۇرمش قە تەزاقلعانعا، ،ئول حالقدا يازو هۈنەرىنڭ كيرەكلگى حيس ئيتله باشلى. ،شول واقتدا حالق بر ئەليفبا ئيحتيراع ئيتب، ياكى كورشلەرندەن ئيقتيباس ئيتب يازولى حالق ،بولب كيتە. ،شونڭ ئارقاسندا مەكتەب، مەعاريف، كيتاب، يازما ئەدەبييات هەم ئايرم بر تائيفە يازوچلار وە ئەديبلەر مەيدانعا كيلەلەر. كوچمەلى حالقلارنڭ تۇرمشندا ئيسە يازونڭ كيرەكلگى هيچ ديرلك سيزلمى. مەكتەب، كيتاب عيلمى، يازما ئەدەبييات كوچمەللەرنڭ تۇرمشنا يات نەرسەلەر؛ ئالار شەهەر ،تۇرمشنڭ پرادوكتلارى. ياڭا كوچمەلكدەن چعا باشلاب دەولەت تۇرمشنا كوچە باشلاعان حالقلاردا (مەسەلەن تاريحقا مەعلوم بولعان ئيك بۇرنعى تۇركلەردە) يازو سەنعەتى بولسادا، باشدا ،ئول كوبنرەك حۈكومەت، ئيدارە، ديپلوماتييە، عۇمومەن كانسەلەرييە كيرەكلەرى ئۈچن گنە ئيستيعمال ئيتلب حالق ئاراسندا عام بر ئەيبر بولاراق تارالب كيتە ئالمى. يازما حۇقوقى قانونلار ئورننا عادەت - يۇلا يۇرگەنى شيكللى، يازما ئەدەبييات ئورنندا، ئاوزدان ئاوزعا، قۇلاقدان قۇلاقعا كوچو بلەن گنە تارالا تۇرعان «حالق ئەدەبيياتى» تۇرا. لاكين

بۇرنعى تۇركلەر قتاى وە ئيران شيكللى مەدەنى ئيللەر بلەن كورشى بولب تۇرعانلقلارندان، ئالاربلەن ئيحتيلاتنڭ باشلانووى تۇركلەر ئاراسندا يازو سەنعەتنڭ تووونا تيزلك بيردى. قتاى مەنبەعلەرى 545 نچى يل واقيعەلەرن يازعاندا تۇركلەرنڭ يازولارى بولعانلعن هەم ئالارنڭ سۆنگى، ئۆچى بلەن يازعانلارن سۆيليلەر 1).شولاى ئوق 568 نچى يلدا بيزانس قەيسارى يوستين گە تۇركلەردەن سەفارەت كيلب، «ئسكيف حارا كترندە» يازلعان حات كيترگەنى مەعلوم. قتاى وە قايع نامەلەرنڭ حەبەر بيروونە كورە تاريحقا مەعلوم ئيك بۇرنعى تۇرك جەمعيەتى بولعان «هون ـ نو»(هيونع ـ نو، هون)لاردادا يازو بار ئيدى. لاكين، بو يازو نيندى بولعان، بو واقتداعى تۇركلەرنڭ ئوزلەرنە ماحسوس ئەليفبالارى بولعانمى يوقمى، ئەللە ئالار قتاى يە باشقا بر بر حالقنڭ ئەليفباسى بلەن فايدالانعانلارمى ـ بز، مونى ئايرماچق بلە ئالميبز؛ چۆنكى هون تۇركلەرندەن هيچ بر تۇرلى يازمادا كومينتلار شافلانب قالماعان.

بۇرنعى زامانلاردا تۇركلەردە حانلار وە باشقا ئاتاقلى كشلەر ئولگەچ، ئالار حۆرمەتنە يازولى تاشلار، هەيكەللەر، ئوترتو، عيبادەت حانەلەر بينا قلو عادەتى بولعان. زور «بەگو تاش»(مەڭگى تاش)لارعا ئولگەن كشلەرنڭ تەرجمەئى حاللەرن، ئشلەگەن ئشلەرن، قلعان ئيزگۈلكلەرن يازا تۇرعان بولعانلار. موندى قەبر تاشلارى ئازيانڭ بۇرنعى تۇركلەر تۇرعان ئورنلارندا (مانعولييادا، جەنوبى سبردە، جيدى سو ويلايەتندە، قتاى تۇركستانندا) كوب تابلالار. ئيڭ ئەووەل شوندى تاشلارنى موندان ئيكى يۆز يللار ئلك برنچى پيتر تارافندان سوعشدا ئەسير ئالنب سبرگە سۆرلگەن بر عيلم سۆيوچى ئشۋيد ئەفيسەرى يەنەسەى سوونڭ يوعارعى ئاعمندا (جەنوبى

1) L. Cahun, L' int oluction à l'histoire de L' Asie, p. 57.

سىردە) تاپ، بىرىنچى تاپقۇچىلار قاتارىدا ياۋروپالىقلارغا خەبەر بەرگەن.

بۇ تاشلارداغى يازۇلار بۇرۇنقى ئىسكاندىناۋىيالىقلارنىڭ «رۇن» ئاتالغان يازۇلارىنا ئوخشاغانغا كۆرە ئىشۆيد ئالىمنىڭ دىققەتىن جەلب ئېتكەن بولۇرغا كېرەك. لېكىن، ئۇل ۋاقتدا بۇ يازۇلارنى ئوقۇي بىلگۈچى بولماغانغا، ئۇل تاشلارنىڭ كىملەر تارافىندان قويۇلغان ھەم نېمىدى تىلدە يازىلغان بولغان بىلە ئالماغانلار. ئىسكاندىناۋىيانىڭ رۇن يازۇلارى بۇرۇنقى فىنلاردادا مۇستەئمەل بولغانغا، فىنلەندىيەدەن دە بىر ئىلمى ھەيئەت بارىپ بۇ تاشلارنى تەفتىش ئېتكەن. (سوڭىدان بۇ تاشلارنىڭ قارا قىرغىزلار تارافىندان ئوتۇرتۇلغانى مەئلۇم بولغان). 1889 نچى يىلدا «جەغرافىيە جەمئىيەتى» تارافىندان مۇستەشرىق يادرىنتسف نەھتى رىياسەتىندە مانغولىياغا جىبەرىلگەن فەننى ھەيئەت تارافىندان «ئورخون» سۇۋى بويىندا بۇرۇنقى «قارا بالغاسۇن» (قارا قورۇم) شەھەرىنىڭ خارابەلەرى ياقىنىندا (15 چاقرىملاردا) بۇ تۈرلى تاشلارنىڭ ئىكى مۆھىملەرىندەن كۈل - تەگىن ۋەبىلگە قاغان تاشلارى تابىلغاچ، ياۋروپا مۇستەشرىقلەرىندە بۇ يازۇلارنى ئوقۇ دەرتى قوزغالەنگەن. 1891 نچى يىلدا پېتىربورغ دارىلئۇلومى بۇ تارىخى داكومېنتلارنى تېكشۈرۈ ئۈچۈن مانغولىياغا مۇستەشرىق رادلوف رىياسەتىندە ماخسۇس بىر ھەيئەت جىبەرگەن. ھەيئەتيا ئكا تارىخى تابىلدىقلار قاتارىدا بۈتۈن قىلىرغا مۆمكىن بولغان تەفتىشلەرنى ياساپ، تاشلارداغى يازۇلارنىڭ دۇرۇس كۆچۈرمەلەرىن ئالىپ قايتقاچ، ئالارنى ئوقۇرغا ئىمكان ئاچىلغان. تاشلارنىڭ بىر ياغىنداغى يازۇلار قىتايچا بولغانغا، شۇلارنىڭ مۆندەرىجەسىنە بىنائەن، ئىكىنچى ياغىنداغى يازۇلارنىڭ تۈركلەر تارافىندان تۈرك تىلىندە يازىلغان بولولارى تەخمىن ئېتىلگەن. قولداشوندان ئارتىق مەئلۇمات بولماسادا، دانىيالى تۈركولوگ تومسىن بۇ نامەئلۇم يازۇنى ئوقۇنىڭ يوللارىن تاپقان. تاشلارداغى يازۇلار ئېسكى، ئۇنتۇلغان بىر تۈرك تىلىندە

يازلعانلىعى بلنگەن. ئەلبەتتە، هيچ كم بلمەگەن حەرفلەر بلەن يازلعان يازوۋى تانب، ئوقو نەق بر باش واتقچ تابشماقنى تابو شيكللى مۇشكل ئش بولعان. 1893 نچى يلدا تاشلارداعى يازولار تەمامەن ئوقلب رادلف هەم تومسن تارافندان تەرجمە قلنعانلار. ئورحون يازولارى بۇرنعى تۇرك تاريحن ترگزو ئۈچن زور ماتيريال بيرگەنلگى شيكللى، شول تۇركلەرنڭ ئۆزلەرنە ماحسوس يازو ـ ئەليفبالارى بولوونداا مەيدانعا چقارعان.

ئورحون بويندائى قەبر تاشلارى شول واقتدائى تۇركلەرنڭ ئۆزلەرنە ماحسوس حەرفلەر بلەن يازلعانلار. بو حەرفلەرنى «ئورحون ئەليفباسى» ديب ئاتاو عادەت بولب كيتكەن. بو يازونڭ يازلو تەرتيبى قتاى يازووننقى شيكللى: يوللار يوعاردان توبەنگە تابا يازلب تۈشب، برنچى، ئيكنچى ديب ئوڭدان سولعا تابا حيسابلانالار، لاكين تۈرك يازوونڭ قتاى يازوونا ئۈشاووى شوندان ئارتقا بارمى. مەعلوم كى قتاى يازووى «حەرف»لەردەن توگل، بەلكى «مبر و گلىف لەردەن عيبارەت؛ يەعنى هەر بر ئايرم سوز ئۈچن ئايرم عەلامەت ئىستيعمال ئيتلە. شونڭ ئۈچن قتاى يازووندا تۈرلى عەلامەتلەرنڭ سانى نيچە مڭلەرگە جيتە. ئورحون يازووى ئيسە قيسمەن حەزرگى مەدەنى حالقلارنڭ يازولارى شيكللى ئايرم ـ ئايرم حەرفلەردەن، قيسمەن هەر برسى برەر مەعلوم ئيجك ياكى قوش حەرف بولب ئوقلاتورعان عەلامەتلەردەن تۈرا. ئورحون ئەليفباسنڭ تاوشلارنى كورسەتووى نق ئەساسلى بر سيستيماعا بينا قلنماعان. ئورحون ئەليفباسندا بارلىسى 37-38 عەلامەت. بو عەلامەتلەردەن بارى بيشنسى گنە ئايرم سامىت حەرفلەر بولاراق ئوقلالار (چ، ش، ز، پ، ڭ، م تاوشلارى ئۈچن بولعان بيلگلەر)، مەد حەرفلەرى ئۈچن ئايرم دورت عەلامەت بولب،

ئۇلارنىڭ ھەر بىرسى ئىككىشەر تاۋشلىق ھەرفكە بۆلىنىدۇ. (ا ـ ە، ـ ۋ ـ [ە] ۋ، ۋـ ۋ، ى ـ ى ـ ي [ئىھتىمال ئۇ، ئە]). قالغان ئەلامەتلەرنىڭ كۆپرەگى بىرەر تاۋشلىق ئاۋاز بىلەن بىرەر سامىت ئاۋازدان ئىبارەت بولغان ئىككىلىك ئىتىپ ئوقۇلىدۇ. مۇندىي ئەلامەتلەرنىڭ كۆپىسى سامىت ئاۋازلارنىڭ ئا ھەم ئە ئاۋازلارى بىلەن يالغانۇوندان ئىبارەت؛ ئۇرنىنا قاراپ ھەر بىر ئەلامەت، شول ئۇق تاۋشلاردان تەشكىل ئىتىلگەن ئاچىق ۋە يابىق ئىككىلىك بولۇپ ئىسەبلەنە. مۇندىيلار بارىسى 23 ئەلامەت. (قا ـ ئاق، غا ـ ئاغ، تا ـ ئات، دا ـ ئاد، با ـ ئاب، سا ـ ئاس، نا ـ ئان، لا ـ ئال، را ـ ئار، پا ـ ئاپ؛ كە ـ ئەك، گە ـ ئەگ، تە ـ ئەت، دە ـ ئەد، بە ـ ئەب، سە ـ ئەس، نە ـ ئەن، لە ـ ئەل، رە ـ ئەر، يە ـ ئەي؛ قۇ ـ ئۇق؛ قو، قۇ ـ ئوق، ئۇق؛ كۆ، كۈ ـ ئۆك ئۈك). ئەلامەتلەر ئاراسىندا ئۈچىنسى ئىككى سامىت ئاۋازنىڭ قوشۇلۇۋىندان ھاسىل بولغان قوشما ئاۋازنى كۆرسەتەلەر (نت ـ نت، لت ـ لت، نچ). دىمەك، ئۇمۇمىلەشتىرىپ ئەيتكەندە، ئورخون ئەلىفباسىنى ئەساس ئىتىپ ئايرىم ئاۋازلار تۇگىل، بەلكى ئىككىلەر ئالىنغان دىپ ئەيتىرگە مۇمكىن. ئەلبەتتە، ئەلىفبانىڭ بو ئەساسقا قويۇلۇۋىنىڭ كىمچىلىكلەرى ۋە ئوڭايسىزلىقلارى كۆپ. ئورخون يازۇۋىندا ئىگى ئەلامەتلەر ھەزىرگى ياۋروپا ئەلىفبالارىنىڭ باسما ھەرفلەرى شىكىللى بىر بىرسىنە قوشۇلۇپ يازىلمىي تۇرغان ياكى (ئايرىم) ھەرفلەر. ھەر بىر ئايرىم سۆز ئىكىنچىسىندەن ئىككى يەنەشە قويىلغان نوقتا بىلەن ئايرىلا.

ئورخون ئەلىفباسىن تۆركلەر قايان ئالغانلار، دىگەن مەسئەلەدەفەن ئەھلەرى ئاراسىندا تۆرلى فىكرلەر بولغان. باشدا بو يازو كىرەگنچە تىكشىرلگەنچى، ئانىڭ تىشقى ياقدان بىر قەدەر بۆرىنغى ئىسكاندىناۋىيادا ھەم ئوتلار دائىستىيعمال قىلىنغان «رون» ئاتالغان ئەلىفباغا ئوشاۋىنا ئالدانىپ،

𐰴 — قا (ئاق)	𐰶 — قۇ (ئۇق)
𐰍 — غا (ئاغ)	𐰸 — قو، قۆ (ئوق، ئۆق)
𐱃 — تا (ئات)	𐰜 — كو، كۆ (ئوك، ئۆك)
𐰑 — دا (ئاد)	
𐰉 — با (ئاب)	
𐰽 — سا (ئاس)	𐰲 — چ
𐰣 — نا (ئان)	𐱁 — ش
𐰞 — لا (ئال)	𐰔 — ز
𐰺 — را (ئار)	𐰯 — پ
𐰖 — يا (ئاي)	𐰭 — ڭ
	𐰢 — م
𐰚 — كە (ئەك)	𐰦 — نت (نت)
𐰏 — گە (ئەگ)	𐰡 — لت (لت)
𐱅 — تە (ئەت)	𐰨 — نچ
𐰓 — دە (ئەد)	𐰪 — نۇ (ئنۇ)
𐰋 — بە (ئەب)	
𐰾 — سە (ئەس)	𐰀 — ئا، ئە
𐰤 — نە (ئەن)	𐰆 — ائو، ائۆ
𐰠 — لە (ئەل)	𐰇 — ئو، ئۆ
𐰼 — رە (ئەر)	𐰃 — ائى، ائۇ، ئى، ئۇ، ي
𐰘 — يە (ئەي)	

ئورخون ئەلىفباسى.

ئورتا ئازيا خالقلارىنا ،بو ئەليفبانىڭ شيمالى ياوروپادان كوچب كيلب كرگەنلىگن دەعوا ئيتوچىلەردە بولغان [1].

بۇرنعى زاماندا بر برسندەن نيچە مڭ چاقىرملق مەسافە بلەن ئايرلغان ،شوشى خالقلار ئاراسندا سەودا مۇناسەبەتلەرى بولغاندا ،شونىڭ ئارقاسندا شيمالى ياوروپا يازووى مانغولييانعا بارب چققان ئيمش(!). ئورخون ئەليفباسنىڭ توب واتانى خاقنداعى ،بو ئاساسسز فيكر حەزر تاشلانعان. سوڭعى واقتدا ئانىڭ توبى بۇرنعى ئاراميا [2] ئەليفباسى ،بولووى فيكرى قووەتلەنگەن. ئاراميا ئەليفباسى ئىلك بۇرنعى ئيرانلىلارعا كرب ئوزگەرتىلب، ئيرانلىلار ئارقىلى تۆركلەرگە كوچكەن ئيمش. ئورخون ئەليفباسن تيكشرووچى عاليملەردەن ،تومسن هەم رادلف ئورخون ئەليفباسنىڭ ئاسلى بۇرنعى سام قەوملەرىنىڭ ئەليفباسى ،بولو فيكرن ئالعا سۈرگەنلەر. رادلفنىڭ ئوينچا، ئورخون ئەليفباسنداعى سوزنقى(مەد) حەرفلەرئانىڭ ئاسلى ساميلەردەن كرگەن بولووىنا دەليلدر؛ چۈنكى ئورخون ئەليفباسندا تۆرك تلندەگى تاوشلى ئاوازلارعا جيتەرلك عەلامەتلەر يوق [3]. بوعارىندا كورلگەنچە ئانىڭدا مەد حەرفلەرى ساميلەردەگى شيكللى «ئەليف، واو، يا» عاراق قايتب قالا.

[1] Элизе Реклю, «Человек и земля».

[2] ئاراميە ديب بۇرنعى زاماندا عەرەبستان يارم ئاتاونىڭ شيمالى قيسمى (سوريە، فەلاستين، خالديە، ميسوپوتاميە) ئاتالعان. ،بو جيرلەردە تورا تورعان بۇرنعى سام قەوملەرى (عەرەبلەر، يەهودلەر، وە سورييەلىلەرنىڭ بابالارى) ئارام تلى ئاتالعان تلدە سۆيلەشكەنلەر. ئالارنىڭ ئوزلەرىنە ماخسوس يازولارى بولعان، ئاسسورييە وە بابيللىلەر هەم كەلدانى (خالدى) لەردە سام عيرقندان بولعانلار.

[3] W. Radloff, Die vorislamitischen Schriftarten der Türken.

لاکین رادلف ئۇرحون ئەلیفباسُنا «رون» یازولارُنڭدا تەئسیرن بۇتنلەی ئوك ئینکار ئیتمی. ئورتا عاسرلارنڭ باشندا «بۇیك حالق کوچُشی» واقتندا شەرقی یاوروپادا تۇرعان عوتلاردا رون یازووی عەمەلدە بولعان. ئاتیللا قول ئاستندا هونلار یاوروپاعا کیلب چققاچ، عوتلاردان بەعزی بر زاتلار ئاتیللانڭ سارایندا تەئسیرلی ئورنلار ئیشعال ئیتکەنلەر. ئیحتیمال شول زاماندا عوتلار ئارقلی رون ئەلیفباسی تۇرك یازوونا تەئسیر ئیتب ئانداعی عەلامەتلەرنڭ شەکللەری ئوزگەروگە، رون یازوونداعی عەلامەتلەرگە ئوشاولی حەرفلەر کیلب چعوعا سەبەبچی بولعاندر. بۇرنعی هونلاردا (هون — نرلاردا، رادلف فیکرنچە، شول ئوق ئورحون یازووی قوللانلعان 1).

ئیکنچی بر فیکر بوینچا، ئورحون ئەلیفباسی تۇرکلەرنڭ بۇرنعی ئروع تامعالارندان ئوزگەرتلب (تامعالارنی حەرفکە ئەیلەندرو ئارقلی) یاسالعان. «تامعا» تۇرك حالقلارُنا ماحسوس دیبرلك بر نەرسە. هەر بر ئروعنڭ ئوزُنە ئایرم بیلگی—عەلامەتلەری بولعان. شول عەلامەتلەرنی تامعا دیب ئاتاعانلار. تامعا سالو بۇرنعی تۇرکلەردە قول تویبو (ئیمزا) ئورننا تۇرعان؛ شولای ئوق کۆتودە برگە یۇرگەن حەیوانلارنی بر ئروعنقندان ئیکنچسُنُکن ئایرو ئوچن تامعالی تۇرعان بولعانلار؛ یەعنی هەر بر ئروع ئوز حەیوانلارُنڭ تەنُنە قزعان تیمر بلەن تامعالارن باسقانلار. بو رەوشلی عەلامەتلەر حەیوانڭ تەنندە عومری بوینُا قالالار. تامعالار حەزردەدە تۇرك حالقلارندا بار؛ حەتتا ئول بزنڭ تاتارادا سافلانعان. بزدە هەر بر ئاول کشُسُنڭ ئوزی ئیحتیاز ئیتکەن بیلگُسی - تامعاسی بولا. یازو بلمی تۇرعان ئاول کشلەری قول قویو ئورنُنا ئوز لەرنڭ تامعالارن قویالار. شولای ئوق

1) W. Radloff, Die vorislamitischen Schriftarten der Türken

قردا، چەچكەن جيرلەرىنەدە سوقا بلەن ئۇز بيلگىلەرن توشۇرەلەر، شوندان ئايىرب جيرلەرن تانيلار. تامعالار نەرسەگە ئوخشاسالار، شونىڭ ئيسمى بلەن ئاتالب يۇرتىلەلەر، مەسەلەن «تاراق تامعا»، «سەنەك تامعا»، «چرشى تامعا» ديگەن شيكللى. ئورحون ئەليفباسنداعى عەلامەتلەردە ئۇزلەرىنىڭ شەكللەرى بلەن بەعزى تۇرك تامعالارن حەترلەتەلەر. شوڭار قاراب ئورحون حەرفلەرى تامعالاردان ئۇزگەرب حاسيل بولمادى ميكەن ديب ئويليلار. بو ئيكى تۇرلى فيكرنى برگە جيبب، تۇركلەر باشدا حەرفلەرنى ساميلەر ئەليفباسندان ئالسالاردا، جيتمەگەن حەرفلەرنى ئۇزلەرىنىڭ تامعالارى ئاراسندان ئالب تولتۇرعانلار ديب دە ئويلارعا مۇمكين.

هەر حالدە بيك بۇرنعى زامانلاردا ئوق تۇركلەرنىڭ ئوزلەرىنە ماحسوس يازولارى بولعان. حەزر بۇتنلەى ئۇنتلعان بولسادا، زاماناسندا ئازيانىڭ زور بر قيسمندە بو يازونىڭ تارالعان بولووى مەعلوم. 580 نچى ميلاديدە بر تۇرك حانىنىڭ بيزانس قەيسارىنا ئوزىنىڭ ئيلچىلەرى ئارقلى كوندرگەن مەكتوبى، شول ئورحون يازووى بلەن يازلعان بولعان. بو يازو بلەن يازلعان قەبر تاشلارى ئورتا ئازيادا «ئەوليياءاتا» تيرەلەرندە، يەنەسەى يلعاسىنىڭ يوعارىعى ئاعىمندا، ئاباقان دالالارندا، شيمالى مانعولييادا سەلەڭگە هەم ئورحون بويلارندا، مانعولييانىڭ شەرقندە «كەرولەن» يلعاسىنا قەدەر تابىلا. شەرقى تۇركستاندا «تورفان» شەهەرى تيرەسندەگى، بۇرنعى تۇركلەردەن قالما، مەعارەلەرنىڭ دىوارلارندا هەم تارباعاتاى تاولارىنىڭ قايالارندا چۇقچب يازلعان، شوندى ئوق يازولار تابلعان.

ئورحون ئەليفباسىنىڭ تۇركلەردە قايچاندان بيرلى ئيستيعمال ئيتلگەنلىگى تەعەين مەعلوم توگل. هەر حالدە ئالار ئاراسندا، ئول بيك كوبدەندەن بيرلى قوللانلعان بولرعا كيرەك؛ چونكى ئورحون، سووى

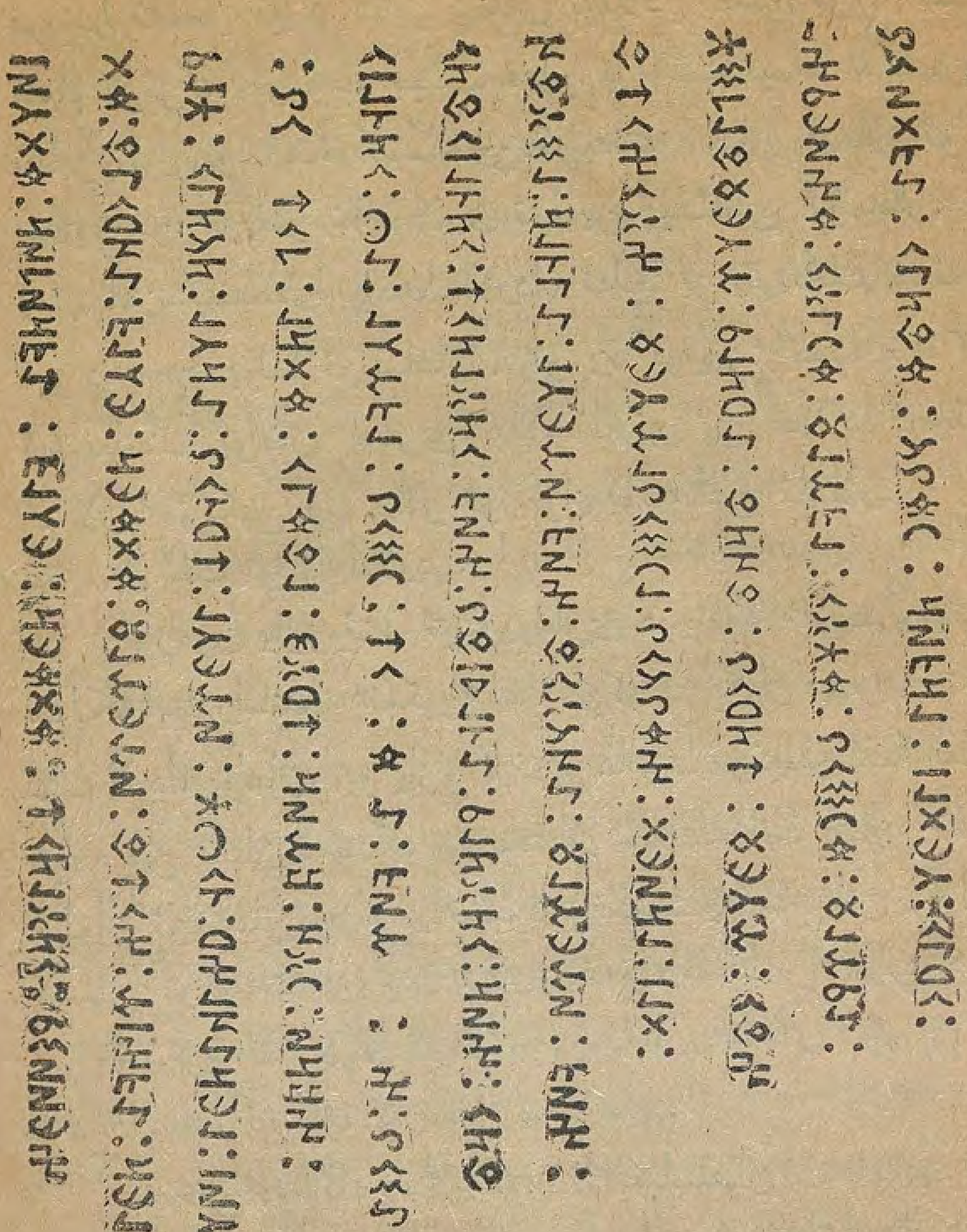

ئورحون تاشلارنداغى يازولاردان بر نەمونە.

ئوك ياقدان برنچى يولنداغى سوزلەر: «نەگرى تەئ: تەگريدە:
بو آلموش: تۆرك: بيلگە: قاغان».

(كليشە ز. وەليدى نك «تۆرك - تاتار تاريخى»ندان ئالندى)

بويندا تابلغان تاشلاردا بز ئيندى ئيملانى ياقشى ئوق ئشلەنگەن. تەمام برئزگە ،ئوتنرب جيتب،مەعلوم بر سيستيماغا سالنغان حالدە تابابز. ،ئول ،بو حالەتكە كيلگەنچى، ئەلبەتتە؛ شاقتاى زامانلار ئوزغاندر. بەعزى بر، قويلو تاريخلارى تەعەين بيلگنلى بولماغان، تاشلاردا (مەسەلەن، يەنەسەى بويندا‌غنلاردا) ئەلى بز ئيملانڭ ئشلەنمەگەن، ،بو دەرجەدە يولغا قويلماغان ،بولوون كورەبز؛ مەسەلەن، ئورحون ئەليفباسندا بولغان بەعزى عەلامەتلەرنى بز ئالاردا ئوچراتميبز. ئويلارغا مومكين كى، ئالار ئورحون بويندا‌غى تاشلاردان بر نيچە يوز ،يل ئلك ئوترتلغانلاردر.

ئورحون يازوونڭ ئيڭ يوغارى دەرەجەگە ئيرنشووى ئورحون- سەلەڭە حاوزاسندا «توكيو» لەر حوكم سورگەن دەۋردە 7 ـ 8 نچى عاسرلاردا، بولغان. ،بو يازو 7 نچى عاسردا موگيلەن قاغان‌نڭ ئاتاسى ئيلتەرس قاغان تەحتكە ئوترغاندان ،سوڭ ئانڭ قتاى تەربييەسى ئالغان ئوقمشلى وەزيرى تونيوقوق‌نڭ تەشەببسى بلەن تورك ئيلندە رەسمى حوكومەت يازووى بولاراق قابول ئيتلگەن بولرغا كيرەك 1). ،بو تونيوقوق‌نڭ قەبرى ئوستنە ئوترتلغان شاقتاى ،ئوزن يازولى تاش‌دا حەزرگى كونگە قەدەر ساقلانغان.

بورنغى تورك‌لەردە ئورحون ئەليفباسندان باشقا تاغى بر تورلى ئەليفبا ئيستيعمال ئيتلگەن؛ ،بو ئەليفبانى باشلنچا ئويغور تورك‌لەرى ئاراسندا تارالغانغا كورە، «ئويغور يازووى» ديب ئاتيلار. ئويغور ئەليفباسى ئويغورلار مانغولييادا تورغان واقتدا شيمالى وە شيمالى غەربى مانغولييادادا تارالغان ،بولب، ئانڭ ئيڭ مەقبول ،ئورنى شەرقى هەم غەربى توركستاندا بولغان. ،بو يازو باشلاب ئويغورلارغا كرگەن. ،ئول ئويغورلار ئاراسنا (ئالار ئەلى مانغولييادا چاقدا) حريستييان

1) Radloff, Die vorislam. Schrift. .

دینی بلەن برگە کیلب تارالغان. ئۇیغور ئەلیفباسىنىڭ ئاسلی بۇرنغی سورییە ئەلیفباسی. ئانی، بیشنچی عاسردان، سوڭ بیزانس دەولەتىنىڭ چیکلەرندەن قوەلغان، نەسطوری راھیبلەری ئالب کیلگەنلەر. ئالار ئۇزلەرنىڭ مەزھەبلەرن تارائقان واقتدا دینی کیتابلاری یازلغان سورییە یازوون‌دا تۈرکلەر ئاراسندا تاتبیق قلغانلار.

لاکین ئۇیغورلار سورییە ئەلیفباسن، شول کۈینچەگنە قابول قیلمەگەنلەر؛ ئۇز تللەرنىڭ، ئۇز مەدەنی مۇحیتلارنىڭ حسوسییاتىنى قاراب، شاقتای ئۇزگەرتکەنلەر. ئاخردا سورییە ئەلیفباسی تانلماسلق دەرەجەدە ئۇزگەرب، ئۇزىنە بر تۈرلی تۈرك یازوونا ئەوئرلاب کبتکەن. سورییە ئەلیفباسنداغی 32 حەرف ئۇرنىنا، ئۇیغورلار باری 17 گنە حەرف ئیستیعمال ئیتکەنلەر. ئۇیغورلاردا تۈرلی مەدەنییەتنىڭ تەئسیری، بولووی، شوشی یازو مەسئەلەسندە بیك ئاچق کورنە. ئالار سورییە حەرفلەرن ئالسالاردا، یازو رەوشندە قتایلارغا ئییەرب، سورییەلىلەر شیکللی ئۇڭدان سولغاتوگل، بەلکی سولدان ئۇڭغا یازغانلار. سورییەلىلەر ئۇز یازولارن قامش قەلەم بلەن پیرگامینت (یەعنی تیرىدەن یاسالغان قالن کەغەز) ئۇستىنە یازالار ئیکەن. قتایلار ئیسە یازو ئۈچن مامقدان یاسالغان یۇمشاق، یالتراوقسز کەغەز قوللانغانغا، ئالاردا کچکنە پومالا بلەن یازو عادەت بولغان. ئۇل یاقدا باشقا تۈرلی کەغەز بولماغانغا ئۇیغورلاردا پومالا بلەن یازارغا مەجبور بولغانلار. شوڭار کورە سورییە حەرفلەرنىڭ شەکللەری بر قەدەر ئۇزگەرب، ئۇزىنە بر تۈرلی «ئۇیغور ئەلیفباسی» مەیدانغا کیلگەن.

عەرەب یازوونىڭدا ئاسلی سورییە یازووندان ئالنغانغا کورە، ئۇیغور یازووی برنچی قاراشقا عەرەب یازوونا بر قەدەر ئوخشی. ئۇیغور یازووندادا عەرەبنىڭکی شیکللی باش، ئۇرتا، ئاخر وە یالغز حەرفلەر بار. شوڭار کورە سوزلەر بر تۈتاشدان یازىلا. سورییە ئەلیفباسندا

بولۇپدا سام تىللەرى ئۈچۈن گىنەماھسوس بولغان ئاۋازلارنىڭ ئەلامەتلەرىن ئۇيغورلار تاشلاغانلار. ئەمما، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، چ، پ، گ شيكىللىك تۈرك تىلىنە ماھسوس بولغان ھەرفلەر ئۈچۈن ئالار ياڭا ئەلامەتلەر ئىختىراغ ئېتمەگەنلەر؛ شول ھەرفلەرگە مەھرەج ياغىندان ياقىنراق بولغان بىرەر ھەرفكە ئىيەرتىپ، ئىكى ياكى ئۈچ ھەرفكە بىر ئەلامەت ئالغانلار. ئۇيغور ئەلىفباسىنىڭ ئەلامەتلەرگە يارلىلىغى شوندان كىلىپ چىقغان.

ئۇيغور ئەلىفباسىنداغى 17 ھەرف، ئەلبەتتە، تۈرك تىلىندەگى ئاۋازلارنىڭ بارى يارتىغى قەدەرىسىن گىنە يازارغا جيتە. شونلىقدان ئۇيغور ئېملاسىندا بوتالچىلىق ھاسىل بولغان. ئۇيغور يازۇوندا نى بارىسى دورت مەد ئەلامەتى بار. بو ئەلامەتلەرنىڭ ئۈچىسى ا ـ ە، ى ـ ي، و ـ و، ۇ ـ ۆ، ئاۋازلارىنا يۈريلەر. دورتىنچىسى «و ـ ۆ» ھەم «ى» ئەلامەتلەرىنىڭ قوشىلوندان عيبارەت بولغان قوشما بىر ھەرف بولۇپ بارى سوزلەرنىڭ تۆبلەرندەگىنە «و ـ ۆ» ئاۋازىنا يۈرى. سامىت ھەرفلەردەن مەھرەجلەرى بىر بىرسىنە ياقىن بولۇپ، ياڭغىراۋقلىلىق وە ساڭغىراۋلىق بىلەنگىنە ئايىرىلا تۇرغانلارى ئۈچۈن ئۇيغورلار بىرەرگىنە تۈرلى ئەلامەت ئالغانلار. سامىت ھەرفلەر ئۇيغور ئەلىفباسىندا 13. ئالار شوشى ئاۋازلار ئورنىنا يۈريلەر: ب ـ پ، ج ـ چ، د ـ ت، ذ ـ ث، ر، ز ـ س (ش)، غ ـ ق، ژ ـ ش، گ ـ ك، ل، م، ڭ ـ ن، ۋ. ياڭغىراۋقلى ھەم ساڭغىراۋ ھەرفلەر ئۈچۈن ئايىرم ئەلامەتلەر بولماۋى ئۇيغور ھەرفلەرى بىلەن يازلغان يازۇنى ئوقونى چيتىنلەشتىرە. ھەزرگى ئۇيغورلارنىڭ سۆيلەشولەرىنە قاراپ قىنا ئۇيغور تىلى وە ھەرفلەرى بىلەن يازلغان يازۇلارنى بىر قەدەر دۆرس ئوقرغا مۆمكىن.

ئويغور ئەلىفباسى

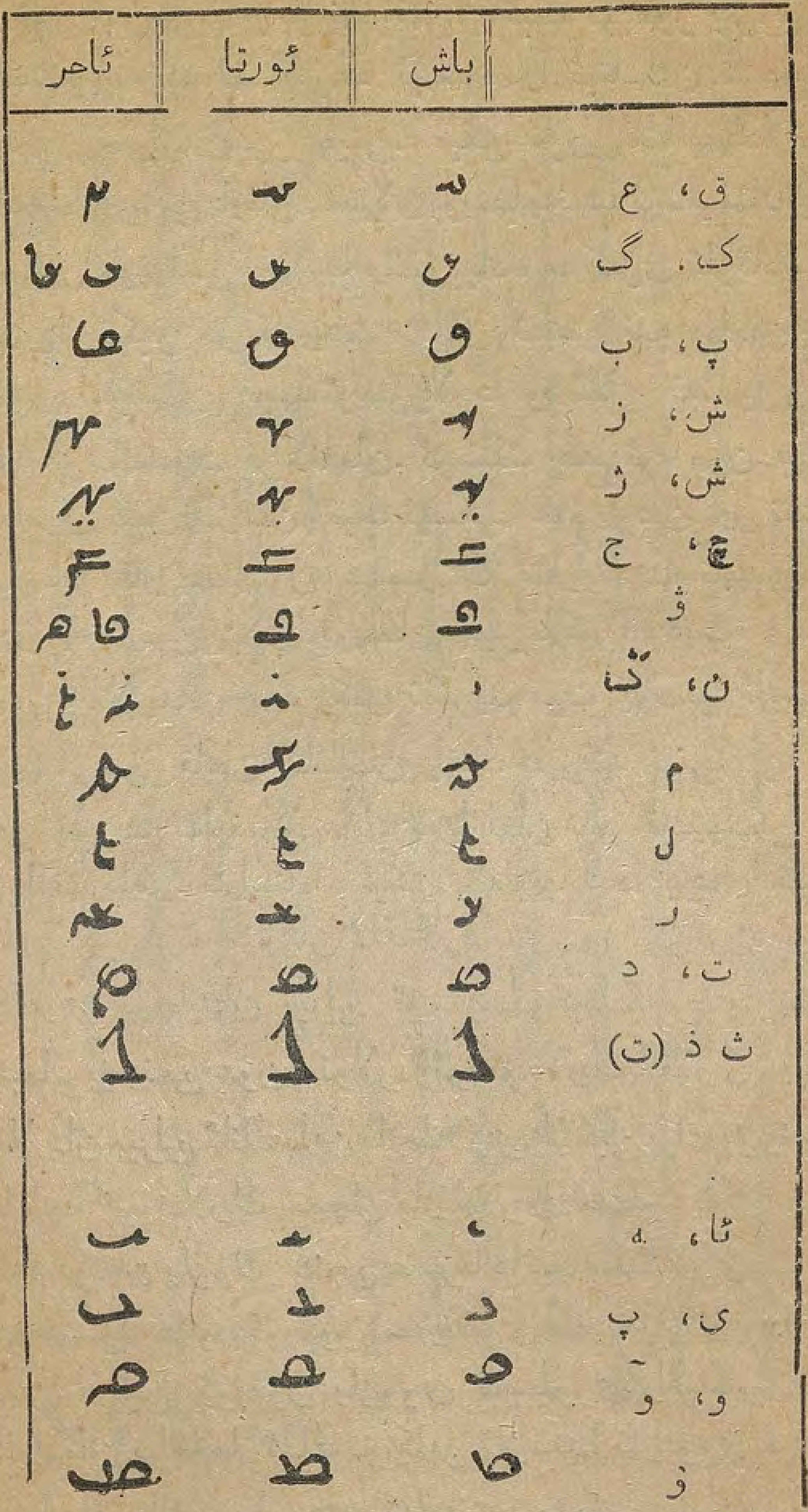

ئورخون يازۇوى بۇرۇنغىراقمى، يائىسە ئۇيغۇر يازۇوىمى، قايسى ئەليفبا تۈركلەردە ئىلگىرەك ئىستىعمال ئېتىلگەن — بۇ سوئالگە ئايرماچق جاواب بيرۇ چىتىن. ئىككى تۈرلى ئەليفبادا تارىخ بىلە باشلاغاندان بيرلى بايتاق عاسرلار بويىنچا يەنەشە ئىستىعمال ئېتىلگەنلەر. ئورخون ئەليفباسى باشلىچا مانغولىيادا، مەركەزى ئازيادا، سوڭغىراق زامانلاردا توكيو تۈركلەرىدە وە ئالار تەئسىرىندە بولغان خالقلاردا، ئۇيغۇر ئەليفباسى ئيسە ئۇيغۇرلاردا وە ئالار تەئسىرى ئاستىندا بولغان ئۆلكەلەردە قوللانىلغان. ئۈستىنە هەم ئورخون هەم ئۇيغۇر حەرفلەرى بىلەن يازىلغان ئيكى ئيسكى هەم بىردەن بىر تاش شىمالى مانغولىيادا «قارا بالغاسون» شەهەرىنىڭ خەرابەسىندە تابىلغان. بۇ تاش ميلادى 784 نچى يىللاردا قويىلغان بولىرغا كيرەك دىب چامالانا. بۇل ئۇيغۇر خانلارىندان «تەڭرىكەن تەڭرىدە قوت بولمىش ئالپ - بىلگە تەڭرى ئۇيغۇر قاغان» ئاتالغان زاتنىڭ قەبرىنە ئورنىتىلغان. هەر ئىككى تۈرلى تۈرك ئەليفباسى بىلەن يازىلغان بۇ تاشبىلگى سىگىزىنچى عاسردا تۈركلەر ئاراسىندا ئىككى ئەليفبانىڭ دا بىردەي ئىستىعمالدە بولغانىن كورسەتە تورغان فاكتلاردانىدر. [1] ئورخون ئەليفباسىنىڭ تۈركلەردە قايچاندان بيرلى ئىستىعمال ئېتىلگەنىن بىز بىلە ئالمىيز. ئىحتىمال بۇرۇنغى هون - تولار (ئۇيغۇرلارنىڭ بابالارى) بىيك ئيسكى زامانلاردان بيرلى ئانىڭ بىلەن يازغانلاردر. لاكين بىيك بۇرۇنغى ئورخون يازۇلى داكومىنتلارنىڭ قايچان يازىلولارى مەعلوم توگل؛ تارىخلارى مەعلوم بولغان يازۇولار 8نچى عاسرغا عائىد بولغانلارىغنا. شۇل ئوق 8نچى عاسرغا عائىد ئۇيغۇر حەرفلەرى بىلەن يازىلغان داكومىنتلاردا تابىلغان. لاكين ئۇيغۇر يازۇوى نەسطورى راهىبلەرى تارافىندان كيتىرىلگەن بولغانغا، ئانىڭ تۈركلەر ئاراسىندا تارالۇوى ميلادى 8نچى عاسردان دا ئىلك بولۇوى، ئەلبەتتە، مۈمكىن توگل. وە حالەنكى،

---

[1] Radloff, Die vorislam. Schrift...

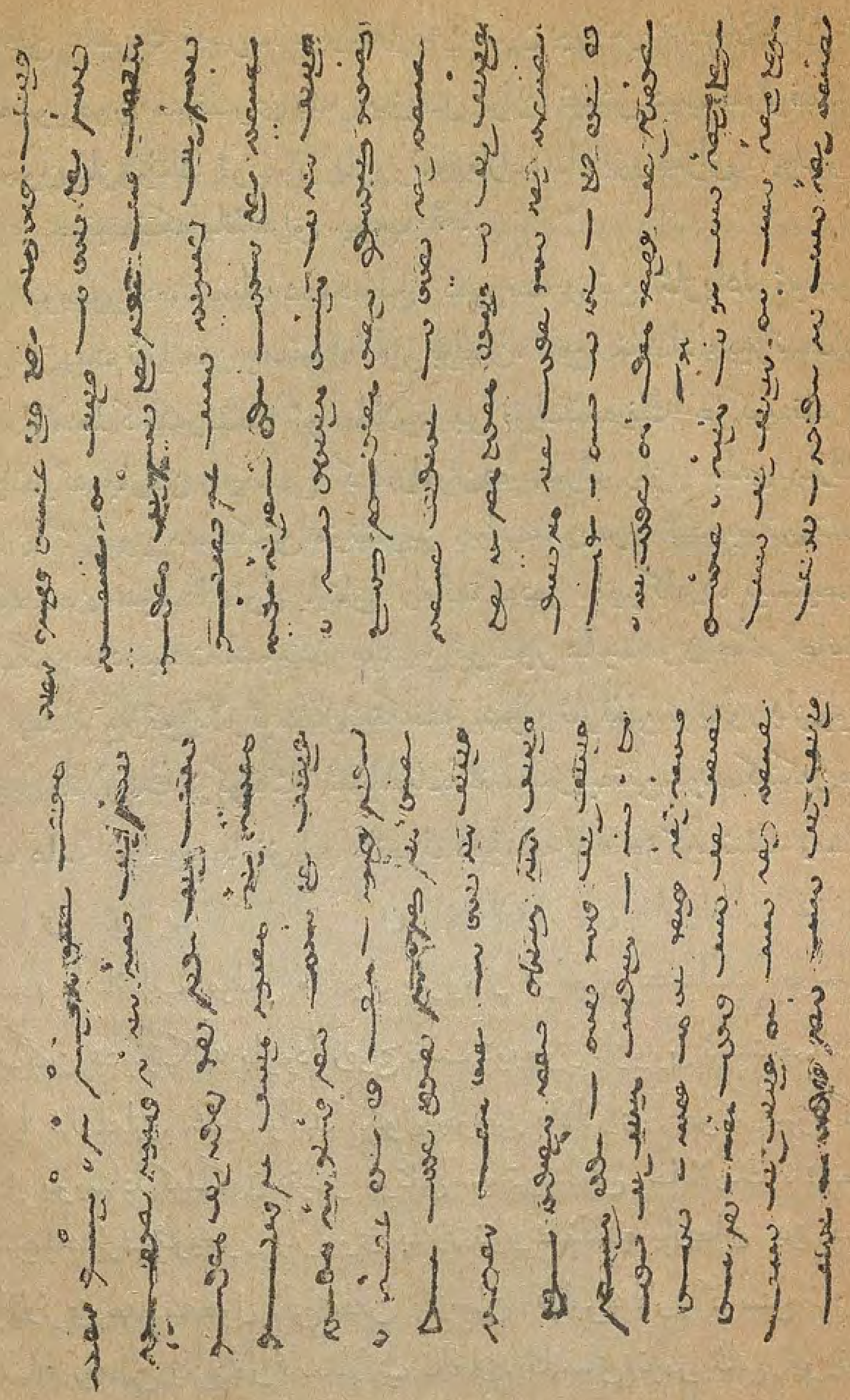

ئويعور يازوويى بلەن يازلعان «قودا تقوبلك» كيتابندان بر بيت.
(كليشه ز. وەليدى نك «تورك ــ تاتار تاريحى» ندان ئالندى)

ئالتنچى عاسرنىڭ ئاخرندا تۈركلەر تارافندان بيزانس قەيسارىنا يازلعان حات ئورحون حەرفلەرى بلەن يازلعان بولعا تيېش ديب قەرار قلساق ئورحون يازوونىڭ ئويعور يازوونا قاراعاندا بۇرنعراق بولووى فيكرى حەقيقەتكە ياقنراق بولب قا.

ئويعور دەولەتنىڭ شەوكەتلى دەورندە بۈتن ئازيادا ئويعور يازووى بيك تارالعان وەمەقبول يازو بولعان. ئانى قتايدا، بيزانسدا، ئيسلام مەملەكەتلەرندەدە ئوقعانلار. بو ئۆلكەلەرنىڭ حۆكومەتلەرى تۈركلەرگە يازعان رەسمى كەعەزلەرندە، شول يازو بلەن يازالار ئيكەن. ئويعور مەملەكەتى مۆنقەريز بولب، ئويعور ئەدەبىياتى تەمام سونگەندەن سوڭدا، ئول بايتاق زامانعا قەدەر تۈركلەردە ئيستيعمال ئيتلگەن. مەدەنييەت تاشوچىلار بولاراق ئويعور عاليملەرى چڭعز خاننىڭ سارايندا زور ئورنلار ئيشعال ئيتكەنلەر. شولار ئارقلى ئويعور يازووى مانعول خانلارنىڭ حۆكومەت دائيرەلەرندە كەڭسەلەر بيەتلى بولب كيتكەن هەم نيچە عاسرلار بوينچا تۈرلى مانعول دەولەتلەرندە حۆكومەتنىڭ رەسمى يازووى حزمەتن ئوتەب كيلگەن. قوبلاى خان تارافندان سۆنعى رەوشدە ياساتلب، ميللى مانعول يازووى بولاراق عەمەلگە قويلعا تلەنگەن «دورنكل» يازودا رەواج تاپب ئويعور يازوون ئيستيعمالدەن چقارا ئالماعان. شول واقتدا ئول جوجى باللارى حۆكم سۈرگەن ئيدل بويندا كيلگەن. تيمر قۇتلق وە توقتامش خانلارنىڭ 14 نچى عاسرعا عائيد ئويعور يازووى بلەن تۈرك تلندە يازلعان بر نيچە يارلقلارى هەم مانعول تلى بلەن يازلعان «پايزا» لار (كۆمش تاقتاعا يازلعان رەسمى يازولار) ساقلانب قالعان. ئاقساق تيمر ئانى ئوزنىڭ رەسمى حۆكومەت يازووى ئيتب قابول ئيتكەن. 15 نچى عاسر بوينچا، ئول تۈركستاندا رەسمى يازو بولاراق ئيستيعمال قلنودا دەوام ئيتكەن. مەشهور

بابیرنىڭ ئاتاسی عۇمەر شەیـخ زامانندا 1429 نچی یلدا بیرلگەن یارلقلاردا ئۇیعور حەرفی بلەن یارلعانلار.[1]

15 نچی عاسردا ئۇرتا ئازیادا ئۇیعور یازووی ئەدەبییاتدادا ئیستیعمالدە بولعان. «میعراج نامە» «تەزکیرەئی ئەولییا»، «بەحتییار نامە» شیکللی چعتای تلندەگی ئەسەرلەرنىڭ، شوشی عاسرعا عائید ئۇیعور یازووی بلەن یازلعان نۇسخەلەری تابلعان.

ئۇیعور ئەلیفباسی بلەن یازلعان یازولارنىڭ ئیڭ سوڭعنلاری 18 نچی عاسر باشلارنا، توری کیلە. شوندان سوڭعی ئۇیعور یازولی ئەسەرلەر حەزرگە قەدەر تابلعانی یوق. ئیسلامییەت بلەن برگە کیلگەن عەرەب یازووی ئاقرن-ئاقرن ئۇیعور یازوون ئیستیعمالدەن چعارعان. 14 نچی عاسردا ئەلی ئۇرتا ئازیا تۈرکلەری ئاراسندا هەر ئیکی یازونی ئۇچراتب بولا. ئەمما سوڭعراق عاسرلاردا ئیسلام دینندەگی تۈرکلەر ئانی بۇتنلەی تاشلاعانلار. «عۇلەما» ئاڭار «مەجوس یازووی» دیبنرەك قرن قاراعان بولرعا کیرەك.

ئاحردا، بو یازو باری بودا دیننده بولعان ئۇیعورلار ئاراسندا، ماناستیر وە عیبادەتحانەلەردە دینی مەقسادلار ئۈچن گنە قوللاننلا تۇرعان، بولب قالعان. بارا بارا ئالار ئاراسندادا میللی تۈرك یازووی، ئۇرنن تبت یازووی تۇتقان. حەزرگی «ساری ئۇیعور»لار ئۇزلەرنىڭ بۇرنعی یازولارن حەترلەمیلەر هەم بلمیلەر. لاکین ئۇیعور یازووی ئۇرحون ئەلیفباسی شیکللی بۇتنلەی ئۇك ئیستیعمالدەن چعب، دۇنیا یۈزندەگی حالقلار تارافندان تەمامەن ئۇنتنلب، «ئۇلك یازو»، بولب قالماعان. حەزرگی مانعوللار، قالمقلار هەم مانجورلار، شوشی بۇرنعی تۈرك ئەلیفباسی بلەن یازالار؛ لاکین ئالار ئانی بر ئازعنا ئۇزگەرتکەنلەر.

[1]) Зап Вост. Отд. Имп. Арх. О-ва. т' VI, вып. I, стр. 5.

شول حەرفلەر بلەن ئالارنڭ كيتابلارى باسلدى، حەتتا گەزيتەلەرى نەشر ئيتلدى.

ئيسلام دينن قابول ئيتكەن تۈرك خالقلارى ئاراسندا ئاقترن-ئاقترن عەرەب يازووى تارالب، ئاخردا ئۇيغور يازووى ئستعمالدن چقارغان. عەرەب يازوونڭ ئۇيغور يازووى بلەن كۈرەشى بر نيچە عاسرلارغا سوزلدى. مەعلوم كى، ئورتا ئازيا تۈركلەرنڭ ئسلام بلەن مۈناسەبەتكە كرولەرى 8 نچى عاسرلاردان باشلاندى؛ شول واقتلاردان باشلاب ئورتا ئازيا عەرەب خيلافەتنە قوشلدى؛ شوندان تۈركلەر ئاراسندا ئيسلامييەت تاراتلا باشلدى. دين بلەن برگە عەرەبلەر ئوزلەرنڭ يازولارن داخل كيلدەر. 10 نچى عاسردا ئيندى ئيسلام دينى تاراتلغان بولب، عەرەبى ئۇيغورلاردا بودينني قابول ئيتكەن بولدلار. «قوداتقوبلك»نڭ ئۇيغور حەرفى بلەن سوڭغراق عاسرلاردا كوچرلگەن نۈسخەسندە ئايەتلەر وە عەرەبى عيبارەلەر عەرەب يازووى بلەن يازلغانلار. قۇرئاننڭ عەرەب حەرفندەن باشقا حەرف بلەن يازلرغا يارامادى؛ عۈمۈمەن ئۇيغور ئەليفباسنڭ عەرەب سوزلەرن يازار ئۈچۈن سەلاحييەتسز بولووى عيلم تلنڭ عەرەب تلى بولوچلغى، تۈركلەرنڭ دە ئەدەبى تلدە بيك كوب عەرەب سوزلەرنڭ كرووى مۈسلمان تۈركلەرنى ئوز يازولارن تاشلاب عەرەب ئەليفباسن قابول ئيتەرگە مەجبور ئيتكەن.

ئورتا ئازيا تۈركلەرى ئاراسندا سوڭغا تاباراق، ئيرانلىلار تەئسيرندە، ئالار تارافندان ئيختيراع ئيتلگەن، تەعليق هەم شيكەستە يازولارى عۈمۈملەشب كيتكەن. ئيدل بويى تۈركلەرندەن بۈرنغى بۈلغارلاردا عەرەب يازووندان باشقا يازونڭ ئيستيعمالى حاقندا تاريخ قولندا هيچ بر مەعلومات وە داكومينت يوق. ئازيادان كيلگەندە بۈلغارلارنڭ ئوز يازولارى بولماغان بولرغا كيرەك؛ چۈنكى ئالارنڭ

جەنوبكە ئايندرئلب كيتكەن بۇتاعى بالقان يارم ئاتاۋنا بارب چققاچ يونان ئەليفباسن قابول ئيتكەنلەر. بۇلعارعا باش باشدان، ئيسلام قابول ئيتو بلەن ئوك، عەرەب يازووى كرب كيتكەن بولرعا كيرەك. هەر حالدە تەنكەلەردە ،بولسن، قەبر تاشلارندا ،بولسن بز عەرەب يازوونعنا ئۇچراتابز. ،شونسى قزق كى، 14 نچى عاسردا قويلعان تاشلاردادا ئەلى كوفە يازووى قوللانلا. ،شول ئوق كوفە يازوون بز ئالتن ئوردا ئاقچالارندادا كورەبز. كوفە يازووى تۇرمشدا ئيستيعال ئۇچن ئوڭايسز بولعانعا، ئانى ،شول قەبر تاشى هەم تەنكەلەردەگنە قوللانعانلار بولسا كيرەك. 14 نچى عاسردا، رەسمى حۇكومەت يازووى ئويعور رنقى بولوعا قارامى، عەرەب يازووى حالق ئاراسندا ،شول قەدەر عۇمومىلەشكەن بولرعا كيرەك كى، تيمر قۇتلق شيكللى حانلار ئيندى، مۇهيمرەك رەسمى يازولارنى (پايزالار) ئويعور حەرفى بلەن يازسالاردا عۇموم حالق تارافندان ئوقىلووى وە ئاڭلانووى مانلوب بولعان دا كومينتلارنى، مەسەلەن، تارحان يارلقلارن، هەر ئيكى يازو بلەن بر يوالى ئاستلى-ئۇستلى ئيكى ،يول ئيتب يازارعا مەجبورييەت كورگەنلەر. قرم كەنسەلەرييەلەرندە ديوانى يازووى بيك مەقبول بواعان. ،بو يازو بلەن يازلعان بيك مەشقى قەلەملى يارلقلار قرملىلاردان كوب ساقلانب قالعان. عۇسمانلى تۇركلەرنە عەرەب يازوونڭ هەر تۇرلىلەرى كرگەن. ،شونڭ ئۇستنە تاعى سوڭعى عاسرلاردا عۇسمانلىلار، تيز يازو ئۇچن ئوڭايلى بولعان، رۇقعە يازوون ئيحتيراع ئيتب تۇركييەدە ،شول يازو عۇموميلەشب كيتكەن. شولاى ئيتب، رۇقعە عەرەب يازوونڭ تۇركلەر تارافندان ئوزگەرتلب ميللىلەشتىرلگەنى در.

III

ئورحون تاش بيلگۈلەرى.

چيتلەر ـ كورشۈلەر تەئسيرىنە بيرلميچى تۈركلەرنىڭ ئوزلەرندە ياسالعان ئيدييالوگيياعا بينا قلنعان برنچى يازما ئەدەبييات ئەسەرلەرى ئورحون يازووى بلەن يازلعان دا كومينتلاردان عيبارەتدر. بۇلارنكدا ئەدەبى ياقدان ئيك ،زور ئەهەمميەتكە ماليك بولعانلارى شيمالى مانعولييادا «توكيو» تۈركلەرى زاماننىدا تاشلارعا يازىلب قالعان يازولاردر. ئالارنڭ قايچان قويلعانلارى تەعەين مەعلوم بولعانلارى، شولاى ئوق مۇندەرەجە هـەم ئسلوب ياعندان‌دا ئيڭ مۇهيملەرى ئورحون ،سووى بويندا تابلعان، «بيلگە قاعان» هەم «كول ـ تەگين» باتر شەرەفىنە ،ئوترتلعان ئيكى ،زور تاش بولعانعا، ئالارعا بز ئۆزا ـ عىراق توقتالب ئوزابز.

توكيولەرنىڭ مەملەكەتى ئازيا قەتعەسىنڭ شەرقندەن عەربىنە قەدەر بيك كوب جيرلەرنى ئوزىنىڭ ئچىنە ئالعان بولعان. ئانڭ مەركەزى ئيسە ،شول ئوق بۇرنعى هون ـ نولار مەملەكەتىنڭ مەركەزى، شيمالـى مانعولييا، جەنوبى سبر، يەنەسەى يلعاسىنڭ باشلارى هەم بايقال كولى تيرەلەرى ئيكەن. «توكيو»، «توگيو» ياكى «تو ـ كو ە» قتاى وەقايع نامەلەرى تارافندان ،بـو حالقا وەمەملەكەتكە تاعلعان ئيسم. ،بـو سوزنى قتاى تەلەففۇزنچا ،بۇزب ئەيتلگەن «تۈرك» ديگەن سوز بولرعا كيرەك ديب ئويلايلار. ئوز يازولارندا ئالار ئوزلەرن «تۈرك» ديب كنە ئاتيلار. ،بو مەملەكەت ئالتنچى عاسرنڭ ئورتالارندا تەشكيل ئيتىلب، ئيكى يۈز ،يلميقدارى دەوام ئيتكەن. بۇرنعى زامانـدا تۈرك مەملەكەتلەرى كـوبىسنچە

سەلالەلەرگە قاراپ يۇرتلىگەنلەر؛ بىر ياغدا خان سەلالەسىنىڭ باشلانغۇچى كۆپىنچە باشقا، تىبرە كۆرۈشىدەگى چىت خالقلار كۆزىدە ياغا پادىشالىق تۈزۈ ،بولۇپ كۆرۈنگەن چىنلىقدا ئىسە بىر ئۇلۇغ ئورنىدا بىرسى ئارتىدان بىرسى تۇرلى ئىسمدەگى تۈرك خانلىقلارىنىڭ تۈزىلىۋون بىر ئۇلۇغ تۈرك ئېلىنىڭ دەوامى، بارى تىپك تۈرلى تۈرك قەبىلەلەرىنىڭ حاكىمىيەت باشىنا چىقۇۋى، ئالدان حۆكۈمەت سۈرگەنلەرنىڭ ئارنىقى پلانغا كۆچۈۋى دىب قاراغا مۈمكىن. بىز سۆيلى تۈرغان زامانداغى تۈرك سەلالەسىنىڭ باشى «بومىن» ئىسملى قاغاندان باشلانىب كىتكەن بولۇرغا كېرەك. ،بو سەلالە حۆكۈم سۈرگەن زاماندا تۈرك ئېلىنىڭ ئېڭ قۇۋەتلى واقتى، ئالتىنچى عاسىرنىڭ ئاخىرىدان، ئالىب يەدىنچى عاسىرنىڭ ئورتالارىغا قەدەر بولغان. شۇندان ،سۇڭ ،ئول ئاقىرنلاب ئىنقىرازغا تابا يۈز تۇتا باشلى. ئۆز ئارا نىزاعلار، ئىچكى سوعىشلار كىتە؛ حۇدودلەردەن چىت خالقلار قىسىرقلى باشلايلار. تۈركلەر بىلەن عۆمرگە چىكىدەش ،بولۇب تۇرغان تايلار، تۈركلەرنىڭ ئىسكىندەن كىلگەن دۈشمانلارى، ،بوئۆز ئارا تارتىشودان، تۈرك مەملەكەتىنىڭ زەعىفلەنگەندەن فايدالانىب، تۈرك ئېلىنە باش بولالار. لاكىن تۈركلەر ناعى كوتەرىلىپ ئۈستلەرىندەن فتناى تەسەللۇطنى ئالىب تاشلارغا مووەففەق بولالار. مىلادى سىگزىنچى عاسىر باشىدا «مۈگىلەن» (بىلگە) ئىسملى قاغان بىلەن ئانىڭ ئىنىسى عەسكەر باشى قەهرەمان «كولتەگىن»نىڭ ئىجتىهادلارى، ئارماس-تالماس سوعىشلارى ئارقاسىدا، ئاۋب بارا تۇرغان تۈرك مەملەكەتى ياغادان كوتەرىلىب، ئىلگەرگى شەوكەتلى حالىنە قايتا يازا. ،بوئىكى شەخس تۈرك خالقلارىن بىرلەشتىرىب بىر يافدان قىتايلارغا، ئىكىنچى يافدان ياغىغا ماوەرائۇننەهرگە كىلىب چىققان عەرەبلەرگە، ئۈچۈنچى يافدان قاغانغا باش تارتىب ئېلگە خىيانەت ئېتكەن تۈرك قەبىلەلەرىنە قارشى سوعىشلار؛

عەرەبلەرنىڭ شەرققە تابا ئۈمىدلولارىنى چيك قويب، مۇسلمان عەسكەرىن «تيمر قاپو»دان ئارى ئۆزدرميلار. لاكين ئيقتيسادى سەبەبلەرتە ئسيرندە يعنلرعا مەحكوم بولعان ،بوتۈرك مەملەكەنى ئۆزاقلامى، بيلگە قاعان بلەن كولتەگين ئولگەندەن ،سوڭ، سيگزنچى عاسرنىڭ ئورتالارندا تارالا.

«تو ــ كيو» تۈركلەرنىڭ قسقاچا سەياسى تاريحى منە شوندان عيبارەت. منە ،شول تاريحى مەعلومات، حسوسان تاش قويلعان زاتلارنىڭ ئوزلەرى زامانىنداعى ياكى ئالارعا ياقننراق بولعان زامانداعى واقيعەلەر مەشهور ئورحون تاشلارنداعى يازولارنىڭ باشلنچا مۆندەرەجەسن تەشكيل ئيتەلەر. مەدەنى حاللەرنە كيلسەك، ئالار ،شول، برنچى بابدا تاسوير ئيتلگەنچە، عۆموم كوچمە تۈرك حالقلارنداعنچا بولعان. لاكين ئالاردا بر قەدەر ئوتنراقلقا كوچو باشلانعان بولسا كيرەك. چۆنكى شەهەرلەرنىڭدە بولعانلعى مەعاوم (مەسەلەن، توكيولەرنىڭ پايتەحتى «قارابالعاسون» 1) شەهەرى شيكللى). ئالارنىڭ يەشەگەن جيرلەرى ئيفرات مۆنبيت وە ئيگن ئوستررگە سەلاحيتەتلى جيرلەر، مۆنبيت واديلار (،سو بويلارى) دالا حاراكترندەگى تاولقلار (плоскогория) بولعان. توكيو تۈركلەرى ئيگن ئيگو بلەن دە شۆعللەنگەنلەر بولرعا كيرەك. چۆنكى ئورحون هەم سەلەڭە بويلارندا بيك بۆرنعى زامانداان قالعان جير سووارو ئۆچن ئشلەنگەن ،سو يوللارى ـ ئارقلارنىڭ ئزلەرى ئەلى هامان دا بار ئيكەن[2]. حەزرگى

---

1) «قارابالعاسون» شەهەرنىڭ حەرابەلەرى ئورحون بويندا. حەرابەلەرنىڭ ،بويى 8 چاقرمعا سوزلا. «قارابالعاسون» ئلكدە ئويعورلارنىڭ پايتەحتى بولعان. «توكيو»لەر زامانندادا ،ئول ،بولب ئلار ئۆچن دە شول ئوق وازيفەنى ئوتەگەنلەر ديب ئويلانا. سوڭراق زاماندا (13 نچى عاسردا) شول ئوق ئورندا چڭعزنىڭ پايتەحتى «قارا قورم» بولعانلر ديب چاملانا.

(2 Сборн. Трудов Орхонской. экспед.

مانعوللار ئیسه جیر ئیشلەو بلەن ئاز شۇعللەنەلەر؛ ئۇلار کوبرەك ،چن کوچمەلی ،تۇرمش بلەن ،تۇرب حەیوان ئاسراو بلەن‌گنه کون کورەلەر. ئیك یاقن مەسافەدە تۇرعان مەدەنی حالق بولعانعا کورە، توکیو تۇرکلەری قتایلار بلەن هەر واقت ئیك یاقن سەیاسی، ئیقتیسادی وە مەدەنی مۇناسەبەتدە بولعانلار. بر یاقدان ئالار قتایلار بلەن سوعشسالار، ئالارنی حیراج تولەرگە مەجبور ئیتسەلەر، یاکی ئوزلەری ئالارعا ئیقتیسادی قۇللقا تۇشسەلەر، ئیکنچی یاقدان ئالارنڭ بر برسی بلەن ،سۇلۇحپەروەرانه مۇناسەبەتلەری، ئالش بیرشلەری، مەدەنی ئیقتیباسلاری دا هیچ بر واقت توقتالب تۇرماعان. شەهەر مەعیشەتنه ماحسوس مەدەنییەت ئەسەرلەری، مەسەلەن میعمارچلق، تاشچلق شیکللی سەنعەتلەردە تۇرکلەر بۇتنلەی قتایلار ئارتندان بارعانلار. ،مۇندی مەدەنی کیرەکلەرن ئالارعا قتای ئۇستالاری باشقارب بیرگەنلەر. باری یازو سەنعەتنده گنه تۇرکلەر قتایلارعا بۇتنلەی ئیەرمەگەنلەر؛ ئالارنڭ ئوزلەرنه ماحسوس یازولاری بولعان.

«ئورحون تاشلاری» یاکی «ئورحون تاشبیلگلەری» دیب مەشهور بولعان ئیکی تاش شیمالی مانعولییادا، بایقال کولنڭ جەنوب تارافندا، ،شول کولگە قۇیاتۇرعان «سەلەگە» (Селенга) یلعاسنڭ تارماقلارندان «،کوکشین – ،ئورحون (Кокшин–Орхон)» ئیسملی کچرەك ئاعم ،سونڭ بویندا «،کوشو – نسایدام» ئاتالعان جیردە ،بولب یوعارندا ئیسملەری زیکر قلنعان توکیولەر حانی «مۇگیلەن» (بیلگە) قاعان بلەن، کول – تەگین باتر شەرەفنه ئوترتلعان بولعانلار. ،بو ،ئورن تابیعەتنڭ عازامەتلی بر ،ئورنی ،بولب، تیرەسی بییك تاولار بلەن قرشالعان بییك یار ئۇستندەگی تابیعی بر مەیدان شەکلندە. تاشلار بر برسندەن بر چاقرم یراقلقدا قویلعان. هەر ئیکی

تاشنىڭ يانلارىدا عيبادەتخانەلەردە بولغان بولرعا كيرەك. لاكين ياندۇرلماعان كيرپچدەن سالنعانعا، ئالار زامانىنىڭ ئۇنوۋى بلەن جيمىرىلب جير بلەن تيگز بولب قالعانلار. بو مەعبەدلەرنىڭ ئىچندە نيندىيدر كشىلەرنىڭ (جان هەم ئاتنىڭ يافىلارنىڭ بولرعا كيرەك) مەرمەر تاشدان يونلعان سنلارى شولاي ئوق ئارسلان وە بولان شيكللى حەيوانلارنىڭ هەيكەللەرى بولعان. بو هەيكەللەرنىڭ قتاي ئۇستالارى قولندان چققانلقلارى كورىنب تورا. لاكين سنلارنىڭ هيچ برسى دييرلك بوتن كيلش سافلانماعان؛ كملەردر بيك ترىشب ئالارنى واتقالاب بترگەنلەر.

مەعبەدلەر ئىچندە قوربان ياندىرر ئۇچن ماحسوس تاشلار قويلعان. يازولى تاشلار ئۇزلەرى سورى تۇسلى مەرمەردەن يونىلب، شول ئوق تاشدان ياسالعان گۇبرلى باقا هەيكەللەرىنىڭ ئارقالا ئىنا ئۇترىلعان بولعان. حەزر تاشلار يعىلب بر نيچە كيسەككە واتلعانلار. بيلگە قاعان تاشىنىڭ بييكلىگى 3 ميتر 45 سانتيميتر، كيڭلىگى بر ميتر 74 سانتيميتر، قالنلىعى 48 سانتيميتر؛ كول ـ تەگين تاشىنىڭ بييكلىگى 3 ميتر 15 سانتيميتر، كيڭلىگى بر ميتر 24 سانتيميتر، قالنلىعى 41سانتيميتر. تاشلارنىڭ ئۇستلەرى قتاي ئىستيلىندە ئەژداها سورەتلەرى بلەن بيزەلگەن؛ ئۇستكى پۇچماقلارىدا خانلارنىڭ نامعالارى چوقچب تۇشىرلگەن. تاشلاردان باشلاب، بر برسندەن بيش ـ ئالتى (بەعزەن ئۇچ) سازين يراقلقدا ئيتب بربر ئارتلى تاش باعانالار ئۇترتىلب كيتكەن. بو باعانالار كوبنسنچە ئيكى ئارشن چاماسى بييكلكدە بولب تۇپاس قنا ئەدەم قيافەتندە ياكى باشلارى عنا كشى بلشى رەوشندە يونلعان. حەزرگى كۇندە بو باعانالارنىڭ كوبنسى وعانلار، ياكى سنعانلار. شوشى باعانا تزمەلەرىنىڭ ئۇزنلىعى بيلگە

قاعان تاشندان ئۈچ چاقرمعا، كولتەگین تكندەن دورت چاقرم یارمعا سوزلا [1].

بۆرنعی زاماندا تۆركلەردە ،شوندی عادەت بولعان: بر ئاتاقلی کشی ئولگەچ، ،شول کشی ئوز عومرندە سوعشدا نیچە دوشمان ئوترگەن بولسا، ،شونڭ سانچا تاش باعانا ئوترتا تۆرعان بولعانلار. ،بو باعانالار گویە ئوترلگەن دوشمانلارنڭ سادەلەشترلگەن هەیكەللەری بولعان. تۆركلەردە ئیرنڭ فازیلەتی باترلق بلەن، باترلق ئیسە سوعشدا ئوترلگەن دوشمانلارنڭ سانی بلەن حیسابلانا ئیكەن. ئوترلگەن دوشمانلارنڭ سانلاری بردە ساناشترمیچی سانالب (ریگیستراتسییەیاسالب!) بارلب، ئیحتیمال بەعزەن یوری ئارتدرلادا بولعاندر. ،بو تاشلار «بالبال» ئاتالب [2]، بالباللارنڭ كوب ،بولووی تۆركلەرنڭ «مابەالافتخار»ی بولعان. ئیك ئاتاقلی دوشماننڭ بالبالی ئیك باشدا، یەعنی قەبر تاشنا ئیك یاقن ،تورب، باشقالاری ئوزلەری تەجەسسوم ئیتدرگەن زاتلارنڭ دەرەجەلەری بوینچا تزلە ئیكەن. دیمەك،باشدا پادشالارنڭ، خانلارنڭ ، ئاندان ،سوڭ بیكلەرنڭ، تورەلەرنڭ، باترلارنڭ، ئیك سوڭدان عادی سوعشچلارنڭ بالباللاری تزلگەن. بالباللارنی تۆركلەرنڭ ئوز ئوستالاری یاساعاندر دیب ئویلیلار.

حاسیلی، حەزرگی قالدقلارنا قاراعاندا ،بو هەیكەللەر، مەعبەدلەر بارسی برلكدە زاماناسندا یاقشی ئوق مەهابەت بر مانزارا تەشكیل ئیتكەنلەر. خانلارنڭ قەبر تاشلاری تیرەسنە واقت، واقت مەملەكەتدەگی تۆرك قەبیلەلەری تەعزییە ئوچن ،جییلب، مڭلەرچە حالق ،زور جیلشلار، تانتانالی زییافەتلەر یاسیلار ئیكەن. ،شونڭ ئوچن مەقبەرەلەر

---

1) Сборник Трудов Орхонской Экспедиции, IV.

2) بۆرنعی ،ئورس تلندە سانام — ،پۆت مەعناسندا بولعان «بالۋان» سوزی تۆركلەردەن ئاتنب «بالبال»دان ئوزگەرتلگەن بولرعا كیرەك.

حالق جيىٔلرعا ئوگايلى كيك مەيداندا، دالادا ياسالعان. ئەمما حانلارنڭ كوملگەن ئورنلارى ،بو تاشلار ئاستندا ،بولميچى، باشقا بر ئورندا بولعان بولرعا كيرەك؛ تاش ئوترتلعان جيرلەر بارى تيك رەسمى تەعزيىە وە عيبادەت ئورنلارى عنا بولعاندر ديلەر: چونكى تەفتيش هەيئەتلەرى نيقەدەر تاش ئاستنداعى چيرنى قازشترعالاب قاراسالاردا هيچ بر تورلى قەبر ئەسەرى تابماعانلار. دوشمانلار تارافندان تەحقيق ئيتىلودەن قورقب، حانلارنڭ مەيتلەرن حالق بلمى تورعان يەشرن ئورنعا كومو توركلەردە عادەت بولعان[2].

ئولگەن حانلارنى ئيسكە توشرو ئورنلارنڭ شەب وەهەيبەتلى بواوونا قاراعاندا توكيو توركلەرنڭ مەدەنيەتدە ياقشى ئوق ئالدا تورعانلقلارن ئاڭلارعا مومكين. گەرچە ئالارنڭ ئوزلەرى ئاراسندا ،بو بينا وە هەيكەللەرنى ئشلەرلك سەنعەتكارلەر ،بولميچى، ،بو ئشلەردە ئالارقتاى ئوستالارنڭ حزمەتى بلەن فايدالانسالاردا، موندى نەرسەلەرنڭ كيرەكلىگى حيس ئيتلو ئوزى شاقتاى يوعارى دەرەجەئى مەدەنيەتنى كورسەتەدر. ئالتنچى عاسرى ميلادىدە توكيولەرگە بارعان، بيزانس قەيسارنڭ سەفيرى سيمارحنڭ سەياحەتنامەسندە توكيو قاعانلارنڭ سارايلارن تاسويرىدا موگار دەلالەت ئيتە. لاكين ،بو مەدەنيەتنڭ تشقى ياعى عنا ،بولب، كورشلەرى قتايلارعا تەقليددەن كيلب چققان بولرعا كيرەك. مەدەنيەت قابىعى، ئەلبەتتە، يوعارى سينفلاردا عنا بولعاندر؛ حالق ئيسە ئاندان يراق ،بولب، ،چن كوچمەلى دالا كون كورمشى بلەن يەشەگەن. چنلاب قاراعاندا حانلار ئوزلەرىدە ماددى وە روحانى ،تورمش ياعندان حالقدان ئارتق ئايرلماعانلار. يازو هونەرى حالق ئاراسندا تارالعان بر نەرسە بولماينچا بارى تيك حوكومەت كيرەكلەرى

---

1) Сборник Трудов Орхонской Экспедиции, IV.

ئۈچن گنه ئیستیعمال ئیتلگەن بولرعا کیرەك. ئالارنڭ یازولارنڭ تیز یازو ئۈچن ئوڭایسز ،بولووی‌دا مۇنی ئاچق کورسەتەدر.

کول ـ تەگین هەم بیلگە قاعان تاشلارنڭ دورت یاعی‌دا یازولار بلەن قابلانعان. ،بو یازولار تاشقا تیرەن قازلب یازلعانعا، زامانڭ ئۈزاقلعی بلەن تاش ئاشالوعا قارامی، یاقشی ساقلانعانلار؛ بۇزلعان، تانلماسدای ئورنلاری ،ئول قەدەر کوب توگل. تاشنی چۆقچب یازو ئشیدە قتای ئۇستالاری تارافندان ئوتەلگەن بولرعا کیرەك. تاشلارنڭ بر یاعی تۈرکچە، بر یاعی قتایچا یازولار بلەن قابلانعان؛ قریلاری‌دا یازولار بلەن تولی؛ پۆچماقلاری‌دا قییلب توشرلب، ئاندادا یازولار یازلعان. تاشلارنڭ بیت یاعنداعی یازولارنی «زور یازولار» قریلارداعی‌ـ لارن «کچکنه یازولار» دیب یۆرتەلەر.

،ئورحون تاشلارنداعی قتایچا یازولارنڭ مۇندەرەجەسی تۈرکچەلەری بلەن بر توگل. قتایچا یازولاردا ،بو بینالارنڭ وە تاشلارنڭ قتای پادشاسنڭ ئەمری بلەن ئشلەنگەنلگی سۆیلەنگەن؛ قتایلار بلەن تۈرکلەرنڭ مۇناسەبەتلەری حاقندا ،سۇلۇچپەروەرانە سوزلەر یازلعان؛ کول ـ تەگین هەم بیلگە قاعان مەدح ئیتلگەن [1]).

کول ـ تەگین هەم بیلگە قاعان تاشلارنداعی یازولارنڭ تۈرکچەلەری عایەت ساف تلدە یازلعانلار. چیت تلدەن کرگەن سوزلەر ئاندا بردە دیبرلك ئۈچرامی؛ ئۈچرساادا ئالار تیك «شاد، قونچوی» شیکللی قتایچادان کرگەن سارای وە تورەلك دەرەجەلەرن ئاڭلاتا تۇرعان ئیستیلاحلارعنا؛ ئالاردا تۈرکلەشترلب ئوزگەرتلگەنلەر. ،بو تل ،شول زاماندا توکیو تۈرکلەرنڭ سۆیلەشکەن تلی بولعانمی، ئەللە زاماناسندا عۇموم تۈرك حالقلاری یازودا ئیستیعمال ئیتکەن بر «ئەدەبی تل» بولعانمی ـ ،مۇنی تەعەینلەب ئەیتو ئەلبەتتە چیتن. ساقلنعنا، ،شونڭ

1) Сборник Трудов Орх. Эксп., III.

بلەن برگە ئەدەبیلگینە قاراب ،بو ،شول زامان تۆرکلەرنڭ حالق ئەدەبیاتی تلینە یاقن بر تل بولرعا کیرەك دیب چامالارعا مۆمکین. حەزرگی زاماندا ،بو تلدە سۆیلەشوچی تۆرکلەر یوق. بۆرنعی، ئۆنتلعان تل بولعانعا کورە ئانی ئاکلاو شاقتای ئاور. ئانی ئاکلار ئۆچن تۆرلی تۆرك شیوەلەرن بلرگە کیرەك. شوندادا یازولارنڭ بایتاق ئورنلارنڭ مەعناسنا تیرەن مۆتالەعەدەن ،سوڭعنا تۆشنب بولا. بەعزی جیرلەری نیقەدەر مۆتالەعەدەن ،سوڭدا نەمامەن ئاکلاشلمیچی، شۆبهە ئاستندا قالعانلار. چۆنکی ،بو تلدەبیك کوب بۆرنعی، یوعالعان سوزلەر، ئیسکرب ئیستیعمالدەن چققان، ،ئۆنتلعان فورمالار وە عیبارەلەر ،ئۆچری. بەعزی سوزلەرنی حەزرگی تۆرك تللەرندەگی سوزلەرگە قیاس بلەن گنە ئاکلارعا مۆمکین. ئورحون یازولاری بزگە مۆندان مڭ ئیکی یۆز یللار ئلك تۆرك تللەرنڭ نیندی ،بولوون کورسەتە تۆرعان نەمونەلەردەندر. ،بو یازو قالدقلارنا قاراب بز حەزرگی تۆرك تللەرنڭ بۆرنعلارنا قاراعاندا نیقەدەر ئۆزگەرگەنلگن کورەبز. ئورحون یازولارنڭ تلن حەزرگی تۆرك تللەری شەعبەلەرندەن قایسنادا کرتووی ،ئوکایسز. ئاندا رادلف تاسنیفی بویںچا بیلگنلەنگەن هەر بر دورت شەعبەنڭدە بەعزی حسوسیاتلارن تابارعا بولا. ئیحتیمال کی ،مۆندان مڭ ئیکی یۆز ،یل ئلك ئەلی تۆرك تللەری ئاراسندا حەزرگی تۆسلی دەفەرەنسیەتسیلە یاسالماعان، ئالار بربرسندەن، ،ئول قەدەر کوزگە بەرنلرلك ئایرمالار بلەن ئایرلماعان بولعانلار در. ئورحون یازولارنڭ تلندە جەنوبی تۆرکلەرنڭ سوزلەرن، تەلەففوزلارن، سارفی فورمالارن بیك کوب ئۆچراتقان شیکللی، شەرقی تۆرك تللەرنڭدە حۆسوسیەتلەرن ئۆچراترعا مۆمکین. شولای ئوق قای بر یاقدان ،ئول ،ئورنا هەمعەرەبی تۆرك تللەرندە ،ئۆشی؛ مەسەلەن ئاندا بز «بوری، سکار، بای، قاتن، ئیر - ئات،

ئۇلۇ - جەمۇ (ئۇلە - يتە)، ئيك ئىلك (ئەك ئەليگ) »شيكللى بزنك تاتارچادادا، بولب، شول ئۇق (ياكى، شول ئۇق ديىرلك) مەعنادا يۇرتىلە تۇرعان سوزلەرنى «قاعانن» ديگەن شيكللى تاتارچا تۇسلى سارفى فورمالارنى، ئۇچىراتابز. رادلف ئۇرحون يازولارى يازلعان تلنى ئۇزنىڭ ئىلگەرەك ياساعان تاسنيفندا جەنوبى تۈرك تللەرى رەتندەن ساناب، حەزرگى جەنوبى تۈرك (عوسمانلى، تۈركمەن) تللەرنىڭ باباسى (تۈبى) ديب حيسابلاعان. لاكين، ئۇزنىڭ سوڭعى تاسنيفندا، بو فيكردەن قايتب ئانى شەرقى تللەرنىڭ بر تارماعى ديب كورسەتكەن. حەزرگى جەنوبى تۈركلەرنىڭ بابالارى ئۇعوزلار، ئەلبەتتە، توكيو تۈركلەرى بولعان زاماندا ئۇق دۇنيادا بولعانعا، ئۇرحون تلن جەنوب تۈركلەرنىڭ ئاسلى ديب تاتب بولمى. [1]

ئۇرحون يازولارنىڭ ئۇسلوبى دەبيك ماتور، حەتتا، ئۇرنى ئۇرنى بلەن تاسويرى (حودوژستويننى). هەر حالدە عەرەبلەرنىڭ فەسيح - بەليغ ديگەن تەعبيرلەرى ئاڭار بيك، تورى كيلە. بو يازولارنى تەرتب ئيتوچى بيلگە قاعاننىڭ قەردەشلەرندەن «يوللوغ - تەگين» [2] ئيسملى زات بولعان. ئۇل ئەديب وە شاعير كشى بولعان بولرعا كيرەك. يازو-لارنىڭ كوبرەگى نەسر بلەن يازلعان؛ لاكين شيعر بلەن يازلعان بەعزى جۇملەلەردە بار. مەسەلەن، تاشلارنىڭ قيبلاب تۈشرلگەن پوچماقلارنا يازلعان قسقا يازولارنىڭ قاى برسندە، بو يازولارنىڭ يافشى

1) Самойлович «Некоторые дополн. к клласифи-кации тур. яз.

2) «تەگين» سوزى بۇرنعى تۈركلەردە حان نەسلندەن بولعان كشلەرنىڭ ئيسملەرى ئارتنا تاعلا تۇرعان، تيتول سماق سوز بولعان. سوڭعراق زاماندا سەلجوق سولتانلارى ئاراسندا «سوبكتەگين» «ئالب تەگين» شيكللى ئيسملەر كوب ئۇچرى.

،ئوق بوزلعان بولووئنا فارامی، وەزن ئايرماچق كورئنب تورا. مەسەلەن، يوللوع ـ تەگين نك ئەمزا ئيتكەن جوملەلەری شيكللی:

«بونچا بيتيگ بيتيگمە كول تەگين ئاتئسی
يوللوع تەگين بيتيديم»
«يەگيرمی كون ،ئولوروپ ،بو تاشقا ،بو تامعا قوپ
يوللوع تەگين بيتيديم»

(مەعناسی: ،بو قەدەر **يازولارنی** مين، كول تەگين نك قەدەشی، يوللوع تەگين يازدم؛ يگرمی كون ،ئوتئرب، ،بوتاش ئوستئنە تامعالاب مين، يوللوع تەگين يازدم.) ،بوشيعرنك وەزنی تورك حالقلارئناماحسوس بيك بورنعی وەزن ،بولب حەزرگی كوفگە قەدەر توركلەردە يوعالماعان [1]. ئانك ئولچەوی بلەن بزنك تاتار حالق يرلارئنك ئولچەوی بر ئوك ئەساسقا بينا قلنعان. شولای ئيتب، يوللوع تەگينی بزگە مەعلوم بولعان برنچی تورك ئەديبی دیب، ئانك يازب قالدرعان تاشلارندا برنچی توركچە ئەسەرلەر دیب ئاتارعا مومكين.

بيلگە قاعان هەم كول تەگين تاشنداعی يازولار بر برسندەن بيك نازعنا، باری ئالارنك ،حسوسی قەهەرمانلقلارن وە ئشلەرن ساناعان ئورنلارداعئنا ئايرئلالار؛ يوقسا هەر ئيكی تاشنكدا موندەرە جەسی بر ئوك ديرگە ياری. ئيكی تاشدادا سوز قاعان ئيسمندەن سويلەنە. كولتەگين ئاعاسی بيلگە قاعاندان بر نيچە ،يل ئلك ئولگەن. تاشنی ئاكار ئاعاسی ،ئوترتقان. قاعان ئولگەچ ،شول ئوق يازولارنی بر ئازعنا ئوزگەرتب ئانك ئوز قەبر تاشئنا يازعانلار. بيلگە قاعاننك ئوز تاشنداعی يازولار ئارتئعراق ،بورئلب،تانلمی توزعان ئورنلاری كوبرەك

[1] Ф. Корш. «Древнейший народный стих турецких племен». Зап. Вост. Отд. Имп. Русского Арх. О-ва, т. XIX, вып. II—III.

بولعانعا، بز كول‌تەگين تاشىنى عناتيكشىرو بلەن گنە قەناعەتلەنەبز؛ ئانىڭدا ئەھەمىيەتلىرەك وە تولۇراق مۇندەرەجەلى ،بولعان ،زور يازووىنى ئالابز.

بيلگە قاعان تاشىنىڭ وە ھەر ئيكى تاشداعى كچكىنە يازولارنىڭ ئيعتيبار ئيتەرلك بر نۇقتاسى بولسا، ئول‌دا ئالارنىڭ باشلانعچ سوزلەرىدر. بيلگە قاعان تاشىنىڭ ،زور يازووى ،شوشى سوزلەر بلەن باشلانا: «تەڭرى تەگ، تەڭرى يارانموش تۇرك بيلگە قاعان سابم: »مەعناسى: «كوككە تيڭ، كوكنىڭ يارانقانى بلكلى تۇرك خانى سوزم:»[1]) ھەر ئيكى كچكىنە يازو شوشىلاى باشلانا: «تەڭرى‌تەگ، تەڭريدە ،بولموش تۇرك بيلگە قاعان،بو ئۇدكە (بۇدكە) ،ئولورتوم». مەعناسى: كوككە تيڭ، كوكدەن بولعان بلكلى تۇرك خانى ،بو واقتدا (تەختكە)،ئوتردم». منە ،بو «تەڭرى تەگ، تەڭرى‌يارانموش (تەڭگرى‌دە ،بولموش)تۇرك بيلگە قاعان» ديگەن جۇملەنى توكيو قاعانلارىنىڭ تيتولى بولرعا كيرەك ديب ئويليلار. ،بو قاعاننى قتاى مۇئەررىخلارى «مۇگيلەن» (Моцзилян ياكى Могилян) ديب ئاتيلار. لاكين، تاشداعى قتايچا يازولاردا ئانىڭ ئيسمى «بيكە كەخان» (Бикя кэхан ـ بيلگە قاعان) ديب يازلعان. تۇركچە يازولاردا،ئول مۇگيلەن (ياكى ماعيلان) ديب يۇرتلمى. باشلانعچ جۇملەلەردەن باشقا ،ئورندا ئانىڭ ئيسمى زيكر قلنمى؛چۇنكى ئانداعى سوزلەر خاننىڭ ئوز ئيسمندەن (ئوز ئاوزندان) سۇيلەنەلەر. باشداراق، باش جۇملەدەگى ھەم قتاى يازولارنداعى «بيلگە قاعان» تەعبيرىنە قاراب ئانىڭ بيلگە ئيسملى ،بولوون ئيحتيمال توتقانلار. لاكين «بيلگە» سوزى «بلكلى» مەعناسندا ،بولب «توكيو» قاعانلارىنىڭ تيتوللارىنا كرە تۇرعان بر ماقتاو سوزى بولعانعا، قاعاننىڭ

1) بو رەوشچە ئلك خان ئوزىنىڭ ئيسم وە تيتولىن ئەيتب ئاندان ،سوڭ «،سوزم» ديب باشلاب كيتو تۇرك خاقلارىنا ماخسوس رەسمى ئسلوب؛ سوڭراق زاماندا ئالتن‌ئوردا خانلارىدا ئوزلەرىنىڭ «يارلق»لارن شولاى باشلاعانلار.

خاس ئىسمى بولماسقا تېيىش دېگەن فىكىردە بولغان. زاتەن، قىتاي تارىخلارىدا ،شۇنى فىكىرنى قۇۋۋەتلەيدۇ. قىتايلار تۈرك ئىسىملەرنى بىلىك ياكى كۆپ يازغانلار. بۇ ئاتلارنىڭ يازۋىدا ھەم قىتاي تىلىدە تۈركلەرگە ماخسوس ھەرفلەرنىڭ يېتىشمەيدىغەن كىيىن. قىتايلار تارافىدان نى سەبەبىدىن، بەعزى تۈرك خانلارىنىڭ ئىسىملەرى بۇ تىلدەي باشقاچا يازىلغان. مەسەلەن، ،شول ئوق «مۇگىلەن»نىڭ ئاتاسى تۈركچە يازۇلاردا «ئەلتەرەس» - «بومىن» دېب، قىتايچا يازۇلاردا «گودولو» دېب ئاتالغان. ئويلارغا مۇمكىن كى «موگىلەن» ئىسمى دە خەتا تەلەففۇز بىلەن ياكى بۇ تىلدەي ئوك تۈركلەر ئۆزلەرى ئەيتمەگەنچە يازىلغاندىر. بىر كۆرۈب كېتكەن عادەت بوينىچا، بىز بۇ قاغاننىڭ ئىسمىن «بىلگە» دېب كىنە يۈرىتدىك.

ئۇرخۇن يازۇلارىندان ،شول زامانداغى تۈركلەرنىڭ دىنلەرى خاقىندا بىر قەدەر مەعلۇمات ئالىب بولا. تۇكيۇ تۈركلەرى شامان دىنىدە بولغانلار؛ بۈتۈن كائىناتقا قۇللۇق قىلغانلار. تابىيعەت ۋە ئانىڭ كۈچلەرى ئالار قارشىندا تۈرلى مەعبۇدلەر شەكلىدە تەجەسسۇم ئېتكەن. باش مەعبۇد «تەڭرى» بولغان؛ ،ئول كۆكنى تەجەسسۇم ئېتتىرگەن. بۈرۈنغى تۈرك تىلىدە «تەڭرى» كۆك (سەما، небо) مەعناسىندا، ،شول ئوق ۋاقتدا ،ئول بىر مەعبۇدنىڭ دە ئىسمى. سوڭغىراق زاماندا، تۈركلەر ئىسلام قابول ئېتكەچ، «تەڭرى» سوزى ئاللا (مۇسلمان ئاللاسى) مەعناسىندا غىنا ئىستىعمال ئېتىلە باشلاب، «سەما» مەعناسىن ئاڭلاتۇر ئۈچۈن ئانىڭ تۈسىدەن ئالىنغان سىفات ئىسمى «كۆك» سوزى قوللانىلا باشلاغان. ئۇرخۇن يازۇلارىندا «تەڭرى» سوزى ھەر ئىككى مەعنادا كېتىرىلە: «تەڭرى يارلىقاغانغا كورە»، «تەڭرى كۈچ بېرگەنگە كورە» شىكللى جۈملەلەردە، ،ئول ئىلاھ مەعناسىندا، «ئۈستدە كۆك تەڭرى، ئاستدا قارا جىر يارالغاچ، ئىككى ئارادا كىشىلەر يارالغان»، «ئۈستدەن تەڭرى باسماسا، ئاستدا جىر يارىلماسا» شىكللى ،ئورنلاردا عادى كۆك ـ سەما

مەنىسىدا كېلە. تۈركلەر ئېتىقادىچە، دۇنيا ۋە كىشىلەرنى ياراتقۇچى (خالىق) شۇ «تەڭرى» بولغان. ئۇنىڭ خاقىندا «ئىل بېرۇچى تەڭرى» دېپ ئېيتىلە. خانلار ئۆزلەرىنىڭ خاكىمىيەتلەرىن شۇ ئۇق تەڭرى تارافىندان بېرىلگەن ئېيتىپ ھېسابلىلار؛ ئۆزلەرىن «تەڭرى»گە تېڭلەشتۈرەلەر، ئۇنىڭ سۆيگەنى دېپ ئاتاپ، نەسل-نەسەبلەرىندە ئاڭار ئېلتىپ تۇرىلەر.[1]

ئاندان سوڭ بىز ئورخون يازۇلارىندان تۈركلەرىنىڭ «جېر-سو» (يەر-سۇب) ئېسمىندە ئېكىلىك بىر مەئبۇدلەرى بولغانىن كۆرەبىز. بۇ مەئبۇد — كۆكنىڭ قاتنىنى ئورنىندا بولغان ئېكىنچى بىر ئۈزۈر مەئبۇد بولىرغا كېرەك. «تەڭرى» بىلەن «يەر-سۇب» ھەر ئېكىنسى بىرلىكتە تۈرك خالقىنىڭ قايغۇسىن قايغۇرتالار. «يەر-سۇب» دا «تەڭرى» سۆزى شېكىللى ئۆلۈك تاشلاردا ئېكى تۈرلۈك مەئنادا ئىستىئمال ئېتىلە. مەسەلەن، «يوقارىدا تۈرك تەڭرىسى، جېر-سۇۋى: تۈرك خالقى يوق بولماسىن... دېگەنلەر» دېگەندە، ئۇ مەئبۇد بولۇپ يۈزەندە، ئەمما «كۆكمەن جېر-سۇۋى ئېيەسىز قالماسىن...» دېگەندە ئادى جېر-سو مەئناسىدا قوللانىلغان. شۇلاي ئۇق يازۇلاردا «ئۇماي» ئېسىملى بىر مەئبۇد زىكر ئېتىلە. «ئۇماي» — قاتىن مەئبۇد. بىلگە قاغان ئاناسى خاقىندا سۆيلەگەندە «ئۇمايغا تېڭ ئانام-قاتۇن» دى. «ئۇماي» ئاتلى مەئبۇد ھەزىرگى شامانى ئالتاي تۈركلەرىندە بار. ئۇ ئالاردا ئانا-القىنى تەجەسسۈم ئېتتۈرە تۇرغان، يەش بالالارنى ياقلاوچى، رەھمەتلى مەئبۇد ئېسەبلەنە. ئورخون يازۇلارىندا تۈركلەرنىڭ تاپۇنا تۇرغان، ئېزگى، ئۇرۇنلارى، «ئىدۇق» لاردا زىكر ئېتىلگەلى.

---

1) بىزنىڭ تاتارداغى «كۆن كۆرمەگەن كۆن كۆرگەن-تەڭرى بىلەن تېڭ بولغان» دېگەن مەقالنىڭ تۈبى — تامىرى ئېھتىمال بىك يېراق زامانلارغا بارىپ تۇرغاندىر.

كول تەگين تاشنداعى يازو دۇنيا ياراتىلوون سويلەب باشلاب: «ئۇستدە زەنگەر كوك، ئاستدا قارا جير يارالعاچ، شولارنڭ ئيكى ئارسندا كشى ئوعللارى ياراتلعان» (ئۇزە كوك تەڭرى ئاسراياعز يەرقل دوقتا ئەگين ئارا كيشى ،ئوعلى قلنموش) [1]) ديب ئەيتدە شوندا «كشى ئوعللارن» تۇركلەردەن گنە عيبارەت بولعان شيكللى ئيتب «كشى ئوعللارى ئۇستندەن ئۇلوع بابام ،بومن قاعان - ئەستيمى قاعان حان ،بولب ئوترعان» (كيشى ئوعلندا ئۇزە ئەچۇم ئاپام ،بومن قاعان - ئەستيمى قاعان،ئولورموش) دى. ،بو حان توكيولەر سەلالەسن باشلاب جيبەروچى برنچى حان بولرعا كيرەك. شوندان توكيولەر مەملەكەتىنڭ تاريحندان قسقاچا مەعلومات بيرىلب ئوزىلا. «،بومن قاعان» بيك بلكلى باتر حان بولعان، تورەلەرى، بيكلەرىدە بلكلى وەباتر بولعان،حالقىدا سەداقەتلى بولعان. ،شونڭ ئارقاسندا،ئول ئيلىنە كوب ياقشىلقلار قلعان؛ دۇشمانلارن جيڭب، ئيلنى تنچلاندرعان، جايعاشالعان. ،ئول ئولگەچ، نيرە ياقداعى هەممى حالقلار ئانى تەعزييەگە كيلب قايعىرشقانلار، ئاندان ،سوڭ حان بولعانلار لييافەتسز كشىلەر بولعان؛ ئيلنى حەرابلقعا تۇشرگەنلەر. بيكلەر ئوزلەرىنڭ تۇرك بولولارن،ئونتب، قتاى تەئسيرىنە بيرلگەنلەر. بۇتن تۇرك حالقى قتايلارعا قول ،بولب، ئالارعا عسكەرلك حزمەتى ئيتب، ئوز ئيللەرن ئوزلەرى دۇشمانلارعا سوعشب ئالب بيرشكەنلەر. ،بوحاقدا بيلكە قاعان بيك تەئەسسف ئيتب توبەندەگىچە سۇيلى:

« بەگلەرى ،بودونى تۇز سيز ئوچون، تابعاچ ،بودون تەبلەگين كورەلەگين ئوچون، ئارماقچىسن ئوچون، ئەنيلى - ئەچيلى

---

1) بۇرنعى تۇرك تلندەگى o هەم ö ئاوازلارى ئۇچن « و » هەم « ۇ » حرفلەرى ئالندى. ئۇرنىدا قاراب « ي » يازلعان بولسادا « ۇ » ئيتب ئوقرعادا مۇمكين. تەرجىمەلەر رادلف بوينچا.

كەكشۇرتوكين ئۇچون، بەگلى - بودۇنلغ يوكشۇرتوقين ئۇچون تۇرك بودۇن ئەللەدوك ئەلين ئچكنو ئدموش، قاغانلادوق قاغانين يىترو ئدموش؛ تابغاچ - بودۇنقا بەگلەك ئورى ئوغلين قول بولتى، سيليك قز ئوغلين كوڭ بولتى؛ تۈرك بەگلەر ئاتين ئتتى، تابغاچغى بەگلەر تابغاچ ئاتين توتوبان تابغاچ قاغانقا كۆرمش. ئەليگ يل ئەسيگ - كوچگ بەرمش؛ ئيلگەرو - كون توغسوقتا بۆكلى قاغانقا تەگى سولەيو بەرمش، قورغارو تەمير قاپغقا تەگى سولەيو بەرمش؛ تابغاچ قاغانقا ئەلين - تۆروسين ئالى بەرمش».

تاتارچا مەعناسى: «بيكلەرى، خالقى سەداقەتسز بولغانغا كورە، قتاي (تابغاچ) خالقنڭ قۇترتووى، ياقنلغى سەبەبلى، سيحرچلەرى سەبەبلى، ئنلى - ئاغالى دۇشمانلاشقانغا كورە، بيكلەرى - خالقى (بيكلى - خالقلى) بر برسنە زارار ئيتكەنگە كورە تۈرك خالقى تۆرغان (ئيللەگەن) ئيلن قولندان ئچقندرغان، خان بولغان (خانلاغان) خانن ئوترگەن؛ قتاي خالقنا كۆچلى ئير بالالارى قول بولدى. عيففەتلى (سلو؟) قز بالالارى كەنيزەك بولدى؛ تۈرك بيكلەرى تۈرك ئيسمن تاشلاب (ئاتدى) قتاي بيكلەرى (شيكللى ئوزلەرنە) قتاي ئاتلارى تاغب، قتاي خاننڭ (حزمەتنە) كرگەنلەر (بوى سونغانلار)؛ ئيللى يل (بوينچا ئاڭار) ئشلەرن - كۆچلەرن بيرگەنلەر؛ ئالدا - كون توونشندا بۆكلى - خانغا تيكلى بارب سوغشقانلار، كيرنگەتيمر قاپوغا تيكلى بارب سوغشقانلار؛ قتاي خاننا (ئوز) ئيل - تۆرلەرن ئالب (ئالنشب) بيرگەنلەر».

لاكين، بيكلەر ساتلسادا، قتايلار قۇتقسنا بيرلب ئالدانسالاردا، تۈركنڭ قارا خالقى بو ئشكەتوزب تورا ئالماغان. خالق هامان قتايلارغا قارشى دۇشمانلق ساقلاب، چيتلەر قول ئاستندا تورغا تلەمەگەن؛

ئېلنى ئاشلاپ، مەملەكەتنىڭ چېگىدەن تشقا كوچپ كېتكەن. بو
ھاقدا ئاشلاردا بز شوشى سوزلەرنى ئوقىبز:

« تۈرك قارا قامغ بودون ئانچا تەمش: « ئەللىگ بودون
ئەرتىم ـ ئەلىم ماتى قانى؟ كەمكە ئەلىگ قازغا نورمان؟» تەر ئەرمش؛
«قاغانلغ بودون ئەرتىم ـ قاغانم قانى؟ نەقاغانقا ئەسىگ ـ كۈچىگ
بەرورمەن؟» تەر ئەرمش؛ ئانچا تەب ئابغاچ قاغانغا ياغى بولمۇش
ياغى بولوپ، ئەتىنو، يارانونو ئومدوق يانا ئىجىكمش».

مەعناسى: «تۈرك قارا ھالقى شولاى دېگەن: « ئېللى ھالق
ئېدىم ـ دانلى ئېلم (ئېلمنىڭ دانى) قايا؟ كمگە ئېللەر قازانرمن؟» دى
ئېكەن (دېير ئېرمش)؛ « ھانلى ھالق ئېدم ـ ھانم قايا؟ نىندى ھانغا
ئشم ـ كۈچم بېررمن؟» دى ئېكەن؛ شولاى دېب قتاى ھانىنا دۈشمان
(ياو) بولغان؛ دۈشمان بولب، رەتلەنو: يارافلانو ئومتى بلەن كېرى (ئوز
جىرلەرنىنە، دالاغا) چېككەنلەر». تۈرك مەعبودلەرى تۈرك ھالقنىڭ
يوق بولوون تلەمەگەنگە، تۈرك ھالقنىڭ بەختنە قارشى، بىلگە
قاغاننىڭ ئاتاسى « ئەلتەرەس» قاغان ھاناقغا ئوتترا. ئېلىن سۆيگەن،
ھالقن قايغرتقان بو ھان تىگى، ھاكىمىيەتتىن رازى بولمىچى
چىتكە كوچب كىتكەن ھالق ئاراسىنا كىتب، عەسكەر جىياغا، ھالقنى
باش كوتەرگە قوترتغا كرشكەن. ئاقرنلاب ئانىڭ يانىنا كوب كنە
عەسكەر جىيلغان. ئالار ئىستىقلال قوبتارب، ئېلنى چىتلەر
تەسەللۇتندان قوتقارغانلار. بر توقتاوسز مەشرىقدەن مەغرىبكە بارب
تۈرك ھالقنىڭ دۈشمانلارى بلەن سوغش قلب، تاشداغى يازولارنىڭ
ماتور، تاسويرى ئسلوبى بوينچا «ئېللىلەرنى ئېلسز ئېتكەنلەر،
ھانلىلارنى ھانسز ئېتكەنلەر، دۈشمانلارنى بلسقانلار: تزلىلەرنى تز
چوكترگەنلەر، باشلىلارنى باش ئېدرگەنلەر». (تەگرى بارلىقادوق

ئۇچون ئەللىگىگ ئەلسىرەتمىش، قاغانلىغ قاغانسىرانموش، ياغى باز
قلموش، تىزلىگىگ سوكورموش، باشلىغ يوكوندورموش). شولاي
ئيتىب، ئىلنى تۆزۈب، جايغا سالب ئەلتەرەس قاغان وافات بولغان. ئانىڭ
ئورنىنا بىلگە قاغاننىڭ ئاغاسى خان بولب ئوترغان. بودا ياقشى خان
بولغان. يازولارنىڭ ئسلوبى بلەن ئەيتكەندە «تۈرك خالقى جايغا
سالغان، ھەلى ياقشىرتقان، يارلىنى باي قلغان، ئازنى كوب قلغان»
(تۈرك بودونوغ ئىيچە ئەتتى، ئەگىتتى، چغايغ باي قلتى، ئازغ
ئوكوش قلتى). ئاغاسى خانلق سۈرگەندە، بىلگە قاغان ناردوش
خالقىنا «شاد» (نامىستنىك، قائىم مەقام) بولب تۇرغان. ئاغاسى بلەن
ئالار كوب سوغشلار قلغانلار، ئىلنى جايغا سالرغا ترشقانلار. تۈرك
خالقىنىڭ خالى ياقشىلانغان؛ ھەتتا بو واقتدا «ئالارنىڭ قۇللارىدا
ئوزلەرى قۇللارغا خوجا بولغانلار».

بو خاننىڭ زامانىندا، تۈرك خالقلارى ئاراسىندا ناغى چووالولار،
باش تارتولار باشلانغان. ئالارغا قارشى تۇتلغان سەياسەتلەر خاقندا
تافسىللى سۆيلەنە. باش تارتقان خالقلار خاقندا بىك لاكونىك
رەوشدەگنە: «ياكعشدىلار، بزگە قارشى يازقلى بولدىلار: شوگار كورە
خانلارى ئولدى (يەعنى ئوتىرلدى)، بيكلەرىدە ئولدى، خالقى
ئيمگەك كوردى» دىب ئەيتىلە. شول چووالشلار مۇناسەبەتى بلەن بىلگە
قاغان تۈركلەرگە توبەندەگى يورەكدەن چققان سوزلەر بلەن خيتاب
قلا: «ئى سز، تۈركنىڭ ئوغز — بيكلەرى [1])، خالقى! ئيشتىڭز!
ئۈستدەن كوك باسماسا، ئاستدان جير يارلماسا، تۈرك خالقى، سىنىڭ
ئىلىڭنى — تۈركىڭنى كم ھەراب ئيتە ئالر ئىدى؟ سين بويسۇنوچان
تۈرك خالقى ئيدىڭ. ئوكن! سىنىڭ توغرلىغىڭ ئارقاسىندا غنا كوتەرلگەن

[1]) «ئوغز بيك» ديگەن سوز ھەزرگى باشقردلارنىڭ خالق ئەدەبياتىندا، ھەسەلەن «زايانولەك بلەن سوسىلو» ساماغندا ئوچرى.

حانـگنك جايعا سالا ئالعانى ئيزگى ئيلنگه قارشى يازقلى ،بولدك، قورقافلارچا ئش قلدك! سينى تارانقان ،بو سوعش دەرتى قايان كيلـگەن سيڭا؟ سينى ئەلله قايلارعا سورب ئيلته تۇرعان ،بو سوعشچانلق قايان كيلـگەن سيڭا؟ سين، ئيزگى «ئۇتوكەن» ،ييش [2]) حالقى، بزدەن ئايرلب كيتدك. مەشريققا باردكمى، مەعريبكه باردكمى، بارعان جيرگده كورگەن ئيگنلگك ،شول ،بولدى: قانك ،سو كوك ئاقدى، سويەگك تاو ـ تاو ئۇيلدى، كۇچلى ئير بالالارك قول ،بولدى، پاك قز بالالارك كەنيزەك ،بولدى».

ئاندان ،سوك بيلـگه قاعان ئوزنڭ حان ،بولوون، ئنسى كول تەگين بلەن برگه حالق ئۇچن ترشولارن، قلعان سوعشلارن سويلى؛ ئاندان ئارى كول تەگيننك سوعشلارن، سوعشدا كورسەتكەن باترلقلارن تافسيللاب سانارعا كرشه. ئانك قايسى سوعشدا نى تۇسلى وە نى ئيسملى ئاتلارعا ئاتلانعان ،بولوون، ،ئول ئاتلارنك قايسى سوعشدا ئولولەرن برەن-برەن بەيان قلا. ئاتلارنك تەرجمەئى حاللەرى حوجالارننقى بلەن برگه يورتلووى، سوعش ئاتلارنك تۇركلەر ئۇچن نيندى ئەهەممىيەتلى، قەدرلى بولعانلقلارن بيك ياقشى كورسەته. كول تەگين نك قايسى سوعشدا نيچه دۇشمان عەسكەرن ئوز قولى بلەن ئوترووون، ئالارنى نيندى رەوشدە، ئاتىمى، چەنچىمى، قلچ بلەن چاببمى ئوترگەنلكلەرن بيك ،زور ئيعتيبار بلەن سويلى. ئوعزلار بلەن بولعان بر سوعشدا كول تەگين ئوردانى دۇشمان قولندان قۇتلدرب قالا. ،شول ئوق سوعشدا ئيحتيمال كول تەگين ئوترلـگەندر، چۇنكى ،شوشى واقيعەدەن ،سوك ئوق ئانك وافاتى تورسندا سويلەنب كيته. بيلـگه قاعان ئانك ئۇچن قايعرووون توبەندەگى سوزلەر بلەن بەيان ئيته:

---

[2]) ،ييش ـ تاو ئۇستنده ئوسكەن قويى (،يش) ئورمان. ئورسلار «черњ» ديب ئەرجمه ئيتەلەر. سبرگه ماحسوس تەعبير بولرعا كيرەك.

TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİ

«ئنم كول تەگين ئولدى، مين قايعردم، كورر كوزم كورمەسدەى، بلر بلنگم بلمەسدەى بولدى. قايعردم. تەگرىگنە مەڭگى يەشى، ئادەم بالالارى هەممسى ئولەر ئوچن توعانلار. شول قەدەر قايعردم؛ كوزدەن يەش كيلگەن قەدەر، كوڭلدەن سقتاو كيلگەن قەدەر، قايتا ــ قايتا قايعردم. بيك قاتى قايعردم. (ئارقا تايانچم بولعان؟) ئيكى شادمنڭ، قەردەشلەرمنڭ، ئوعلانلارمنڭ، بيكلەرمنڭ، حالقمنڭ كوزى ــ قاشى (حالى) يامان بولاچاق ئيندى ديب قايعردم» (ئينيم كول تەگين كەرگەك بولتى. ئوزوم ساقندم، كورور كوزوم كورمەزتەگ، بيلير بيليگيم بيلمەستەك بولتى. ئوزوم ساقندم. ئود تەگرى ياشار، كيشى ئوعلى ئاقوب ئولگەلى تيريميش. ئانچا ساقندم. كوزدە ياش كەلسەر ئەتتە، كوڭولتە سعت كەلسەر، ياندرو ساقندم. قاتعدى ساقندم. ئەلى شاد ئوليو ئارقا گونيم، ئوعلانم، بەگلەريم، بودونوم كوزى ـ قاشى يابلاق بولتاچى تەپ ساقندم). تورلى حالقلارنڭ وەكيللەرى بولەكلەر بلەن كول تەگين نڭ تەعزيەسنە كيلولەرن، ئاگار تاش قويب، ئوستنە زيننەتلى توربە سالو ئوچن قتايدان ئاناقلى تاش ئوستاسنڭ كيلوون سويلە بلەن تاشداعى زور يازو تەمام بولا.

ئورحون يازولارندان بورنعى توركلەردە حان بلەن حالقنڭ بر برسنە موناسەبەتى حاقندا موهيم مەعلومات ئالب بولا. حالق ياكى ميللەت مەعناسندا ئورحون تاشلارندا «بودون» سوزى ئيستيعمال ئيتلە. «تورك بودون» ــ بو ئايرم بر تورك قەبيلەسنە توگل، بەلكى بر «ئيل» گە كرگەن بوتن تورك قەبيلەلەرنە بيرلە تورعان ئيسم بولعان [1]). بو سوزنى بيك ئيركن حەزرگى، بز ئاڭلى تورعان،

1) ئيحتيمال بزدەگى، كوللييەتنى ئاڭلاتا تورعان «بوتون» سوزى بلەن «بودون» ئاراسندا بر موناسەبەت باردر.

مەعناسىندا «مىللەت» تەعبىرى بلەن ئالماشتۇرعا مۇمكىن. ئىلدەن باش تارتىب فىتنە چعارعان «تورگەش» قەبىلەسىنىڭ حانى حاقندا، مەسەلەن: «تورگەش قاعان تۈركومىز - بودونومىز ئەرتى...» (تورگەش حانى ئوز تۈرىڭگىز — ئوز حالقىز ئىدى...) دىب ئەيتىلە. منە ئورحون يازولارىندا هەر واقت شوشى «بودون» نىڭ، تۈرك حالقىنىڭ، فايداسى، ئانىڭ ئىنتىرىسلەرى كوز ئالدىندا تۇتىلووى كوزگە تاشلانا. «تەڭرى» بر بر تەدبىرلى، بلكلى كشىنى ئىل ئۈستىنە حان كوتەرە ئىكەن، بو ئىشنى ئول بارى تيك «بودون» يوعالماسن، «بودون» حەراب بولماسن دىب، حالق مەنفەعەتن كوز ئالدىندا تۇتب ئىشلى. ياقشى حانلاردا بارى شول بودون ئۈچن گنە، ئانىڭ حالن ياقشرتو ئۈچن گنە ترىشالار، شونىڭ ئۈچن گنە بۈتن عۇمرلەرن سوعشلاردا ئۈتكەرەلەر. مەسەلەن، بىلگە قاعان ئوزىنىڭ حانلققا ئوتروون سۈيلەگەندە: «مىن حەلى ياقشى، باى حالققا حان بولمادم- ئشدەن چققان يارلى، ئچى ئاشسز، تشى كيىمسز حالققا حان بولدم» دى. ئول عۇمرى بوينچا ئىنسى كولتەگين بلەن برلكدە شول ناچار حالدە بولعان تۈرك حالقىنىڭ كۈنن — تۇرمىشن ياقشىلاتر ئۈچن ترىشا. ئوزىنىڭ ئەيتوونچە ئول تۈرك حالقى ئۈچن تۈن يوقلاماعان، كۈندزلەرندە ئوتروب تورماعان. حالقنىڭ حالن تۈزەترگە، ئيقتيسادى تۇرمىشن كوتەرگە موووەففەق بولعانن سۈيلەگەندە ئول بو ئىشنى ئىشلى ئالووى ئۈچن ئوزن بيك بەحتلى ئىتب ئيسەبلى: «تەڭرى يارلقاعانعا كورە، بەحتم بولعانعا، تەقدىردە ئولىشم بولعانعا كورە، ئولەرگە ياقنلاشقان حالقنى ترلتدم، يالانعاچ حالقنى كيىملى، يارلى حالقنى باى، ئاز حالقنى كوب قلدم» دى. كم بلە ئيحتيمال بو سوزلەرنى بيلگە قاعان ماقتانب ئراق سۈيلى تۇرعاندر، بەلكى ئول ئوز ئوزن تاوسيف قلعانچا ئوق ئيدىيال دەرەجەسندە گى حان بولماعاندر. لاكين مەسئەلە ئاندا توگل:

،بو ھوسوسى بر واقيعە. ئەمما خاننڭ ماقتانعان، ئيفتيخار ئيتكەن واقتدادا، ،شول خالققا خزمەت ئيتو، خالققا فايدا كيتىرو شيكللى ئشلەر بلەن ماقتانووى - ،بو ئيعتيبار ئيتەرلك بــر نۇقتا. چنلقدا «قەھەرمان»لار، حاكيميەتنى ئوز قوللارندا تۇتوچىلار، بيت ئالار ئوزلەرنىڭ بۇتن ئشلەرندە وە فيكرلەرندەمۇ حيتلارنىڭ،قول ئاستلارنداعى عاممەنڭ دائيرەئى فيكرييەسندەن ئارتق چيتكە چعا ئالميلار.

بەرتەقدير، ئەيتيك، بيلگەقاعان ئوزنىڭ فەعاليەتى وە ئشلەگەن ئشلەرندەگى تۇب نيەتى حاقندا يالعانلاعان بولسادا، بارى تيك ئەفكارى عاممەگە ئوزن ياقشى ياقدان تانتر ئوچن يالعانلاعان ،بولب چعا. ئەفكارى عاممە خاننڭ ،شوندى ،بولوون تلەوى، خاننڭدا ئەفكارى عاممە بلەن حيسابلاشووى ئوزى خان بلەن خالقنڭ مۇناسەبەتن ئايىرم برياقدان يافترنا تۇرعان بر خالدر. ئەلحاسيل، بۇرنعى تۇركلەردەخان خالققانيسبەتەن باشقاشەرق خالقلارنىڭ پادشالارنىنا قاراعاندا بۇتنلەى باشقا بر ،ئورن تۇتقان. شەرق پادشالارى كوبنسنچە ھەر برسى بــر زاليم ــ دەسپوت بولسالار، ئاسسورينە پادشالارى شيكللى، تاشقا يازب قالدرعان يازولارندا ئوزلەرنىڭ خالققا قلعان جەبر ــ زۇلملارى بلەن ماقتانسالار، تۇرك قاعانلارى ئوزلەرنىڭ يازب قالدرعان يازولارندا، خالق قايعسن قايعرتوچى ،بولب كورنرگە ترشالار؛ شەرق حۇكمدارلارى ئوزلەرنىڭ شەحسلەرن وە شەحسى مەنفەعەت ھەم راحەتلەرن ئاسل مەقساد ئيتب قويب، بۇتن مەملەكەتكە وە رەعيەلەرنە ،شول شەحسى مەنفەعەتلەرنە ئيرشو ئوچن قورال ديبكنە قاراسالار، تۇرك خانلارى خالقنى تۇب مەقساد ئيتب تانب، ئوزلەرن خالقنڭ خزمەتچلەرى، ياكى ئانڭ مەنفەعەتن كوزەتونى ئوزلەرنە ،بورچ ئيتب يۇكلەگەن ئاتالارى ديب بلگەنلەر. ئەلبەتتە، ،مۇنى تۇركلەرنڭ باشقا خالقلارعا قاراعاندا مەدەنييرەك بولووندان،

يائيسه نينديدر بولسا حاريقلعاده فازيلهتندهن كيلگهن بر ئش ديب قارارعا يارامى. بو هاماندا شول تۆركلهرنڭ مهدهنى دهرهجهلهرندهن، دۆرۆسرهگى مهدهنيهتده بالالنعندان، ئيقتيسادى وه ئيجتيماعى تۆرمشلارنڭ حسوسيياتندان كيلب چققان بر نهرسه. يوعارىدا سۆيلهنگهنچه تۆركلهر كوچمهلى حالقلارعا ماحسوس ئروع تۆرمشى بلهن تۆرعانعا، ئالارنڭ حانلارىدا شول ئروع باشلقلارندان، «ئافساقال»لاردان، تهكامل ئيتب كنه حۆكمدارلارعا ئهورلب كيتكهن كشلهر بولعان. ديمهك، ئالار بر پادشا بولوعا قاراعاندا بر «پاترىارح» يهعنى ئۆلوع ئاتا — ئروع ئاتاسى بولعانلار؛ تۆرمشدا، حالققا مۆناسهبهتده ئهلى ئالاردا بيك ساده، بيك «عائيلهچه» گنه بولعان.

IV

سوفیلق هەم ئانگ شەرق ئەدەبییاتلارینا تەئسیری.

دۇنیاداعی باشقا حالقلار شیکللی تۈرکلەردە بیك ئیرتە برزاماندا چیت حالقلار بلەن ئیحتیلات باشلادیلار. بۇرنعی تۈرکلەرنڭ کوچمە حالق ،بولب قتای چیکلەری وە ئورتا ئازییا بلەن شەرقی یاوروپا وە دوناي بویلاری ئاراسندا، حەتتا «ئانادول»ئچندە «قزل ئیرماق» بویلارینا قەدەر کیلب کوچب یۈرولەری ئالارنی بۇرنعی زامانڭ ئۈچ مەدەنی عالەمی بلەن تانشدردی.

تۈرکلەر، بر یاقدان، ئیران چیکلەرینە قەدەر کیلب جیتب، ئیرانلیلار بلەن بولعان مەشهور «ئیران- توران» کۈرەشلەرندە ئیشتیراك قلولاری، سۈلح واقتلارندا ئالش بیرش یاساولاری ئاراسندا ئیران مەدەنییەتی هەم ئیرانڭ میللی دینی زەردەشتیلك بلەن بیك ئیرتە تانشدیلار؛ ئالاردان ئوزلەرینە جیتشمەگەن کوب مەدەنی سوزوە ئیستیلاحاتنی ئالعانلاری شیکللی، زەردەشتیلك تەئسیری ئاستندا ،وتنی حۈرمەت شیکللی ئیعتیقادلارنیدا یۈندیلار،

ئیکنچی یاقدان، ،هون، ئاوار، پەچنەك شیکللیلەری ئورتائازییادان چعب، جەنوبی عەرەبی، یاوروپانڭ چیکلەرینە جیتب بیزانس وە روما مەدەنییەتی بلەن بەریلشب ئالاردان بیك کوب نەرسە ئۈتدیلار. سەلجوقیلەر ئیسە ،شول ئوق بیزانس بلەن کچك ئازییادا بەریلشب ،روم مەدەنییەتن، بیك کوب سوزلەرن، عادەتلەرن وەهۆنەرلەرن ئالدیلار.

،شول ئۇق تۈركلەر ئۆلك غۇلام ،بولۇپ سانىلىپ، نىهايەت ئەرەب خەلىفەلەرىنىڭ پرەتورىيان (خاس) ئەسكەرلەرى ،بولۇپ كىتىپ ئۇلارنىڭ باشلىقلارى «دەرەبەيلەر» گەئەورۇلۇپ ئىسلام-ئەرەب مەدەنىيەتىنە ،چومىپ كىتەدۈلەردە، بارا تۇرغاچ ئۇزلەرى ،شول مەدەنىيەتنى تاشوچى بىر ئۇنسۇر بولدۇلار.

ئىدىل بويىنداغى سەودا يولى قوللارىندا ،تۇتۇپ تۇرغان خەزەر تۈركلەرى ئىسە بىزانس وە خىلافەتدەن قوولغان يەھودلەرنىڭ كىلووى، ئۇلارىنا كروۋى ئارقاسىندا يەھود-بەنى ئىسرائىل مەدەنىيەتنى، يازوۋنى وە فىكرنى ئالدۇلار.

قىتاي چىكلەرىندە تۇروچىلارى ئىسە قىتاي بلەن ئىختىلات، ئالىش-بىرىش ھەم قىتاينىڭ ئىمپېرىيالىزمىنا قارشى كۈرەش ئارقاسىندا بۇرىنغى غالەمنىڭ ئىڭ ،زور شەرق مەدەنىيەتلەرىندەن برسى بولغان قىتاي-چىن مەدەنىيەتنى قابول ئىتدۇلەر. شولار ئارقىلى ھىند مەدەنىيەتى پرادوكتى بولغان بوددىزم وە ئانىڭ فەلسەفەسى بىك ئىرتە تۈركلەر ئاراسىنا جەيىلە باشلادى.

،شونىڭ ئۈستىنەدە تۈركلەرنىڭ ھەر دىنگە بر تىگز قارى تۇرغان غادەتلەرى بەرەكەتندە ئالار ئاراسىنا ياقن شەرقدەن قاچقان تۈرلى «ھەرەتىك» (بەد مەزھەب) خرىستيانلارنىڭ كىلووى ئارقاسىندا خرىستيانلقنىڭ مانىلىق، نەستورىلق (مانىخەيىزم، نەستورىيانىزم) رەوشندەگىلەرى ئالار ئىچىنە تارالدى.

ئورتا ئازىيادا 8 نچى غاسرى مىلادىدەن باشلاپ تۈركلەر ئىچىنە ئىسلام تەعلىماتى كرو ئارقاسىندا تۈرك خالقلارى ئەرەب مەدەنىيەتى بلەن ياقنلاشدىلار. ،شونىڭ نەتىجەسندە تۈركلەر ئاراسىنا ئىسلام ئىدىيالوگىياسى جەيىلىپ، تۈرك تلى ئىسلام مەدەنىيەتىنىڭ ئۈچنچى تلى، تۈرك دەولەتلەرى ئىسە ئىسلام ئىدىيالوگىياسىنا

ئەساسلانغان پادیشاھلقلار بولب کیتدیلەر. شول رەوشچە شامان-مەجوس تۈرکلەرینیڭ ئیسکی ئیدییالوگییالاری ئورنینا بیر یاقدان بوددیزم، ئیکنچی یاقدان زەردەشتیلك قالدیغی فیکرلەری، ئۈچنچی یاقدان نەستوریلق ھەم مانیلق شیکللی خریستییان ھەرەتیك (بەد مەزھەب) تەعلیماتی، ئیدیل بویی تۈرکلەرینە بیر زامان یەھود دینی ئیدییالوگییاسی [1])، نیھایەت ئیسلام تەعلیماتی ئاعب کیرە باشلادی.

بو فیکرلەرنیڭ تۈرلیسی تۈرلی تۈرك قەبیلەلەرینە کیردی. لاکین تۈرك خالقلاری میلاددان دۆرت عاسر سوڭندا خون، توکیو، ئۇیعور، سەلجوق، مانعول، تیمر ئیمپیرییەلەری شیکللی زور پادیشاھلقلار یاساب، کوب تۈرك خالقلاری سەیاسی یاقدان بیرلەشکەلەب تۇرعانلقدان، شونیڭ ئۈستینەدە تۈرکلەر کوبیرەك کوچمە خالقلار بولعانلقدان، تۈرلی تەعلیماتنی-ئیدییالوگییانی قابول ئیتکەن قەبیلەلەر کوچب یۈرب، بیربیرسی بلەن قاتیشب تۇرعانلقلاریندان، ئالاردا ھەر تۈرلی فیکر وە تەعلیماتلار مۈتتاسیل قوشیلب تۇردی. نیھایەت بو تەعلیماتلار ئچندە زاھیری ئیسلام جیڭب چقدی. بارا تۇرعاچ ئیندی، چڭعز ئیمپیرییەسی یاسالعان کۈنلەردە، تۈرکلەرنیڭ کوبچیلیگی ئیسلام قابول ئیتکەن ئیدی. لاکین ھەر بیر تەعلیمات وە دینلەر بیر مەعلوم ئیقتیسادی مۈحیتقا کیرولەری بلەن ھەر واقتدا شول مۈحیتقا مەعقول رەوشدە ئالماشا؛ بو تاریخنیڭ قەتعی قانونلاریندان. شونیڭ ئۈچن ئیسلام تۈرکلەر ئاراسینا کیرو بلەن، ئیسمن ساقلامادا، ماھییەتن

---

1) خەسدەی ئیبنی شاپرۇتقا خەزەر خاقانی یوسفنیڭ یازعان خاتلاریندان ئاچق رەوشدە ئیدیل بویندا یاکی «سییون» یاساو، بیتکەن ئیسرائیل دەولەتن یاکادان تیرگیزو کوك فیکرلەر کوریلب تۇرا. بو خاتلارنیڭ ئورسچا تەرجیمەسن ئوقرعا تلەکەن کیشی گارکاۋی نیڭ «خەزەر خاتلاری» دیگەن مەقالەسن ئوقیسن.
(Еврейский сборник, том V)

ئالماشتۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. بىر ياقتىن تۈركلەرنىڭ ئۆزلىرىدە تەبىئى رەۋىشتە تۇغۇلغان شامانلىقلارى ئىسلامنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتىپ، ئۇنى شاقىتماي ئۆزىنى تايا ئۆزگەرتتى. ئاسىرلاردا تۈرك خالىقلارى مۇھىتىدا تۈرلۈك تەئلىمات ۋە فىكىرلەرنىڭ بىر بىرسى بىلەن قوشۇلۇشلارى پراتسېسىدا نەتىجەسىز قالمادى. ھەم بۇددىزم، ھەم زەردەشتىلىك ھەم ھەرەتىك خرىستىيانلىق، قۇمغا سىڭگەن سۇ شىكىللىك، تۈرك ئىسلامى ئاراسىدا جەيلىنىدىلەر. مىنە شولارنىڭ قوشۇلۇۋىدىن تۈركلەر ئاراسىدا ئىسلام ھېرقەسىن بۆركەنگەن ياڭا تۈرلۈك دىنى ئىدېئولوگىيا تۇدى؛ ئول دا بولسا باشدا ئىراندا تۇغۇلغان، بۇددىزم، زەردەشتىلىك ھەم خرىستىيانلىق تەئسىرلەرى بىلەن ۋۇجۇدقا كەلگەن سوفىلىق ئىدى.

تۈرك خالىقلارى ئاراسىدا ھەم ئۇلارنىڭ ئەدەبىياتىدا سوفىلىقنىڭ نى ئۈچۈن رەۋاج تاپقانى مەسئەلەسىنە كېلسەك، بىز ئاندا ئىككى تۈرلۈك سەبەب كۆرەبىز: بىرىنچىسى، شول چەت خالىقلاردان كىرگەن ئىدېئولوگىيانىڭ تەئسىرى بولسا، ئىككىنچىسى تۈرك خالىقلارىنىڭ كۆچمە تۇرمىش ۋە ساھرا، چۆللەرنىڭ جۇغرافى خالەتى تۇدىرغان روھى خسۇسىياتىدادىر. تۈرك تارىخىنى تېكشىرۈچىلەردەن لېئون كاھۇننىڭ بۇ خاقداغى مۇلاھەزەسىن كېتىرەبىز؛ ئول ئەيتە: «تۈرك خالقىنىڭ روھى تىنچلىق (quiétisme) قا مائىل، ئاۋىر (بەلغەمى — flegmatique) تەبىئەتلەرىنە كېلىشە تۇرغان دىن بۇددىزمدىر. ئۇلار ئۆزلەرىنىڭ روھلارىنىڭ خسۇسىيەتى، مىزاجلارى بىلەن شەكسىز تەبىئى بۇددىستلەردىر. ئىسلامىيەت ئۇلارغا چەت ۋە سۈنئى بىر دىن بولدى. شونىڭ ئۈچۈن تۈرك تىلىندە ئىسلام دىنى خاقىندا ئەدەبىياتدا يوق دىيەرلىك يارلى؛ چۈن تۈرك تىلىندە ھەم ئىرانلىلار تارافىندان يازىلماغان دىنى ئەسەرلەر — ئۇلار بارىسىدا پائەماللار بولىپ ئىسلوبلەرى، روھلارى جەھەتىندەن بۇددىزم روھى بىلەن تولغانلار، چۈن

تۈرك قانىدان كيلگەن تۈرك ئەدىبلەرىنىڭ ئەسەرلەرى فورما جەھەتلە-
رىدەن مۇسلمان، ئەمما فيكرلەرى ياغىدان بودديست.» [1]). ديمەك،
تۈركنىڭ روحي حسوسييەتى «تاريكى دۇنيا» لقىقا «سوفيلق» قابيلك حەزر؛
ئانىڭ عوسمانلىلار ئەيتمشلى «قويانىي ئاربابلەن ئاولى تۈرغان» تابيعەتى
شوكارغا مۇساعيد [2]). شونىڭ ئۈچۈن‌دە بز ئيسلام قابول ئيتكەن
تۈركلەردە ئەدەبيياتنىڭ سوفيلق بلەن تولغانلىغن كورەبز.

چغتاى وە عوسمانلى ئەدەبيياتلارى نيچە يۈز يللار بوينچا
سوفيلق ئيدييالوگيياسى بلەن سووارىلب كيلدى. شول ئەدەبيياتلار
تەئسيرى ئارقىلى بو ئيدييالوگييا بزنىڭ تاتار ئەدەبيياتىنىڭدا بۈرنغى
دەورندە بۈتن قووەتى بلەن حۆكم سۈردى. ئيسكى شەرق
تەئسيرندە بولغان ئەدەبييات ئۈچن، ئول بردەن بر ئيدييالوگييا بولب حزمەت
ئيتدى. سوفيلقدان باشقا بۈرنغى تاتار ئەدەبيياتن تەساوور ئيتودە
مۆمكين توگل. منە شونىڭ ئۈچن بز مۇندا سوفيلقنىڭ نيدەن عيبارەت
بولووى هەم ئانىڭ ئەدەبيياتدا ئينعيكاسى مەسئەلەسىنە شاقتاى
تافسيللى رەوشدە توقتالب كيتەرگە مەجبورييەت كورەبز.

«صوفى» ئيسمىنىڭ زۇهورى حاقندا كوب ئيحتيلاف بار. بەعزى
عاليملەر «صوف» ديگەن سوز عەرەبچە «يۈن» مەعناسندا بولب
«صوفى»دا شول يۈن كيىمگە، دەرويش حيرقەسىنە نيسبەت بيرىلب
ياسالغان ئيسم ديلەر. قايسىلارى ئيسە «صوفى» يونانچا Софос
(يەعنى بلم-عيلم) ديگەن سوزدەن ئالنغان ديلەر. نيتەككى
شول ئوق تامردان عەرەبلەر «فيلسوف، مفسطه» سوزلەرن ئالغانلار.

[1]) L' introduction à l'histoire de l' Asie; Mogols et turcs, 66—67.

[2]) Крымский, «История Турции и ее литературы» т. I, ст. 258.

لاكين سوگعى تەفتيشلەر ،بو سوزنڭ عەرەبچە تام‌دان بولعانن ئيسبات ئيتەلەر [1]).

سوفيلق عۇمومەن تەمام ياسالب، ئشلەنب بتكەن بر تەعليمات توگل. ،بو فيكرى‌دە روحى مەسلەك حالقنڭ عيرقى، ئيقتيسادى جەعرافى حسوسيياتنا قاراب تۇرلى ـتۇرلى شەكلدە ،بولدى. لاكين، شولاى بولسادا، بز صوفيلقدا ئۇچ عۇنسر كورەبز؛ ،بو عۇنسرلارنڭ بر مەسلەكدە برسى، ئيكنچسندە باشقاسى قووەتلرەك بولا؛ ئانڭ سەبەبى‌دە ئيقتيسادى، عيرقى، جەعرافى عامىللەرنڭ حەرەكەتندەن بولادر. ،ئول عۇنسرلار ئيسە: ئاسكەتيزم (زۇهد)، ميستيتسيـزم، پانتەييزمدر.

سوفيلقنڭ كيلب چعوونڭ ئيك ،زور سەبەبلەرى ئيقتيسادى وەئيجتيماعيدر. سوفيلقنى بيك كوب تيكشرۇچى قريمسكىنڭ ئەيتوونە كورە ئانڭ ئيك كوب تەرەققى ئيتكەن وەجەيلگەن چاقلارى حالقنڭ ئيقتسادى ،زور قازا وە بەلالەر كورگەن زامانىنا ،توری كيلە [2]). واقيعەن، سوفيلارنڭ ئاتاسى مەشهور حەسەن باسارى (حسن البصرى) (642 ـ 728) بۇتن حيلافەتنى در سلكتكەن، قانعا باترعان حۇججاج (حجاج) زامان‌دا تورعان‌بر كشى ئيدى‌كى، ،بو واقتدا ئيسلام‌دۇنياسندا قانونسزلق، فەقيرلك، ئاچلق حۇكم صۇرەدر ئيدى. سوفيلار ئوزلەرى صوفيلقنڭ پەيعەمبەر زامان‌دان‌ئلك تۇوك ،زۇهور ئيتكەنن سويلەب،

[1]) ،بو حاقدا ،تۇزن مەعلوماتنى T. Noldeke نڭ «Sûfi» ئيسملى مەقالەسندە (Zeitschrift der Morgenland. Geselschaft, 1848) هەم ،دوزەنڭ «تاريخ اسلامية» نڭ II نچى جيلدندە، سوگعى فيكرلەرنى بيگرەكدە، قريمسكىنڭ II Древности Восточные, دەگى «Очерки развития суфизма» ئيسملى مەقالەسندە تابارعا مۇمكين.

[2]) Крымский, «Очерки развития суфизма».

ئىبراھىم ھەم ئەيسا پەيغەمبەرلەرنىڭ سوفى (زاھىد) بولغانلقلارن دەعوا قىلار بىلگىنى ،بو قۇرى دەعوا ،بولب، سوفىلارنىڭ ئوزلەرن رەسمى ئىسلامىيەت ھاقچىلارندان مۇدافەعە ئۈچن ئەيتلگەن سوزلەردر.

زۇھد (زاھىدلك، ئاسكەتىزم) دىب ئاللانىڭ رىزالىغن ھەم ئاكار ياقىلىق حاسىل ئېتو ئۈچن نەفسنى ،تيىب، كوڭلنى دۇنيادان بىزدۈروگە ئەيتەلەر. زاھىدلەر «رىيازەت» (رياضة) يەعنى تەننى زەعيفلەندرو ئارقىلى شوكار ئېرىشرگە ترىشالار. رىيازەت چيگوچى ھەر تۈرلى يوللار بلەن ئوزنىڭ دۇنياوى لەززەتلەر تلى تۇرعان نەفسن ئوتترگە، ئانى جيگەرگە ئومتلا: ئاچلق، يۇقسزلق بلەن ئوزن جافالى؛ قاتنلاه بلەن مۇناسەبەتدەن تييلا. ئوزاق، بەعزەن ئيفتارسز ئورازالار، تونلر يۇقلاو ئورنىنا عيبادەت بلەن ئوتكۈزۈلار زاھىدلك ،يولى بلەن باروا چىنىڭ عادى پروگراماسنا كرە تۇرعان ئشلەر. ،ئول يۇقلاسادا قانئاعت- ياتب يۇقلى، ئوستنە كيگەن كييمى تەننى قچتترب مۇتتاسىل عەزابلى تۇرعان توپاس قوماشدان تكلگەن بولا. زاھىدلەر حەتتا قش كونى يالان ئاياق، يالان باش يۇرو، ئوز ئوزلەرن قامچىلاو شيكللى ئشلەرگە قەدەر بارب جيتەلەر. چۇنكى زاھىدلەرنىڭ ئيعتيقادنچا، نى قەدەر تەننى زەعيفلەندرسەك، ،شول قەدەر كوڭل نچكەرە، روح سيزگرلەنە، نى قەدەر نەفسنى تيساك، ،شول قەدەر دۇنيا ،تۇرمشى ئونتلا، كشى ماددييەت عالەمندەن مەعنەوييەت عالەمنە يافنلاشادر.

«زۇھد» كە بيرلگەن كشلەر پەيعەمبەرنىڭ ئوزى زاماناسندا ئوق بار ئيدلەر. سەحابەلەر ئاراسندا «اصحاب الصفة» يائيسە «اهل الصفة» (ئەھلۇسسوففە) ئاتالعان كشلەر ،بولب، بو زامانىنىڭ ،يوقسل ،سينفى- فوقاراسى ئيدى. قونارعا ئورنلارى بولماعانعا كورە ئالار تونني مەدينە مەچتى يانندا عى سەكىلەرگە (صوففەگە) ياتب يوقلاب ئوزدرلار ئيدى.

دیمەك، «زۇهد» باشدا ئیسلام عالەمىنىڭ ئیك یارلى سینىفىدا توعان. شول برنچى زاهیدلەردەن «ابوذر الغفارى» چەهاریار حیلافەتى واقتندا عەسكەرنىڭ عەنیمەت مال جیيوۇنا قارشى حەرەكەت قلا، ئانى فۇقارائى ئیسلامعا ئۇلەشونى تەلاب قلادر ئیدى. شونىڭ ئۇچن مۇعاویەنىڭ شیكایەتى بوینچا حەلیفە عۇسمان ئانى تەوقیف ئیتب، «ابوذر الغفارى» زینداندا ئولگەن ئیدى.

ئیسلام عالەمندە «زۇهد» نىڭ تەرەققى ئیتوۇنە یەنە شول ئۇق ئیقتیسادى، ئیجتیماعى بەلا وە قازالار سەبەب بولدىلار؛ ئیسلام عالەمندە مۇندى قازالار شول قەدەر كوبەیدىلەركى، كشىلەر دۇنیادا راحەت نابودان واز كیچدىلەر، تاریكى دۇنیالقداعنا بو بەلالەردەن قۇتلىعا مۇمكینلك ئیعتیقادىنا كیلدىلەر. روحى جەهەتدەن كشىلەرنى ئیكىگە بولەرگە مۇمكین: ئالارنىڭ بر نەوعنسى كوبرەك عاقل، ئیكنچى تۇرلىسى نۇیعى، یۇرەك ــ قەلب بلەن تۇرالار. ئیسلامیەت توۋو بلەن حەزر بو ئیكى تیپ بیلگىلەندى. قایسى عالیملەر ئیسلام ئۇچن قەتعى قانونلار، ئیعتیقادلار وە ئالارنى ئیسبات ئۇچن حەكەمى وە عەقلى دەلیللەر یاساو بلەن شۇعللەندىلەر؛ قایسلارى ئیسە میستیتسیزمگە بیرلب ئیسلامنىڭ قانون وە ئیعتیقادلارنا بارى تیك ئشانو، ئالارنى یۇرەك ــ قەلب بلەن گنە ئاڭلاو یاعندا بولدىلار. برنچلەرندەن فەقیهلەر وە رەسمى ئیسلام تارافدارلارى، ئیكنچىسندەن «زۇهد» وە «زاهید» لەر كیلب چقدى. مۇندى تیپ كشىلەر، مەزهەب نیزاعسى توسن ئالعان ئیسلام عالەمندەگى ئیقتیسادى، سینفى وە عیرقى (حەتتا عەرەب، ئیران میللەتلەرى نیزاعسى شیكللى میللى) كۇرەشلەردە قان بلەن، تەن بلەن هەم ئاقل بلەن كۇرەشە ئالماعان «نۇیعى كشىلەرى» ئوزلەرنە «زۇهد» یولن تابدىلار؛ شولاى ئۇق شەرقنىڭ ئاڭلى یارلىلارى، «اهل الصفە» وە ئالارنىڭ واریسلەرى سینفى كۇرەشدە جیڭلگەندەن سوڭ،

بو «دارالغرور»[1]) دان واز کیچو بلەن گنە راحەت تاپارغا مۇمکین دیلەر ئیدی. بو واقیعەدە بردە شیکسز روما پرالیتاریاتىنىڭ وە قۇللارىنىڭ حریستییانلق زوهدىنە بیرىلولەری بلەن یاقن بىر قیياس یاسارغا مۇمکین.

شونىڭ ئۈچۈندە دۇنیادان، کۆرەشدەن تویغان حەسەن باساری (حسن البصری) «مادامکی دۇنیادا یاقشىلق یوق، شونىڭ ئۈچۈن ئاندان واز کیچەرگە کیرەک، شول واقتداغنا جاننی قۇتلدىرو مۇمکین» دی ئیدی.

قۇرئاننىڭ ئۆز ئیچندەدە کشىلەرنی «زوهد» کە تارتا تورغان ئورنلار بار: قەهھار ئاللانىڭ گۇناهلی کشىلەرنی جەزالاوی، جەهەننەمنىڭ قورقنچ تاسویرلاری ئۆزیدە زاهیدلککە روحەن حەزرلىگی بولغان کشىلەرنی پیسسیمیزمگە تارتا. شونىڭ ئۈچۈن حەسەن باساری «کمدر ئیسە قۇرئاننی ئشانب ئوقی، ئول کشی ئیفرات قورقۇغا هەم بیك یش یلارغا تییش» دیب ئەیتە ئیمش. شولای ئوق حەدیس کیتابلارىدا، چن ئاسکەتیزم روحندا بولغان حەدیسلەر ریوایەت ئیتەلەر. ئەلحاسیل، هەر یاقدان ئیسلامنىڭ ئوزندەدە «زوهد»نىڭ زوهور وەتەرەققییىنە یول بار ئیدی.

سوفیلقنىڭ ئیکنچی عونسری میستیتسیزم دیگەن ئیدک. ئانىڭ کیلب چقووىنىڭ سەبەبی، یوغارىدا ئەیتلگەنچە، مۇسلمانلارنىڭ توقتاوسز دینی مۇجادەلە وە مۇنازارەلەردەن ئارولارىدر. ئەهلی ئیسلامییەت زوهور ئیتب، نعب جیتە ئالمادی، فەقیه وەعیلمی ئیعتیقاد ئییەلەری ئۆزلەرىنىڭ فیکرلەرن ئیسبات ئۈچۈن عاقلغا یابشدىلار؛ بیلگلی عاقل مانتیقنی، ئول ئیسە ئاراستووە ئەفلاتون فەلسەفەلەرن چافردی؛ شونىڭ ئارقاسندا تورلی مۇنازارە وە مۇناقەشەلەر پەیدا بولدی؛ حالق ئاراسندا شوبهەلەر تودی؛ چن ئیمان ئەهلی، باری

---

1) تەکەببرلک یورتی.

تيك كوكل بلەن ئشانرعا نلەوچنلەر، ئاەردا ،بو تالاش وەشوبھەلەردەن ئاردنلار؛ ئوزلەرننك جانلار ننك ئاللا بلەن هيچ بر دەليلسز، مۇنازارەسزعنا برلەشوون تلەدنلەر. ئالار ئوزلەرن بۇتن مەزھەبلەردەن يوعارى تۇرعان ئيتب حيس ئيتەلەر ئيدى. مەشھور عەززالى‌دە «منقذ عن الضلالة» ئاتلى ئەسەرندە ئوزننك،تۇرلى فەلسەفى وەدينى تاريقەتلەرنك تەناقۇزلارن بلگەن سوگندا، ميستيتسيزمگە بيرنلرگە مەجبور ،بولوون سۇيلى. سوفيلارنك ئەيتوونچە ئەكستاز (حال) هەم مۇراقەبە (Созерцание) كشنگە دينى راحەت وە روحى تنچلق‌قنا توگل، بەلكى ئوزننە ماحسوس عيلمدە بيرە؛ ئيبنى‌حەلدوننك ئەيتوونە كورە كشى ئەكستاز هەم مۇراقەبە بلەن «من‌عرش الله الى قطرة المطر» [1] نەرسەلەنك ئەساس وە سرلەرن بلەكى، ،ئول نەرسەلەرنى عاقل بلەن ئيدراك ئيتب ،بولميدر.

ئيسلام‌عالەمندە ميستيتسيزمنك جەينلوونك يەنەبر سەبەبى ئيسە رەسمى ئيسلامنك تيوكراتيزمندەدر. حيلافەتدە ،بولسن، سوگرا باشقا ئيسلام دەولەتلەرندە ،بولسن، حۇكومەت باشى-دين باشى، «ظل الله فى الارض» [2])، دين ئەهلى ئيسە حۇكومەت مەئمورى بولعانعا، بۇتن كۇچسزلەرگە قارشى ياسالعان ،زۇلم دين ئيسمندەن ياسالا ئيدى. ،شوننك ئۇچن دەمەشھور بۇرنعى ئيران‌شاعيرى عۇمەر حەييام چيناونيكلەر حاقندا «ماخون رزان خوريم وتوخون كسال» [3]) دى. شولاى بولعاچ تابيعى دينى روحلى بولعان شەقنك بۇرنعى كشنسى رەسمى دين بلەن قەناعەتلەنمى؛ ديندە ياكا ئزلەر ئزلى باشلى. «ئاللا» نى هيچ بر عاقلنك قاننشندان باشقا، تۇيعى وە قۇرى ئشانو بلەن تابدم، ديب ،ئويلى باشلى. نيهايەت، بەعزى عاليملەر ميستيتسيزمنك

1) «ئاللانك عەرشندەن ياكەر تامچسنا قەدەر». 2) «جيردە ئاللانك كولەگەسى» 3) كشنلەردەن قان سووچلار.

تەرەققىيىتىنە سەبەب ئىسلامنىڭ قۇرئانى ۋە دىنىنىڭ تىلى ئىران، تۈرك ھەتتاعادى عەرەبدە ئاڭلاماسلىق كلاسسىك عەرەب تىلى،بولوۋى دىلەر يەعنى قۇرئاننى عادى كىشى ئاڭلامى، رەسمى خۇتبە ھەم ۋەعەزلەرنى دە ئاڭلامى، ھەتتا،چن چىلاب عيبادەتدە قىلا ئالمى؛ئانىڭ ئاللاعيبادەتى بارى بىر تۈرلى خىزمەت ئۆتەۋ، بورچ تولەۋ تۇسلى گىنە ،بولىب قالا: ئەمما سوفىيلار تەعلىماتلارىن كوبىرەك دىموكراتىيا ئاراسىندا،خالقنىڭ ئۆز تىلى بىلەن ئۆيرەتكەنگە، ئالارنىڭ تەعلىماتى عاممەگە تيز ئاڭلاشىلا ۋە تيز جەيىلە ئيدى.

مىستىتسىزم، يەعنى ئاللانى عاقىل بىلەن تونۇل، تۇيغى بىلەن بىلو ئانى مانتىق بىلەن ئىسبات ئيتىب ،تۈرمى،يۈرەك (قەلب) بىلەن گىنە تانو ئاشكار حال (ئەكستاز) بىلەن ئيرىشو ئيدىيەسى «پانتەييزم» ئيعتيقادى بىلەن بيك تىق باعلانعان. ۋاقىعەن، ئەگەر ئاللا عالەمدەن باشقا بىر زات بولسا، ،ئۇل عالەمنىڭ پادىشاھى بولا تۇرعان بولسا، ئانىڭ بىلەن بىرلەشو، ئانى ئيچكى، يۈرەك قوۋەسى بىلەن تانو مۇمكىن بولماياچاق. ،شونىڭ ئۈچۈن مىستىك «عالەم ئاللادر» دىيب ئەيتىرگە مەجبور بولا. ،شونىڭ ئۈچۈن 873 نچى يىلدا ئۆتكەن بايەزىد بەستامىنىڭ ئۆيىنە كىلىب، «ئۆيدە كىم بار؟» دىيب سوراسالار، «ئۆيدە ئاللادان باشقا زات بولرعا مۇمكىنمى؟» دىيب جاۋاب بيرە ئيكەن. شولاي ئۇق بىر ۋاقتنى ئاندان «بايەزىد قايدا؟» دىيب سوراعانلار ئيكەن، ،ئۇل «بيك كوب ۋاقتلار ئيزلىيم - تابا ئالمىم» دىگەن. شولاي ئۇق «ئاللا حاقىنداعى عيلم كىشىدە، ئانى ئاڭلاۋدا كىشىدە، ئانىڭ عيشقىدا كىشىدە، ئانىڭ قەلبى كىشى قەلبىندە» دى ئيكەن. «تذكرة الا وليا» نىڭ ئەيتو ونچە بەستامى «ۋە قىناكى كىشىلەر ئاللاعا سەجدە قىلابىز دىيب ئويلىلار، ئالار ئۆز ئۆزلەرىنە سەجدە قىلالار» دى ئيكەن[1].

---

1) «همه پرستش خود از خود بود نه ازدن ومن پنداشته بودم كەمنش پرستم» قرىيمسكى، س. 66.

شونڭ ئۈچۈن‌دە ئول ئاللاعا حەمد ئەيتو ئورنىنا «سبحانى، سبحانى» (مين ئۆزمنى ماقتيم) ديب ئەيتە تورعان بولعان. شونڭ شيكللى ئوك مەشهور زاهيد، عەرەب حەليفەسى نارافندان ئۆترتلگەن «حەللاج»دا «انالحق» [1] («مين ئاللا»)دى ئيكەن.

پانتەييزم ئيعتيقادىنچا، عالەم ئاللا بلەن يەك وجود بولعانعا كورە ەديمدر. ئانڭ باشى يوق. عالەم ئول ئاللانڭ تورا تورعان ئورنى، ئيكنچى تورلى ئيتب ئەيتكەندە، ئول ئۆزىنە ئاللانى سيدرعان ساوتقنا. ئاللا هەر جيردە بار؛ ئول بوتن تابيعەتكە تارالعان. ديمەك ئاللا عالەمدەن ئايرم بولعان بر «وجودى مۇتلاق» توگل. شونڭ ئۈچۈن‌دە سوفيلار ئاللانى قۇياشنڭ نورىنا ئوشاتالار. نيچك قۇياش ياقتىسى عالەمگە تارالب، بوتن نەرسەلەرنى گەودەلەندرب بزگە كورسەتە، شولاى ئوق ئاللادا بوتن عالەمگە ئوتلەشب، ئانڭ كوچى مۇتتاسيل ئاعب (ئەماناتسييە ياساب) دونيادا بولعان ماددى نەرسەلەر حالندە زاهير بولا. سوفيلار ئيعتيقادىنچا، حەواسى حەمسە بلەن بلنە تورعان ماددى عالەم بارى بر حييالعنا؛ بوتن ماددى نەرسەلەر بارى تيك ئاللانڭ نورى ئوزلەرندە ئينعيكاس ئيتب ئالارنى بزگە بلدرورگە قسەبەب بولعان «جەوهەرى حەيات» ئارقاسنداعنا بار؛ ئەمما ئوز ئوزىنە ماددە بر نەرسەدە توگل.

سوفيلققا بر بر تورلى ئەزر نازارى تەعليماتلار تەئسير ئيتمەدى ميكەن، ديگەن مەسئەلەگە كيلسەك، ئاگار چيتدەن ئۈچ تورلى تەئسير بولعانن كورر گە مۆمكين. ئالار ئيسە حريستيياناق، بودديزم هەم «ئيشراقييەت» يەعنى نيئوپلاتونيزم [2] تەعليماتلارىنڭ تەئسيرلەرىدر.

1) «اسم عن اسمائه تعالى» (كتاب القرينات للسيد الشريف، بيت51.)

2) بو مەسلەكنى شەرقدە «ئيشراقييەت» ديب يوريلەر ئيدى، بو حاقدا: Kremer نڭ Kulturgeschichtliche Streifzüge سىنڭ 45نچى بيتندەن قارا.

8نچی عاسر سوفیلارندان مەشهور ئیبراهیم بینی ئەدهەم نڭ ئەیتوونئە كورە، ئانڭ نوری یولعا (مەعریفەت كە) كرووئنە سیمون ئیسملی ناسرانی بر ماناح سەبەب بولعان؛ شولای ئوق برنچی «زوهد»نڭ عەرەبنڭ ئوز ئولكەسندە توگل، بەلكی باشدا حریستییان جیری بولعان سوریيەدە زوهور ئیتوونئەدە ئیعتیبار ئیتەرگە كیرەك.

سوفیلقنڭ حریستییانلق ئاسكەتیزمی تەئسیری ئاستندا توعانی سوریيەدە، بەیتلموقەددەس تیرەسندە، تەرەققی ئیتسە، هیند (بوددیزم) تەئسیرندە حاسیل بولعانی ئیراندا، بیگئرەكدە «بەلح» شەهەرندە تەرەققی ئیتدی [1]). شونڭ ئوچن بز سوفیلقنڭ ئەللەنی قەدەر «تاریقەت»لەرگە بولنگەنن كورەبز. لاكین ئانڭ ناسرانییەت وە بوددیزم تەئسیرلەری بلەن یاسالعانلاری ئیكنسیدە «نییوپلاتونیزم»[2]) ئاتالعان فەلسەفی ـ دینی برتەعلیماتنڭ زور تەئسیری ئاستندا مەیدانعا كیلدئلەر. بو تەعلیمات ئیسكەندەر ماكیدونیدان سوڭ هەللەن (یونان) عیرقی وە ئانڭ مەدەنییەتئنڭ تەئسیری یاقن شەرقدە تارالعاچ كیلب چققان بر یول ئیدی. ئانڭ ماهییەتی ئاراستو بلەن ئەفلاتوننڭ بر برسئنە قارشی بولعان تەعلیماتلارئنڭ برلەشووندەن حاسیل بولعان؛ لاكین توبدەن تیكشرب قاراساڭ نییوپلاتونیزمنڭ هەللەن (یونان) فیكرئنڭ شەرق فیكری بلەن قاتئشووندان عیبارەت بولووی كورئنە. بو تاریقەت ئەڤالوتسییا فیكرئنە حیلاف، «ئەماناتسییە» یەعنی سادە نەرسەلەرنڭ عالی نەرسەلەردەن حەلق ئیتئلووئنە ئشانودان عیبارەت ئیدی؛ مونڭ بلەن ئول

1) «بەلح» پادشاسی ئیبراهیم بینی ئەدهەم (وافات 777) نڭ تەرجئمەئی حالی، ئوزی بوددیزمنڭ باشی ساكییامونی تئقئنكار ئوشی. ئولدا تەق ساكییامونی كوك پادشالئعن تاشلاب كیتب، «زوهد»كە بیرلگەن.

2) پلاتون ـ ئەفلاتون؛ نییوپلاتونیزم ـ یاڭا ئەفلاتونچلق.

ئەفلاتوننڭ بۇتن نەرسەنڭ «ئىدىيە»دان حاسيل بولووئنا دائير بولعان تەعليماتئنا ياقن كيلەدر ئيدى. بو نيیوپلاتونيزم فەلسەفەسى مەعبودلەرنى عاقل بلەن بلب بولمى، تۇيعى (حيس) بلەن گنە ئالارعا ئيرئشب بولا ديب ئۇيرەتەدر ئيدى. بۇتن عالەمدە ئيڭ عالى ئەساس وە ھەر نەرسەنڭ باشى «ئاللا»؛ ئانڭ بلەن قوشئلرعا ئيمكان بيرە تۇرعان ئاينرم بر تۇرلى روحى حالەت بار كى، ئانى «ئەكستاز» ديب ئەيتەلەر. سوفيلارنڭ ئەسەرلەرندە ئيسە بز شوندى ئوق فيكرلەر ئۇچرئاتابز. بو تاريقەتنى فيكرييە بر ياقدان ئيسلام سوفيلارننڭ سورييەدەن كرسە، ئيكنچى ياقدان ئيراندان كرگەن. ئيسلامنڭ زۇھورى دەورندە ئيراندا نيیوپلاتونيزمنڭ ئيڭ قووەتلى رەوشدە تەرەققى ئيتكەن زامانى ئيدى. 529 نچى يلدا روم قەيسارى يوستينيان بو مەزھەب ئەھلن مەملەكەتدەن قوعاچ، ئالار ئيرانعا كيتكەنلەر. مەشھور «نوشيروانى عاديل» ئالارنى بيك حۇرمەتلەب قارشى ئالعان. سوڭرا نيیوپلاتونيكلەرنڭ ئەسەرلەرى ئيران توفراعندا يەھودى تلئندە تەرجئمە قلنعان ئيدى.

ئۇز افلامى، رەسمەن «لارهبانيت فى الاسلام» [2]) ديب ئيعلان قلعان ئيسلام عالەمندە «حانقاه، چەللەحانە» ئاتالعان ماناستيرلار كيلب چقدى. برنچى «حانقاه» 815 نچى يلدا ديمەشقدە سالندى. ئەبوسەعيد بينى ئەبيلحەير ئيسملى سوفى شوگار ئيفرات بوددا ماناستيرلارى ئۇستافئنا ئوشاعان بر ئۇستاف تۇزئدى. شوندى حانقاھلاردا سوفيلار عيبادەت وە ئەدەبى ئشلەر بلەن مەشعول بولدئلار.

سوفيلق ئيعتيقادئنڭ ئيڭ زور عونسئرى ئاللانى سۇيو، ئاللاعا عيشق در. بو عيشقنى ئاچق رەوشدە ئەيتە باشلاوچى، 135 نچى سەنەئى هيجريدە ئولگەن سوفيیە «رابيعەئى عەدويیە» ئيدى. ئول

2) «ئيسلامدا ماناحلق يوق».

ئۆزىنىڭ مۇناجەتىندە «الهى تحرق بالنار قلبايحبك» (ئىلاھى، سىنى سۆيوچى يۈرەكنى سىن ،ئوت بلەن ياندراسىڭ)دى ئىدى. ئومومەن ،سوفى شاعىرلەر عىشق حاقندا بىك كوب يازالار. ئالارنىڭ لىرىكا ئەدەبىياتى بۆتنلەى ،شول «عاشىق»نىڭ يەعنى شاعىرنىڭ «مەعشوقىنا» عنى ئاللاعا ماقتاو ،يرى، سۆيو ئىعلانى بلەن ،تولى. ئاللاعا عىشقنى ەيلا - مەجنون» عىشقلارى، «يۈسف - زۈلەيحا»سۆيۈشولەرى بلەن ەاعشتىرالار. ئش ،شول قەدەرگە جىتەكى، ،بو ماتىفنى ياقشى ئاڭلاماعان يائىسە سوفىلق فىكرلەرن ئاڭلى ئالماعان ئوقوچى ،بو ەرەنادا ھەم كۆيو - يانو يرلارن ،چن قزعا ياكى يگتكە عىشقمى، الله ئاللاعامى ئىكەنن ئاڭلىدا ئالمى. بارا تۆرعاچ بۆلارنىڭ ئاللاعا ىشقلارى، ئانى سۆيولەرى بۆتنلەى بر روحى ئاورو دەرەجەسىندە يتە. ئالار «مەعشوق» لارىنىڭ «ضرب» (سوعو)لارندان سابرعنا ئىتب المى، بەلكى شەفيق بەلحى كوك شوندان لەززەتلەنەلەر.

سوفىلارنىڭ ،بو ئاللاعا عىشقى بەعزى واقتدا، قووەتلەنب كيتكەچ، ۆتنلەى تەناسلى تۆيعۆلارعا ئەيلەنب كيتە. پسيحيياترييە عىلمىنىڭ ۆيرەتووىنە كورە «ئەكستاز» (سوفىلارنىڭ حالى) كوب واقتداتەناسلى ىس بلەن باعلانعان بولا [1]). ،شونىڭ ئۆچن بەعزى واقتدا ،سوفى شاعىرلەر عىشقلارن بەيان قلعاندا ئىفرات قاباتە عبيرلەر قوللانالار. تابىعى، سوفىلق عالەمندە ،بو بر «ئىفرات» ئىدى: لاكين ،بو «ئىفرات» ئاللانى «قەھھار»، «جەببار» بر پادىشاه، «ئامىرى مۆتلاق» ئىتب تەساورو ئىتوچى فەقيھلەرگە قارشى توعان بر رەئاكسىيە، روحى بر پروتيستدەن كيلب چققان ئىدى.

ھەر بر سوفىلق فائەزرلەنوچى كشى («تالىب»، «مۆرىد» - ئۆستەوچى) ئىيك ئۆلك ئۆزن بر يولباشچى («پير»، «شەيخ») قولىنا تابشىرب (بزنىڭ تاتار

1) Крымский, стр. 40

ئیستیلاحنچا ئەیتسەك «ئیشانعا ،قول بیرب») نیچه یللار بوینچا ئانك «خزمەت»ندە یا کی «تەربییه»سندە بولنرعا تییش. مۆرید بولعان کشی ئوزننك بۆتن ئیرك وە ئیحتییارن شەیحی قولنا بیررگە تییش. ئیشانعا ئیتاعەت، ئانك سوزندەن چقماو مۆریدنك برنچی وازیفەلەرندەن. منه ،شوشی روحانی تەربییه وە یولباشچلق ئاستندا، بولاچاق ،سوفی تەساووفنك یوعاری دەرەجەلەرنه ئیرشو ئۆچن بر نیچه دەرەجەئوزدررعا تییش. ،بو دەرەجەلەرنی ئوتکەندە کشگه بیك کوب مەشەققەتلەر ئیحتییار ئیتەرگە، ئوز ئوزن واتارعا، نەفسی بلەن کورەشرگە ،توری کیله. بەعزی نازارییەلەر بوینچا ئوتنلرگەتییشلی باسقچلار ئۆچ، بەعزلەرنچه دورتەر. بز مۆندادورت باسقچلی هیند — ئیران سوفیلعننك دەرەجەلەرن کورسەتب ئوتەبز. [1]).

برنچی دەرەجە «تاریقەت» ئاتالا. ،بوئەلی باری سوفیلقنك مۆقەددیمەسی گنه؛ ئەلی ،بو چاقدایەش دەرویش بۆتنلەی ئیسلام شەریعەتننك قول ئاستندا تورا؛ «ئەمری مەعروف»نی جیرننه جیتکرە. ،مۆندی کشنی ئەلی «زاهیری» دیب یوریلەر. چۆنکی ،بو کشی ئەلی ،تشقی زاهیری عیبادەتلەرگە گنە کوبرەك ئەهەممییەت بیرە. ،بو دەور ئازمی- کوبمی دەوام ئیتە. نیهایەت یەش دەوریش ئوزننك «پیر» ی (ئیشانی) ،قول ئاستندا ترشا تورعاچ «هیدایەت» دەرەجەسنه ئیرشه. ،بو دەوردە ئەلی «تالیب» (شەکرت، ئیستەوچی) قارشندا ئاللا بر «وجودی مۆتلاق»، عالەمدەن ئایرم بر مەفهوم بولودا دەوام ئیتە. ئەلی «تالیب» ئاللانی ئوزندەن تشدا ئزلی هەم ئاكارتابننا؛ ئەلی ،ئول دیندار بر مۆسلمان.

ئۆچنچی دەرەجەنی «مەعریفەت» دیب ئاتیلار. ،بو دەرەجەدە «تالیب» ئۆچن ئەحکامی شەرعییە باری بر کورننش کنه، ئالار بر

1) «کتاب القرینات لسید الشریف» 122نچی بیت.

تۈرلىدە ئارتۇق ئەھەمىيەتكە مالىك تۇگۇللەر. مۇندى تالىپنى «ئارىف» دېيەر. سوفىلار كۆز قاراشىدا «ئارىف» كۆرۈنۈشتىن ھەقىقەتكە كۆچۈ ئاراسىدا تۇرار. سوفى، بۇ دەۋردە كۆپىنچە تەساۋۋۇف شائىرلەرنى ئوقۇ بىلەن شۇغۇللىنە. «جەلالىددىن رۇمى»، «ھافىز شىرازى»لەرنىڭ قەسىدەلەرى غەزەل، مەسنەۋىلەرى ئارىفنىڭ ئىڭ سۆيۈب ۋە ھۆرمەت ئېتىپ ئوقى تۇرغان نەرسەلەرى. شولار بىلەن ئىلھاملانىب، ئۇل «ھەقىقەت»نى ئاڭلارغا ئۆزىن ھەزىرلى. شونىڭ بىلەن بىرگە ئارىف ئۆزىنىڭ نەفسىنە قارشى كۆرەشو بىلەن دە شۇغۇللىنە؛ مۇراقەبەگە كىتە. بۇددا مەقامى كۆك تىشقى ھەياتنىڭ تەئسىرىدەن قۇتىلۇرغا تىرىشا؛ نەفسىن ئۇتىرگە، ئۇمىتلىب، «ۋەھدەت» — بىرلىككە ياقىنلاشىرغا ئىجتىھاد ئىتە.

دۆرتىنچى دەرەجەنى «ھەقىقەت» يا ئىسە «يەقىن» دەۋرى دىب ئاتىلار؛ بۇ زاماندا ئىندى دەرۋىش سوفىلىقنىڭ ئىڭ يوغارى نۇقتاسىنا ئىرىشكەن بولا. ھەزىر ئانىڭ ئۈچۈن ئاللا «باتىنى» (باطنى)، يەئنى ئۆزىنىڭ ئىچىندە ھىسابلانا؛ ئۇل ئىندى ئۆزىن ئاللانىڭ بىر كىسەگى دىب سانى. بو ۋاقتدا سوفى ئۈچۈن «ضىددىيە»، (ضد) يوق؛ دۇنيادىكى ئىشلەر «ياقشى» غا ھەم «ناچار» غا بولۇنمىلەر؛ چۈنكى، جەلال رۇمى ئېيتكەنچە، «خدا ضد ندارد» (ئاللانىڭ كېرىنىسى يوق). مىنە شۇ كار كورە، بو ئاقتىق دەۋرگە ئىرىشكەن سوفى ئۈچۈن «گۇناھ» مەفھۇمىدە يوق. ئۇل ھەزىر ئۆزىنىڭ ئىزگىلىگىنە ھىچ ھەلەل كەلتىرمىچى، ئىسلام شەرىئەتى تارافىدىن قويۇلغان ئىبادەتلەرنى قىلماسقا، ھەتتا شەرىئەتدە گۇناھ دىب تىيىلغان ھەر تۈرلى ئىشلەرنى ئىشلەرگە ئىركلى. ئانىڭ ئۈچۈن ھەزىر كەلىسە بىلەن مەچىت ئاراسىدا فەرق يوق. بو دەرەجەگە كېلگەن سوفى ئىندى ئۆزىنىڭ ئىدىيالىنا جىتكەن، «ئىرشاد» قا ئىرىشكەن بولا. شونىڭ ئۈچۈن بو باسقىچدا تۇرغان سوفىلارنى «مۇرشىد» دىب دە ئاتىلار. بو دەرەجەگە جىتكەن سوفى ئىندى شەيخىدەن ئىجازەت

ئالب ئوزى حەزرلەنوچى سوفيلارغا يولباشچىلىق قىلا (يەعنى موريد تەربييەلى) ئالا.

سوفيلىق كىشىنىڭ تۇيغۇسىندان توغانغا كورە، ئول كوبىرەك ئوزىن شيعر- ليريكا بابىندا كورسەتدى [1]). ليريكا ئانىڭ ئورلقلارى ئوسەر ئوچىن ئيك مونبيت توفراق بولدى. بىر واقتلارنى بۇتون ئيسلام قابول ئيتكەن حالقلارنىڭ ئەدەبيياتى سوفيلىق بلەن تولغان بولب، ليريكادا ئالغا چققان ئيرانلىلار هەم ئەدەبيياتدا ئالارنىڭ واريسلارى بولغان تۈركلەرنىڭ ئەدەبيياتلارى بيگىرەكدە سوفيلىق ئاساسىنا قۇرلغان ئيدى.

ئيران ئەدەبيياتى باشلىچا 10نچى عاسرى ميلاديدەن 15نچىگە قەدەر، بيش يوز يىللىق بىر دەۋردە، تەرەققى ئيتدى. ئيران شيعرىنە تازا نيگىزلەر شوشى زاماندا سالىنب، ئيك ئاتاقلى شاعيرلەردە شول بيش عاسر ئيچندە يتيشدىلەر. ئيران ئەدەبيياتىنىڭ ئيك زور باغانالارى بولغان شەيخى سەعدى، حافيز شيرازى، عومەر خەييام، جەلالددين رومى، نيزامى وە جامى لەرنىڭ ديوانلارندا وە باشقا ئەسەرلەرندە سوفيلىق ئوزنىڭ بۇتون قووەتى وە شيعرييەتى بلەن زاهير بولدى. بز، ئەلبەتتە، بو ئورندا بۇتون ئيران ئەدەبيياتىنىڭ تاريخن سويلەرگە ئالنميبز؛ شولاى دا، ئانىڭ تۈرك ئەدەبيياتلارىنا تەئسيرن حەترگە ئالب، ئيك ئاتاقلى ئەديبلەرى حاقندا قسقاغنا مەعلومات بيرب ئوزابز.

ئيران ئەديبلەرىنىڭ بۇتون شەرقدە مەشهور بولغانى شەيخى سەعديدر (1184 - 1291). سەعدينىڭ تۇب واتانى ئورنىڭ گوزەل وە يومشاق تابيعەتى، بلبللارى، گوللەرى بلەن مەشهور بولغان جەنوبى ئيران (فارسستان، شيراز) ئيدى. لاكين ئاثار عومرن تنچقنا توغان ئيلندە

---

1) بو حاقدا تولى مەعلومات: Gazali, Chap. X. Sur les. poétes mystique persans, par Le Bon Carra de Vaux.

ئۇزدۇرۇرغا ،تورى كيلمەدى. تەقدىر ئانى تەعقىب ئېتىب، ھىندستاندان سورىيەگە قەدەر، ئەلى بر، ئەلى ئىكنچى يات ئىلدە، ئەللدنى تۈرلى چيتن ھالەتلەرگە قويدى. ،ئول ئۆزىنىڭ بر عاسردان ئۆزۈنۈراق ئۆمرىندە، باشندان نەق «ملڭدە بر كيچە» قەھەرمانلارىنىڭ عنا باشلارندان كيچە تۈرعان واقيعەلەرنى كيچرگەندەن ،سوڭ، ئاحر عۆمرندەگنە واتانىنا قايترعا مووەففەق ،بولدى. سەعدى بيك ئۆكن فيكرلى ئەحلاقچى ھەم تيرەن تۈيعۇلى ليريك ــ ،سوفى. ئانىڭ «گلستان» وە «بستان»ى بۈتن شەرق وەعەربكە مەعلوم وەمەشھور كلاسسيك ئەسەرلەدر. «گۈلستان» ئەحلاق ئۆيرەتە تۈرعان واق حيكايە وە ئانيكدوتلاردان مۈرەككەب بر مەجموعە ،بولب، ئچندە ھەر تۈرلى مۈناسەبەت بلەن كيتۈرلگەن بيك كوب رۇباعيلەر وە باشقا تۈرلى شيعر كبسەكلەرى سيبلگەن. «بۈستان» ئىسەميستيكا ئەساسنداعى قەسيدە وەعەزەللەردەن عيبارەتدر.

حافيز شيرازى سەعديدەن سوڭعىراق زامان كشىسى (1300 ــ 1389) ھەم ئانىڭ واتانداشى ئيدى. ،ئول كوبىرەك عەزەلچى ،بولووى بلەن مەشھور. ،ئولدا باشقا سوفيلار كوك كينايە تاريقى بلەن باقچا، گۈل، ،بلبل، مەعشوقە، شەراب ھەم ئىسركلكلەر حاقندا يازوچى بر شاعير. شەيحى حافيز ،سوفى ــ شاعيرلەرنڭ ئيڭ بۈيك وە داھيلەرندەن ،بولب، ليريكا بابندا ئيڭ يوعارى نۈقتاعا ئيرشكەن ئيدى. عۆمەر حەييام بلەن برلكدە حافيز شەرقنىڭ ياوروپالىلار تارافندان ئيڭ سۈيىلب ئوقىلا تۈرعان شاعيرلەرندەن ،بولب، ئيڭ مەشھور ئەسەرى «ديوانى حافيز» (ديوان حافظ) ئاتالعان عەزەللەر مەجموعەسىدر.

عۆمەر حەييام (1040 ــ 1129) ئيسە حەزرگە قەدەر ئۆزىنىڭ ماتور قەلەمى، نەزك ،ئسلوبى بلەن بۈتن عەربنى حەيران قالدرعان شاعير ،بولووى بلەن برگە زامانانىڭ شۆھرەتلى فيلوسۇفى، رييازييات

هەيئەت هەم عۇلومى دينىيە عاليمىدە ،بولب، ئيبنى سينانڭ ئزندەن باروچى بر ئادەم ئيدى. ،ئۇل نيشابوردا مەشهور سەلجوق سۇلتانى مەليكشاهنڭ رەساد حانەسىنڭ مۇديرى ،بولب ،تۇرب، فەنگە بايتاق حزمەتى ئيدى. «سەياسەتنامە» ئينەسى مەشهور وەزير نيزامولمۇلك ئانڭ حاميلەرندەن ئيدى. حەيياممنى شۇهرەتلى ئيتكەن نەرسە ئانڭ شەراب، تەن عيشقى وە كەيف ـ سافا حاقندا هەم فەلسەفى مەوزوعلارعا يازعان رۇباعيياتى ئيدى. بۇتن شيعرى ئيجادن تەشكيل ئيتكەن رۇباعيلارنڭ سانى 200گە تولماسادا، ،بو ئانڭ بۇتن دۇنيا شاعيرلەرى ئاراسندا ئيك بوعارى ئورنعا منب ئوتروونا مانيع بولمادى. حەييامنڭ قاىبر فەلسەفى شيعرلەرى تەمامەن پيسسيميزم وە دۇنيانڭ فەنالىعى فيكرى بلەن تولعان بولسا، باشقالارى كشنى كەيف ـ سافاعا ئۇندەو هەم دۇنياوى راحەتنى ماقتاودان عيبارەت. لاكين ئانڭ قانن ـ قزنى، شەراب ئچونى ماقتاونا، شيعرلەرندە مەيحانە مانزارەلەرن تاسويرنا قاراب حەييام دۇنياعا بيرلگەن بر كشى بولعان ئيكەن ديب ئويلانماسن، كيرنسنچە ،ئۇل رييازى ،تۇرمش بلەن،تۇروچى ،چن زاهيد وە ،سوفى ئيدى. شولاى ئوق سەعدى بلەن حافيزدە تەساووف ئەهلنڭ زورلارندان ،بولب، مۇحتەرەم شەيح (ئيشان) ئيدىلەر.

عۇسمانلى شاعيرلەرنە ياڭا عاسرلارعا قەدەر ئيلهام بيرب كيلگەن «جەلالدين ،رومى» (1207 ـ 1273دە) ،سوفى شاعيرلەرنڭ ئيڭ زورلارندان. ،ئۇل ئلك كچك ئازيادا («قونيە»دە) سەلجوق سۇلتانلارى حۇزورندا ساراى شاعيرى ،بولب تۇرسادا، سوڭندان دۇنيا تۇرمشندان بيزب، سارايدان يراقلاشب، عەزلەتكە بيرلب مەشهور تەساووف مەسلەكلەرندەن «مەولەوى» ناريقەتن تۇزدى. «،روم» دا يەعنى ئاناتوليدا يەشەگەنگە ئانى «،رومى» ديب ئاتاعانلار ئيدى. ئانڭ «ديوان»ى بيك تيرەن تۈيعۇلۇ، عايەت گوزەل كينايەلەر

بلەن يازلغان شيعرلەر بلەن ،تولىدر. ئېيك ئاتاقلى ئەسەرلەرندەن بولغان«مەسنەوى» (مثنوى)سندە ،ئول سوفيلقنڭ نازارييەسىنە كرىشب كيتب، ميسال يۈزندەن ئارادا بيك كوب حيكايە وە قيسسالاردا يازب ئۇتە. ،شونڭ ئۈچن‌دە ،بو ئەسەر نەق سوفيلقنڭ بر ئەنسيكلوپيدييەسى حۆكمندە ،بولب، بيك كوب تەساووف يولىنا كروچىلەر ئۈچن قوللانما ،بولب حزمەت ئيتب كيلگەن.

تەساووف ئيدييەلەرى نەفيس ئەدەبياتدا نيچك ئينعيكاس ئيتە ،سولڭ؟

ئەدەبياتدا تەساووفنڭ تامر جەيگەن قيسمى ليريكا — حيسسى ئەدەبيات ديگەن ئيدك. تەساووف ليريكاسى تەمامەن كينايە وە مەجاز (ئالليگوريا)دان عيبارەت بولا. ،سوفى شاعيرلەر ،مۆنى ئۇزلەرنچە بۆلاى ديب يولليلار: ئالارنڭ ،روحى حالەتلەرى، ئاللا بلەن عەلاقەدەن كيلب چققان حيسلەرى ،شوندى عالى وە نەزك حيسلەركى، ئالارنى عادى سوزلەر بلەن سۆيلەب ئاڭلاتو ئيمكان حاريجندە. شوڭار كورە ئالارنى ئاڭلاتو ئۈچن، دۆرۈسى، ئالار حاقندا زەعيف كنە بر ئالڭبير ئۈچن، ،چن تەساووف دائيرەسندەن تشدا، سوفيلق عالەمندەن بيك يراق بولغان تاسويرلار ئالرعا كيرەك بولا. عادى ئينسانلارغا حەواسى حەمسەدەن يوعارى بولغان مەفهوملەرنى، ،روحى حەرەكەتلەرنى ئاڭلاتر ئۈچن، حەواسى حەمسە عالەمىنە ئينەرگە، ئالارنى عادى مەفهوملەر، عادى حيسلەرگە تيڭلەشتررگە تييش بولا. ،شونڭ ئۈچن‌دە عادەتدە تەساووف يولندا بولغان شاعير ئۆزىنڭ شيعرلەرندە ئيك عادى ئينسانى حيسلەر، ئيك تابيعى (رييالنى) دۆنياوى نەرسەلەر حاقندا يازا. ئەمما ئوقوچى ئيسە ئالاردان بۆتنلەى باشقا نەرسەلەرنى ئاڭلارعا تييش.

سوفيلار ئۆزلەرىنىڭ مەعبودكە — ئاللاعا مۇناسەبەتلەرىن «عيشق» ديب ئاتيلار. عيشقنىڭ ئيڭ يوعارى وە ئيڭ يالقنلى بولعان بۇ فورماسن، يەعنى، ئاللا عيشقن تاسوير ئۈچۈن ئانى بارى ئيرنىڭ قاتنعا (بەعزەن شەرقچە يەش يگتگە) عيشقى بلەن گنە تيكلەشتۈرەلەر. بۇ عيشق سوفى شاعيرلەرنىڭ ئەسەرلەرندە بەعزى واقت ئيڭ نەزك «ساف محەببەت» شەكلندە تاسوير ئيتلسە، بەعزەن بۈتن تەفسيلاتى بلەن چن-چن حەيوانى عيشق فورماسندا تەلقين ئيتلە. سوفى شاعير «يار»عا، «مەعشوق» قا بولعان يالقنلى محەببەتى تورۇسندا، محەببەتنىڭ عەزابلارى، ئايرلشو — فيراقنىڭ ئاتنلعى، «يار» نڭ وافاسزلعى حاقندا سۆيلى ئيكەن، ئاللا حاقندا هيچ بر سوز بولماوعا قارامى، مۇندان ئانڭ ئاللاعا مۇناسەبەتن گنە ئاڭلارعا كيرەك. ئەگەردە شاعير مەعشوقەسن ماقتى ئيكەن، شونڭ بلەن ئول ئاللاسنا سەنا ئەيتە؛ مەعشوقەسى بلەن قاوشونى، «واسلەت» (وصلت) ياكى «ويسال» (وصال) نى تلى ئيكەن، ئانڭ ئوبشلەرى، قۇچشلارى حاقندا ئويلى ئيكەن، ئول بارى تيك ئاللاعا يولقو، روحەن ئاللا بلەن برلەشونى گنە ئيرادە قلا. مەعشوقەنڭ وافاسزلعندان، ئانڭ ئيلتيفاتسزلعندان سوفى نڭ ئاللاسى بلەن تورۇدان تورى عەلاقەگە كرە ئالماون، ئانڭ بلەن ئۆزى تلەگەنچە مۇناسەبەتدەن روحەن عاجيز بولوون ئاڭلارعا كيرەك. سوفيلار عيشق بابندا ئاللا بلەن ئۆزلەرن شەرقدەگى مەشهور عاشيق — مەعشوقلەرگە، يۇسف بلەن زۇلەيحاعا، لەيلا بلەن مەجنونگە، فەرهاد بلەن شيرينگە تيكلەشترەلەر. شولاى ئوق ئالار شەرق ئەدەبياتى عادەتنچە «گۇل» بلەن «بلبل» حاقندا بيك كوب يازارعا يارانالار. شەرق ئەدەبيياتندا بلبل — ساندوعاچ گۇل — روزانڭ عاشيقى ئيتب تاسوير قلنا. بۇ بيك شايع بولعان بر كينايە. «گۇل» وافاسز يارنى تەجەسسۇم ئيتتۈرە: بلبل ئانڭ يانما كيلە ئالمى؛ ئالارعا قوشلرعا

«گۈل»نىڭ چەنچىكلەرى مانىيع بولالار. سوفى شاعىرلەرچە بۇلبۇلنى عاشىق سوفى ئۆزى، گۈلنى ئاللا، گۈل ئۆسكەن باقچانى عالەم-دۇنيا مەعناسىندا ئاڭلارعا تىيىش.

تەساووف شاعىرلەرى ئىسرىكلىك، شەراب ـ مەى حاقىندادا بىيك كوب يازالار. سوفىياق لىرىكاسىنىڭ يارتىسى عىشققا باعىشلانعان بولسا، ئىكىنچى يارتىسى حەمرو ئىسرىكلىككە مەدح وە سەنا ئوقوعا باعىشلانعان دىسەكدە حەتا بولماس. سوفى ـ شاعىرلەر بىر توقتاوسىز ئىسرو-مەست بولو، يىرلاو، عىيش ـ عەشرەت، كەيف-سافا، مەيحانە وە ئىچكى مەجلىسلەرى تورىسىندا سۆيلەب تۇرالار، ئىسرىكلىكنى ماقتىيلار، شوكار دەعوەت قىلالار. بو ئىبرلەردەن شولاى ئوق سوفىيلارچا مەعنا چىقارعا تىيىش بولا: مەسەلەن، ئىسرىكلىكدەن، سوفىنىڭ ئاللاعا كوڭلى بىلەن يونەلو ئارقاسىندا كىلگەن «كەشف» (ئەكستاز) حالەتىن، ئۆز ئۆزىن هەم بۆتىن دۇنيانى ئونىتوون، «مەى» وە «شەراب» دان يا ئىسە ئىلاهى عىشقنى، يا ئىسە ئاللانىڭ سوفىعا جىبەرگەن ئىلهامىن ئاڭلارعا تىيىش. مەيحانەدەگى شەراب قۇيوچى ـ «ساقى»دەن سوفىيلار بەعزەن ئاللانى، بەعزەن ئاللا بىلەن ئىكى ئارادا ئىلچى بولعان شەيخ ـ پىرنى ئاڭلىيلار. «ساقى» كوبىنچە ماتور يەش يىگىت ئىتىب تاسوير ئىتىلە. ئەگەر دە شاعىر حالقدان يەشرىن بولعان تۈنگى ئىچكى مەجلىسىن، ئانداعى باشباشداقلارنى، يىرلارنى، مەعشوقەلەر بىلەن ئويناولارنى تاسوير ئىتە ئىكەن، مۇندان سوفىيلارنىڭ تۈنگى مەجلىسلەرن، حىلقە ياساب، ئوتىروب، زىكر ئەيتىب، عەيرى تابىيعى حالەتى روحىيەگە (ئەكستازعا) كىلولەرن، ئاللانىڭ دا ئالار ئاراسىندا حازىر بولوون ئاڭلارعا كىرەك. بو مەيحانە وعىيش-عەشرەت مانزارەلەرى بەعزەن فىسق-فەسادنىڭ ئىڭ توبەن دەرەجەدەگىسىن، ئىچب تىيسرب قاباق ئىدەننىدە توفراق ئاراسىندا ئاوناب ياتولارنى تاسويرعا قەدەر بارب جىتە. مەيحانەدە ئىچوچىلەر مەجلىسىندە، ئوتىروچى يار-

مەعشوقە»دە بر پاك «جىر فەرشتەسى» توگل، بەلكى ئۇنىڭ عادى بر فاحىشە تۇسلى بولىب كوز ئالدىغا كىلە باشلى.

شاعىر عەقلى سەلىمگە، تەقوا كشىلەرنىڭ فىكرىنە ئاچقدان ئاچق قارشى كىلىب، ئالاردان ئىستىهزا بلەن كۇلىب، عاقلسز رەوشدە، ئىسرىب، ئازب ـ توزب عۇمر ئوزدرونى ئىدىيال ئىتىب قويىب، دۇنيا مەشەققەتلەرندەن واز كىچب، دۇنياوى بايلقغا ئىس كىتمى، شاد وە ئىسرك حالدە يەشەرگە چاقرا، ئاچقدان ئاچق شوگار ئوندى. ئول هىچ بر نەرسەگە قايعرمى، مەعشوقەسى بلەن «مەى»دە باشقا نەرسەنى تلەمى هەم ئويلامى. بو تاسويردا بز ئەلبەتتە، بۇتن ماددى دۇنيادان واز كىچكەن، بر تىيىن مالسز، يالانعاچ، بارى تىك ئاللاسى تورىسندا ئويلاب، ئاللا عىشقى بلەن ئىسرب يەشى تۇرعان دەرويشنى كورەبز. ئىسرك ـ شاعىر ئوزىنىڭ «ئشدەن چققان» كشى بولووى حاقندا يازا ئيكەن ـ ئول چىلاب ئوق ئوز حالىنەنە ئەسسف ئيتە ئيكەن دىب ئويلاماعز؛ كيرىسنچە ئول بو سوزلەرنى ئايراتا بر عرور بلەن سۇيلى: ئيمش، عادى كشىلەر، رەسمى دين ـ شەريعەت نۇقتائى نازارندان قاراوچىلار قارشندا بز شوندى «ئشدەن چققان» كشىلەر ئيندى؛ ئەمما ئالار «نادانلار»، ئالار بزنىڭ ئوزلەرىنە قاراعاندانى قەدەر عالى، ئالارنىڭ واق تۇرمشلارندان نى چاقلى ئۇستن بولوونبزنى ئاڭلاودان دا عاجىزلەر!

تەساووف ئەدەبىياتى ئوزىنىڭ عاسرلار چا دەوامندە ئوزىنە ماحسوس ئيستيلاحلار ياساب چىارعان. بو ئيكى مەعنالى، مەجازى ئيستيلاحلار، هەر واقتدا، هەر كم تارافندان بر ئوك مەعنانى ئاڭلاتو ئوچن ئيستيعمال ئيتىلە تورعان تاسويرى سوزلەر شول قەدەر كوب كى، ئالارنىڭ ئوزلەرىنگنە جيىب بر لوعەت كيتابى تەرتيب ئيتەرگە مۇمكين. شول ئيستيلاحاتنى بلميچە تورب تەساووف ئەدەبىياتن ئاڭلاو چيتن. بوعارىدا تلگە ئالنعان «يار»، «ساقى»، «مەى»، «گول»،

«بلبل» شيكلليى مەفهوملەردەن باشقا «بەحرى عەممان»غا، چومب، ئاندان حەزينە چعاروچى «عەوواس» كينايەسىدە تەساووف شيعرلەرندە يش ئيستيعمال ئيتىلە. مۇندا «ديڭگز» دەن مۇراد «وەحدەت ديڭگزى»، يەعنى مەعبودنڭ، ئۇچسز - قويسز «بارلىغى»، «عەوواس»دان مۇراد - سوفى. ئانڭ، چومب ئىنجىلەر، گەوهەرلەر چعارووى - ئۇلوهييەت بلەن برلەشب حەقيقەتنى تابووى. شولاى ئوق شاعير بەعزەن ئوزن ديڭگزدە يۈزوچى، دەريا كيچوچى ئيتب تاسوير ئيتە. ئاگار يار قريينا بارب جيتكەنچى بيك كوب بەلالەر، داوللار، ئوبقنلار بلەن كۆرەشرگە توری كيله. يۈزوچى مۇندا، ئەلبەتتە، ئاللا بلەن قاوشوعا مەيل ئيتوچى سوفى، قارشى چققان مانيعلەر ئيسە دۇنيا تارافندان ئاكار بو يولدا قويلعان كيرتەلەر. «جامى جەم» دەن «نوش ئيتو»دە سوفى - شاعيرلەرنڭ ياراتقان تەعبيرلەرى. بو ئيران ليگيندالارندان ئالنعان بر نەرسە. ئيمش، بيك بۈرنعى زاماندا جەمشيد ئيسملى بر شاه بولعان. بو شاهنڭ بر قيممەتلى قەدەحى (جام) بولعان. شول قەدەحكە شەراب سالب ئيچكەندە جەمشيد (ياكى «جەم») ئانڭ ئيچندە نى تلەسە شونى (بۈتن دۇنيانى) كورە ئالا ئيكەن. سوفيلارنڭ دۇنياعا قاراشى ئۈچن بو، ئەلبەتتە، بيك كوب مەعنا ئاڭلاتا تورعان ئالليگوريا بولا ئالا.

سوفيلق حيرقەسى بلەن قابلانب سوفى - شاعيرلەر ئەدەبييات بابندا ئىسلامييەت نوقتائى نازارندان بيك ئارتق دەرەجەدە جۈرئەتكلەرگە بيرىلەلەر: عيشق - محەببەت بابندا پەردەسز تاسويرلارعا، ئاچقدان ئاچق گۈناه وە سەفاهەتكە ئوندەۈگە، كۈفر سوزلەر سۈيلەوگە قەدەر بارب جيتەلەر [1]. مەسەلەن، ئوزلەرنڭ شەيحلەرى حاقندا سۈيلەگەندە

---

[1]) مەسەلەن: «بولماسا اول تاب قاشى محرابيم ايچرا جلوه ساز
قبلەغا كافر مين كر باش ايندوروب قيلسام نماز»
نوايى.

ئانى ئالار «پۇتخانە» دە ،تۇرووچى «پيرى مۇغان»، يەعنى مەجوس
كاهينلەرنىڭ باشلىقى، ديب كىنە ئاتىلار. عيبادەتنىڭ كيرەكسزلىگى،
مەسجد بلەن چيركەو ئاراسندا ئايرما يوقلىغى شيكللى سوزلەر تەساووف
ئەدەبيياتندا بيك عادى نەرسەلەر. شەرقدە تەساووفنىڭ عەقللارغا
تەئسيرى ،شول دەرەجەگە كيلگەن كى، ئيڭ تەقوا، ئيڭ ديندار
كشىلەردە ،سوفى — شاعيرلەرنىڭ هيچ نەرسە بلەن چيكلەنمەگەن حۇر
فيكرلى، بەعزەن ئەدەبدەن ،تش شيعرلەرن ئوقىغان چاقدا، دينى
حيسلەرى تەحقير ئيتلمەوگىنە توگل، حەتتا ،شول شيعرلەردەن تيرەن
مەعنالار ئزلەب دينى حيسلەر تەئسيرىنە بيرلگە ترىشالار. ئەمما
مەعلوم بر نۇقتائى نازاردان ،تۇرب قاراماغان عادى ئوقووچى ئۈچن،
ئالارنىڭ توب مەعناسى بۇتنلەى يەشرن قالا: چۇنكى كوبنچە
شيعرلەرنىڭ مۇندەرەجەسندەن هيچ ئالارنىڭ مەجازى، كينايەلى بولولارن
ئاڭلارغادا مۇمكين توگل. ،شونىڭ ئۈچن دە بر قيسم عادى ئوقووچىلار
،سوفى شاعيرلەرنىڭ ئەسەرلەرن ئالارنىڭ تشقى، دۇنياوى مەعناسى بلەن
ئاڭلاب ئوقيلار، هەم دۇنياوى لەززەت ئالالار. مەسەلەن، حەييام وە
حافيزنىڭ شيعرلەرى حەزردە ئيراندا حالق ئارافندان عادى عيشق
يرلارى ئورننا يرلانب يۇريلەر.

ئيسلام شەرقندە، ،شول مۇتەعاسسيب، هەر بر واق — تيىەككە
شەريعەت نۇقتائى نازارندان قاراب، قلنى قرققا يارا تۇرغان روحانيلار
تام رەۋشدە حۇكم سۇرگەن ئيسلام عالەمندە، ئەدەبيات ،شوندى ئيس
كيتكچ ئيركلى بر ،يول ئالب كيتكەن. ،مۇنىڭ سەبەبىدە ئانىڭ ،بو
تورندا ،شول ئوق دين بلەن قوراللانب مەيدانغا چغووندادر،
سرفيلقنىڭ ئيسلام دۇنياسندا نيندى ،زور ئيجتيماعى وە سەياسى
نووەتكە ماليك ،بولووى يوعارندا ئەيتلب ئوزلغان ئيدى. عادەت
،شوندى نەرسە كى، ئانى بيك ،زور كۆچلەردە جيڭە ئالميلار. ،شول

فورمادا يازو بر عادەتحۆكمۈنە كرب كيتكەندەن ،سوڭ، ،چن - ،چن، ئيفراتقا كيتمەگەن، تەقوا سوفيلارعادا، ئەگەر شيعردە ئوزلەرنىڭ حيسلەرن ئيزهار ئيتەرگە تلەسەلەر، ئيحتيياسز ،شول ،يولنى ،تۆتب عيشق، مەعشوق، شەراب وە ئيسركلك تورۇسندا يازارعا ،تورى كيلگەن. ئيكنچى ياقدان، هيچ تەساووفقا مۆناسەبەتى بولماعان كشلەرگە ،بو ئەدەبى عادەت هەر تۆرلى حۆر فيكرلەر بەيان ئيتەرگە، حۆر تاسويرلارعا كيڭ ،يول ئاچقان. تەساووف قالقانى بلەن قابلانب ئالار تلەسە نەرسە حاقندا يازا ئالعانلار. روحانيلار ئالارعا قارشى ئاوز ئاچب سوز ئەيتودەن عاجيز بولعانلار. شونلقدان شەرق ليريكاسندە بر تۆرلى فيكر چووالچقلعى حۆكم سۆرە. بەعزەن ئەدەبييات مۆتەحاسسيسلەرى دە قاى بر شاعيرلەرنى زاهيرى مەعنادا ئاڭلارعامى، ئەللە كينايە تاريقنچا ئاڭلارعامى مەسئەلەسندە تەرەددۆددە قالالار. حەتتا ،سوفى -شاعيرلەرنڭ پيرى حافيز حاقندادا، ئانڭ ئاحرعۆمرندە ،چن ،سوفى شەيحى بولوونا قارامى، شۆبهەلەريوق توگل. شولاى ئيتب، سوفيلق تارزى ئيفادەسى شەرق شاعيرلەرى ئۆچن دينى وەئەحلاقى سينزوراعا قارشى بر قالقان رولن ئويناب كيلگەن. حاكيملەر وەروحانيلارنڭ تەعقيبندەن تەئمين ئيتب،«حۆرريەتى قەلەمييە» بيرگەنگە كورە، هەر بابدا قەلەملەرن ئيركن يۆرترگە تلەگەن، ئاچقدان ئاچق تەنقيد ئيتۈلرگە يارامى تۆرعان ئەيبرلەرنى تەنقيد ئيتەرگە تلەگەن شاعرلەر، گەرچە روحەن سوفيلققا هيچ بر مۆناسەبەتلەرى بولماسادا، حەتتا حيلاف بولسالاردا، تەساووف تاريقەتلەرندەن برەرسنە ئينتيساب ئيتب، بر بر ئيشانعا قول بيرب، رەسمەن ئوزلەرن سوفيلار زۆمرەسنە كرتە تۆرعان بولعانلار. عۆمومەن، سوفيلق هەم سوفيلانو ياكى، هيچ بولماعاندا، سوفيلانعان ،بولب ئازابلانو ،بو واقتدا شەرقدە بيك مودداعى ئەيبر بولعان.

شوڭار گورەدە، شەرقدە ،سوفى شاعيرلەرنڭ حاليس ئەدەبى - شيعرى ئەسەرلەرىنە تەساووۇفى شەرھلەر باعلاو عادەتى بيك تارالعان بولعان. شەرھچىلەر، ئەلبەتتە، ئۇلارنڭ ئەسەرلەرىن كينايەلى ھەمدە بيك تيرەن مەعنالى رەوشدە ئاڭلارعا وە ئيزاح ئيتەرگە تىرشقانلار

٧

ئۇيغورلاردا ئەدەبىيات.

ئالدا سۆيلەنگەنچە تۈركلەردە تۈرلى تەعلىمات وەفىكرلەرنىڭ قوشۇلوون كورسەتوچى بر كۈزگى بولسا ،ئول‌دا ئۇيغور ئەدەبىياتىدر. ئۇيغور تۈركلەرىنىڭ ئەدەبىياتىندا بز بر ياقدان ئىسكى شامان ئىدىيالوگىياسندان كوچونىڭ ئوتو دەورن (Переходной период،) كورسەك، ئىكنچى ياقدان ئۇيغور مۇحيتىندا تۈركلەر ئاراسىنا كرگەن تۈرلى تەعلىماتنىڭ جەيلو پراتسيسن هەم ئالارنىڭ بر برسى بلەن چارپىشولارن، نيهايەت‌شولارنىڭ ئوز ئارا تەركىبى ئارقاسندا سوفىلق ئىدىيالوگىياسى مەيدان ئالب ئۇيغور ئەدەبىياتىنىڭ چعتاى‌ئەدەبىياتىنا ئەورىلب كيتوون كورەبز.

توكيو تۈركلەرىنىڭ دەولەتى مۇنقارىز بولعان‌زامانلاردا«ئۇيغور» ئىسملى بر تۈرك جەمعيەتى كونەرىلە باشلى. «ئۇيغور» سوزى حاقندامەنبەعلەردە فيكرلەر برقەدەر چووالچق. باشقا تۈرك قەبيلەلەرى بلەن سوعىشب، ئالار تارافندان جيكنلب، قوونلب، تۇرا تۇرعان ئورنلارن ئالماشتىرولارىنا،ئۇيغورنلى ئاتالعان‌ئايىرم بر تللەرى‌بولووىنا قاراعاندا، «ئۇيغور» ئاتالب يۈرىلگەن حالق تۈركمىنىڭ ئايىرم بر تۈرك قەبيلەسى ،بولووى ئاڭلاشلعان‌تۈسلى بولا. بەعزىلەر «ئۇيغور» نى «،ئۇيو» (،ئۇيىشو) ماسدارندان چعارب، بۈرنعى زاماندا، كوچمەلكدەن‌ئوتىراقلققا كوچكەن‌تۈرك قەبيلەلەرىنىڭ هەممىسى ،شول ئىسم‌ئاستندايۈرىلگەن‌ديلەر؛ارىحدا ،ئۇچرى‌تۇرعان ئوعور،ئونگار (ۋينگر)، ئاۋار حەتتا بۇلعار شيكللى حالق ئىسملەرىدە ،شول

«ئويعور» سوزى بلەن بر توبدەن چققان ديب دەعوا قلالار. قاى بر تاريحچلار ئيسە ئەبولعازينگ«شجرۀ تركيه»سنەئيستينادەن «ئويعور» ئايرم بر تورك قەبيلەسنك ئيسمى بولماعان، بەلكى بر تورك جەمعيەتنە، بر حوكومەت قول ئاستنا ،جيىلب بر پادشالق تەشكيل ئيتكەن تورلى تورك قەبيلەلەرنك سەياسى ئويشماسنا بيرلگەن ئيسم بولعان ديلەر. لاكين، نيچك كنە بولماسن، تاريحدا ،شوشى ئيسم ئاستنا جيىلعان، نيرە ياقداعى باشقا حالقلاردان ئايرم بر تورك ئويشماسى، بر حالق، بولعان؛ بز تاريح ساحناسندا ،شول حالقنك ئوز ئنك تلى، ئەدەبيياتى وە مەدەنيەتى بولعانلعن كورەبز.

ميلادى سيگزنچى عاسرنك ئورتالارندا، مەركەزى مانعوليادا ئورحون يلعاسى بويندا بولعان توكيولار ئيمپيرييەسى تارالعاچ، ئانك ئورننا، عەرب تارافندا ئىراق، (حەزرگى مانعوليانك شيمالى عەربندە) ياكابر كوچلى تورك پادشالعى - ئويعور مەملەكەتى تەشكيل ئيتلە. ئويعورلار بورنعراق زامانلاردا، ميلادى 3نچى، 4نچى عاسرلاردا،بايقال كوللنك توشلك ياعندا، ئورحون وەسەلەكە يلعالارى حاوزالارندا تورعانلار. پايتەحتلەرى «قارا بالعاسون» شەهەرى بولعان. 6 نچى عاسرداتونعوس قەومندەن بولعان جوجان ديگەن حالق ئالار عاهوجوم ئيتب، عەرەبكەرەك كوچب كيتەرگە مەجبور ئيتكەن. قتاى وەقايع نامەلەرندەن ئاڭلاشلوعا كورە، ئويعورلار بورنعى«،هون - ،نو» مەملەكەتن تەشكيل ئيتكەن توركلەرنك توقملارى، ئيكنچى تورلى ئەيتكەندە، ،شول ئوق حالق بولرعا تيىش. چونكى قتاى تاريحچلارى «ئويعورلارنك تللەرى ،هون - نولارنقى بلەن بر» ديب يازالار. 6 نچى، 7 نچى، 8 نچى عاسرلاردا، توكيو توركلەرى حوكومەت سورگەن چاقلاردا، ئويعورلار سەلەكە وە يەنەسەى يلعالارندان تيەن - شان تاولارنا قەدەر بولعان جيرنى بيلەب، توكيولەر قول ئاستندا تورعانلار. 8 نچى عاسرنك

ئورتالارنـدا ئالار ئـوزلەرى بـر ،زور مەملەكەت تۇزيلەر.
،بو برنچى ئۇيعور مەملەكەتى بايقال كولندەن ئالب ئالتاى وە
تيەن ـ شان تاولارنا هـەم عوبى چولنە قەدەر جەيلـگەن بولعان.
ئانڭ شەوكەتلى دەورى 9 نچى عاسر ئورتالارنا قەدەر دەوام ئيتكەن.
9نچى عاسردا ئاڭار قاعازلار (قارا قرعزلار) هۇجوم ئيتب توزدرعاچ،
ئۇيعورلار جەنوبكە كوچب كيتەلەر. شولاى ئيتب شيمالى مانعولييادا عى
ئۇيعور دەولەتى ئورننا، 10 نچى عاسردا، جەنوبدە ئيكى كچرەك
ئۇيعور حانلعى مەيدانعا كيلە، ،بو حانلقلارنڭ برسى حەزرگى شەرقى
تۇركستان (تۇركستانى چينى، قتاى تۇركستانى) ئورنندا، ئيكنچسى
شەرقدەرەك، قتاينڭ حەزرگى «گەن ـ ،سو» ئاتالعان ويلايەتندە،
«نەن ـ شان» وە «ئالتن ـ تاو» بويلارندا، «،لوب ـ ،نور» كولى
تيرەلەرندە بولعان. برنچسنڭ پايتەحتى «بيش ـ بالق» بولسا،
ئيكنچسنكى «قاشعار» ئيكەن. پادشالارن ئۇيعورلار «ئيليك»ديب
ئاتاعانلار. شەرقى ئۇيعور حانلارنڭ تيتولى «ئيدى قوت» عەربى
ئۇيعور حانلارنقى «بۇعرا حان» بولعان. ،بو ئيكى حانلقنى بـز
بەعزەن بر حان قول ئاستندا ئيدارە ئيتتلب، برگە قوشلعان حالدە،
بـەعزەن ئايرم ـ ئايرم ئيكى مـەملەكەت ،بولب يەشەگەن حالدە
تاپابز. ،ئون برنچى عاسردا ئۇيعور مەملەكەتى بيك قووەتلەنب، شەرقدە
«سەددى ،چينى»عا، جەنوبدە «تبت» كە قەدەر كيڭەيگەن، حەتتا «حەزەر»
ديڭگزنە وە ئيران چيكلەرنە قەدەر ئۇيعور حانلارنڭ حۆكمى يۈرى
ئيكەن. ،ئون ئيكنچى عاسردا حيوادا حۆكومەت سۈرگەن حارەزميلەر
سەلالەسى ئۇيعور حانلارى بلەن ماوەرا ئۈننەهردە حاكيمييەت ئۈچن
تارتشالار. ،بو واقتدا ئيندى ئۇيعور مەملەكەتى زەعيفلەنب ئيكگە
ئايرلعان بولعان. شەرقدەگى ئۇيعورلارنڭ بوددا ديننده ،بولب، عەربدە-
گلەرنڭ ئيسلام قابول ئيتولەرى ،بو ئايرمانى تاعىدا ئارتدرعان.

شەرقى ئۇيعۇر خانلىعى ئافترىلاپ ئۇزىنىڭ ئىستىقلالىيەتىن يوعالتىپ قتاى تەئسىرىنەتۇشكەن. 13 نچى عاسر باشىنا، چڭعز چعوعا، قەدەر ئۇيعۇر مەملەكەتى سونەر - سونمەس يەشىدە، 1218 نچى يلدا ئۇستىنە كيلگەن مانعول تاشووىنا قارشى تۇرا ئالماسن بلىپ، ئاقتققى ئۇيعۇر خانى ئوز ئيركى بلەن حاكيمييەتنى چڭعز قولىنا تابشرا. چۇنكى بو واقتدا ئيندى ئالارنڭ ئيگنچلككە، سەوداعا بيرىلولەرى ئارقاسندا سوعشچانلقلارى بتكەن ئيدى [1]). شول كۇندەن باشلاپ «ئۇيعۇر دەولەتى» ديگەن سەياسى ئۇيشما تاريخ ساحناسندان يوعالا.

زامانىڭ ئوتووى بلەن «ئۇيعۇر» ئيسمى ئوزى ئوك تاريخ سەحيفەلەرندە كورنمى باشلى، ئۇيعۇر ديگەن خالق يوققا چعا. شەرقى تۇركستاندا تۇرعان ئۇيعۇرلار ياكى كيلگەن باشقا تۇرك قەبيلەلەرى بلەن قاتناشپ باشقا ئيسملەر بلەن ئاتالپ كيتەلەر، تللەرندە ئوزگەرتەلەر [2]). شەرقى ئۇيعۇرلار ئيسە قتايلار وە تبتلىلەر تەئسيرىنە تۇشپ ئينقيرازعا يۇز تۇتالار. حەزردە ئالارنڭ قالدقلارى قتاى تچندە «گەن ـ سو» ويلايەتندە لوپ ـ نور كولندەن شەرققە ئاباراق («سو ـ جاو» هەم «گەن ـ جاو» ديگەن قتاى شەهەرلەرندەن جەنوبكە تابا ئيكى كۇنلك يولدا) تيەن ـ شان تاولارىنڭ ئيتەكلەرندە بر ئوترا و شيكللىگندە بولپ قالعانلار [3]).

---

1) Бартольд, «Туркестан в эпоху монгольского завоевания», стр. 420.

2) ئيحتيمال حەزر شوندا تۇرا تۇرعان تارانچى تۇركلەرى بۇرنعى ئۇيعۇرلار نەسلندەن كيلە تۇرعانلاردر.

3) نى بارىسى، ئون مڭ جاندان ئارتق بولماعان بو خالق قالدىعندا بز ئينقيرازعا يۇز تۇتقان خالقلارنڭ بۇتن خسوسيياتن تاپابز. ئالار فقيرلكدە كۇن كيچرلەر؛ روحەن بيك توبەنلەشكەنلەر، بيك زەبون و مەدەنييەتسزلەر. كورشلەرندەگى كۇچلىرەك خالقلار (قتايلار، تبتلىلەر)

ئۇيعور حالقى ياقشى ئوق يوعارى مەدەنيەتكە ماليك بولعان. ئۇيعورلار، ئۇل واقتداعى تۈرك حالقلارىنىڭ ئيك مەدەنيلەرىندەن بولعانلار. ئالار يارىم ئوتىراق، يارىم كوچمەلى، تۇرمش بلەن، تورب، حەيوان ئاسىراو، ئيگنچىلك، سەودا وە سەناعەت بلەن شوعللەنگەنلەر. تۇرا تۇرعان جيرلەرى شەرقدەگى وە عەربدەگى، زور مەدەنى ئولكەلەر ئاراسندا، ئورتالقدا ياتقانعا، قتايدان، هيندستاندان عەربكە، ئيدل بويىندان، بيزانسدان، عەرەب حەليفەلىگىندەن شەرق تارافىنا ئوتە تۇرعان سەودا كاروانلارى كوبىسىنچە ئۇيعورلار ئارقىلى ئوزا تۇرعان بولعانلار. شول رەوشچە، زور سەودا يولندا ياتقانعا، ئۇيعورلار سەودا مۇناسەبەتلەرىندە تورلى حالقلار بلەن ئارالاشقانلار، تانىشب قاتناشقانلار، ئالارنىڭ مەدەنيەتندەن ئولش ئالعانلار. بو جير هيند، ئيران، سوريە، ئيسلام، قتاى، تبت، تۈرك مەدەنيەتلەرىنىڭ بر برسى بلەن ئوچراشا تۇرعان، ئورنى بولعان. ئۇيعورلارنىڭ ياشا كيلب ئورناشقان جيرلەرى ئيگن ئيگەر ئوچن سەلاحيەتلى، مۇنبيت جيرلەر بولعانعا، ئالار ئيگنچىلككە كرشكەنلەر؛ ساحرا تۇرمشندان شەهەر، ئاول تۇرمشنا كوچە باشلاعانلار. ئالارنىڭ مەدەنى مەركەزلەرى، شەهەرلەرى بولعان.

تارافندان، يۇتىلب قەومىيەتلەرندە يوعالىب بارالار. حەتتا ئيندى ئالار ئوزلەرىنىڭ حالق ئەدەبيياتلارن (يرلارن)دا، ئونتب بتىرە يازعانلار. دينلەرى بوددا دينى. دينى تاللەرى هەم يازولارى تبتچە. تللەرى بۇرنعى ئۇيعور ئەدەبيياتى يازلعان تلگە بيك ياقن. لاكين ئالار حەزر ئوزلەرىنىڭ تللەرندە، ئونتب بارالار ئيندى. شولاى بولسادا ئيسملەرن ئونتماعانلار، ئوز ئوزلەرن «سارىغ يوعور» (سارى ئۇيعور) ديب ئاتيلار. پرافيسسر س. ي. مالوف 1910 نچى يللاردا فەننى مەقساد بلەن سارى يوعورلار تۇرعان جيرگە جيبەرىلب، ئالار ئاراسندا يلعا ياقن، تورب، تۇرمش وە تللەرن تەفتيش ئيتب، بيك قيممەتلى ماتيرياللار جييب قايتقان ئيدى.

پايتەختلەرى «بيش بالق» شەھەرى ،بولب [2])، قاشعار، قارا خوجا بەلاساعون وە باشقا ئيسملەردە قالالارى بولعان.

جەعرافى مەوقيعلەرىنىڭ مۇساعيدلىگى ئارقاسندا، ياقن وە ئورتا شەرقنى برگە جييا تۇرعان ،يول ئۈستندە ياتقانلقلارندان ئۇيعورلار ئاراسندا تۈرلى مەدەنييەتلەر بر برسى بلەن قاتناشب بتكەن ئيدى، ،مۇنى كورو ئۈچن ئالارنڭ دينلەرىنەگنە بر كوز سالب ،ئوزو جيتە. ئالاردا ئوزلەرىنىڭ بۇرنعى دينلەرى شامانلقدان باشلاب هەر تۈرلى دينلەرنى ئۈچراترعا مۇمكين. بودديزم، ئيسلام وە خريستييا-نلقنڭ بر نيچە تۈرلىسى (مانيخەييزم، نەستوريانيزم) ئۇيعورلار ئاراسندا تارالعان دينلەردەن بولعان. ئۇيعورلارنڭ بيك كوبدەندەن بيرلى ،تۇتب كيلگەن دينلەرى بوددا دينى. ،بو دين ئالارعا ئيكى ،يول بلەن، قتايلار ئارقىلى هەم تبت ئارقىلى، كرگەن. ئلكدە ئۇيعورلار ئاراسندا شيمالى ئيراندان كيلگەن مانى مەزهەبى (Манихейство) تارالعان بولعان. ،بو مەزهەبنڭ تۈركلەر ئاراسندا 4 نچى عاسردان ئوق تارالا باشلاون چامالىلار (رادلوف). مانيلك خريستييانلقدان ئازب، ئيراننڭ بۇرنعى دينلەرى تەئسيرىنە تۈشكەن بر دينى مەزهەب. ،ئول ئيسلامييەت تارالوعا قەدەر شيمالى ئيراندا بيك نق حۆكم سۈرگەن. ئۇيعورلار مانعولييادا تۇرعاندا (8 نچى عاسردا) حەتتا بر زامان ئالارنڭ خانلارىدا ،شول مەزهەبكە كرب، مانيلك رەسمى حۆكومەت دينى ،بولب كيتكەن. ،بو دين ئۇيعور خالقى ئاراسندا بر نيچە عاسرلار يەشەگەن. 10 نچى عاسردا بز ئەلى ئالاردا ،بو مەزهەبنڭ ياقشى ئوق قووەتلى بولعانن كورەبز. 13 نچى عاسردا ئيندى ئانڭ ئەسەرى كورنمى. خريستييان مەزهەبلەرندەن ئۇيعورلار ئاراسندا نەسطورى مەزهەبى (Несторианство) تارالعان. ،بر مەزهەبنى باشلاب چعاروچى

2) «بالق» ـ بۇرنعى تۈركچەدە «شەھەر»، «قالا» مەعناسندە. ،بو شەھەرنڭ خەرابەلەرى حەزردە گوچەن وە تورفان شەھەرلەرى تيرەسندە.

103

5 نچی عاسردا «نەسطوری» (Несторий) ئاتلی بر سوریەلی بولعان. باشلیچا سوریەدە تارالعان، بو مەزھەبنی تۇتوچیلارنی نەسطوریلەر دیب ئاتاعانلار. رەسمی دینی ئورتودوقس (پراۋاسلاوییە) بولعان بیزانس حۆکومەتی، باشقا «بەد مەزھەب»لەرنی تەعقیب ئیتکەنی شیکللی، نەستوریلارعادا کۆن بیرمەگەن. نەستوریلار حۆکومەت تەعقیبندەن قاچب چیت مەملەکەتلەرگە، باحسوس ئیرانعا هیجرەت ئیتکەنلەر. ئالارنڭ راهیبلەری میسسیونیرلق، مەجوسی حالقلار ئاراسندا دین تاراتو مەقسادی بلەن حەتتا مانعولییاعا، قتایعا وە هیندستانعا بارب چققانلار.

ئویعورلار ئاراسنادا، بو دینی، شول نەسطوری ماناحلاری ئالب کیلب تاراتقانلار. ئانڭ ئویعورلار ئاراسندا ئیڭ مۆعتەبەر واقتی 8 نچی وە 9 نچی عاسرلار بولعان. 10 نچی عاسردا ئیسە، شەرقی تۆرکستانعا کوچب کیلو بلەن، ئویعورلار ئیسلام دینی بلەن ئۇچراشقانلار. شول واقتدا ئالار ئاراسندا ئیسلامییەت تارالا باشلاب، مانی وە نەسطوری مەزھەبلەری، بو حالق ئاراسندا ئاقترن-ئاقترن بۆتنلەی یوقعا چققان. شونیدا ئەیتب کیتەرگە کیرەك کی، سوگعراق زاماندا نەستوریلارنی ئیڭ نق تەعقیب ئیتوچیلەردەن برسی ئافساق تیمر بولعان. ئیسلام عۆمومەن باشقا دینلەرگە قارشی مۆتەعاسسیب، وە مەدەنییەتدە توبەنترەك، بولب بر دیندە چنعب چتیمەگەن حالقلار ئاراسندا بیگترەكدە ئاساتلق بلەن تارالوچان بر دین بولعانعا، تیز ئارادا ئویعورلارنڭ بیك، زور بر قیسمی مۆسلمان، بولب بتکەنلەر. ئیسلام باری بوددیزمدەگنە ئوزننە نق قارشی، تۇروچی دۈشمان تابقان. بوددیزم قووەتلی بولعان جیردە ئیسلام ئارتق رەواج تاباآلمی. شوکار کورە ئیسلام بیگترەك عەربی ئویعورلار ئاراسندا تارالب، شەرقی ئویعورلار بوددا دینندە قالعانلار.

ئۇيغور تلنده، ئارتق باي بولماسادا، ئەدەبىيات بولغان بولرغا كيرەك. لاكين ئۇيغورلارنڭ يەشەگەن جيرلەرندە بر توقتاوسز ،بولب تۇرغان ئوعشلار، تۇرلى دينلەرنڭ ئالماشنووى يازما ئەسەرلەرنڭ تەلەف بولوونا سەبەب بولغان. ھسوسان ئيسلامىيەت تەعاسسۇبى بلەن باشقا دينلەرگە تەعەللقلى ئــويغورچا ئەسەرلەر قەسدان يتدرلگەندر ديب ئويلارغا مۇمكين. ئويغور تلندەگى ئەدەبىياتنڭ كوبرەك قيسمى ئيسە دينى ئەدەبىيات بولغاندر ديب ئويلاننلا؛ چۇنكى ھەزرگەقەدەر ساقلانب قالغان، بوددىزمگە، مانى وەنەسطورى مەزھەبلەرنە عائيد يازما كيسەكلەر ھەممسى ديرلك دينى ئەسەرلەر.

ئويغور يازووى بلەن تۇرك تلندە يازلغان ئيك ئيسكى ئەسەرمانيلارنڭ تەوبە دۇعاسى بولرغا كيرەك. ،بو دۇعانڭ يازلو تاريحى 8 نچى عاسرلار ديب تەخمين ئيتەلەر. ئانڭ تلى بيك بۇرنغى، ئورحون تاشلارنڭ تلنە بيك ياقن؛ ھەتتا ئانى بۇتنلەى ئويغورچا توگل ديب دەعوا ئيتوچلەر بار. رادلف ئانى ئورحون يازولارندان دا ئلك يازلغان ديب ،ئويلى. منە ،بو تەوبە دۇعاسنڭ بر كيسەگى:

«تۇرت يەگيرمينچ. بيريلقا يەتى يەمەكى ئولورسوق تۇرو بار ئەرتى، بير ئايقى چاقساپوت توتماق كەرگەك ئەرتى، يەمە چايدانتا يەمەكى ،ئولوروپ، باچاع باچاپ، تەگرى بورقانقا بير بيلكين كۆكۆلنە بەرو بير يلقى يازوقوموزنى ،بوشونو ئۆتونمەك كەرگەك ئەرتى، تەگريم! يەتى يەمەكى تۇكەتى ،ئولورو ئوممادىميز ئەرسەر، بير ئايقى چاقسا پوت ئەدگوتى ئارئتى ،نوتنو ئومما ديميز ئەرسەر، يەمەچايدانتا يەمەكى باچاع ئەدگوتى، نومچا، تۇروچە ،ئۆلور ئوممادىميز ئەرسەر، بيريلقى بازوتوموزنى بيربيلگين كۆكۆلنە بەرو ،بوشونو ۋۆلما-

دیمیز ئەرسەر، نەچە ئەگسیک کەرگەک ،بولتی ئەرسەر، تەگریم، ئەمتی یازوقتا ،بوشونو ئوتونور بیز: manâstâr hêrz ![1] بەش یەگیرمینچ. کون سایو نەچە یاۋلاق ساقنچ ساقنور بیز، نەچە سۆزلەمەسیک، ئیرینچولوک سۆز سۆزلەیوربیز، نەچە ئیشلەمەسیك ئیش ئیشلە یوربیز، ئانع قلنچقا ئیرینچوکە کەندو ئۆزومونو ئەمگە تیربیز....»[2]

تاتارچا مەعناسی:[3]

«ئون دورتنچی. بر یلعا جیدی (تابقر) ئاش ،ئوزدرو عادەتی (قانونی) بار ئیدی، بر ئایلق ئورازا ،تۆتو تییش (کیرەك) ئیدی، مەنە «چایدان»دا ئاش ئوزدرعاندا دۇعالار ،ئوقب، تەگری - بورحانعا[4] ،چن کوکلدەن ،بو یلعی یازعنبزدان ،پۆشنب (تەوبە قلب) ئوتنرگە تییش ئیدی، تەگرم! جیدی ئاشنی ،تولی ئیتب ئوزدرا ئالماعانبز ئیکەن (ئالمادق ئیسە)، بر ئایلق ئورازانی یاقشی هەم پاك کیلش تۆتا ئالماعانبز ئیکەن، یەنە «چایدان»دا ئاش هەم دۇعالارنی یاقشیعنا، ئایین هەم عادەت بوینچا ئوتکەرە ئالماعانبز ئیکەن، بر یلعی یازعنبزنی (کیچرونی) ،چن کوکلدەن ،پۆشنب سوراماعانبز ئیکەن، تییش (ئشلەر) نی ئوتەودە نی قەدەر کیمچلك بولعان ئیکەن، تەگرم، ئیندی یازعبزعا ،پۆشنب ئوتنەبز: کیچر مینی! ،ئون بیشنچی. کۆن ساین نی قەدر یامان ،ئوی ،ئویلیبز، نی قەدەر سۆیلەمەسکە تییشلی سوز سۆیلیبز، نی قەدەر ئشلەمەسکە تییش ئش ئشلیبز، مەکر هەم ئەشەکلك ئارقلی ئوز ئوزبزنی عەزابقا سالابز....»

---

1) «مانـاستار ذەرتس!»؛ ،بو سوز تۆرکچە توگل.

2) O، Ö ئاوازلاری ئورننا ،و، ،ۆ حەرفلەری یازلدی.

3) رادلفنك نیمسچە تەرجمەسی ئارقلی تەرجمە ئیتلدی.

4) «بورقان»، «بورحان» - ئاسلدا «بودداحان» - تورکلەردە بوددیزم تەئسیرندە یاسالعان بر سوز ،بولب، «ئاللا» مەعناسندا ئیستیعمال قلننا.

ئاندان سوڭ 8 نچی، 9 نچی عاسرلارعا عائید نەستوریلارنڭ دینی کیتابلاریندان بەعزی بر کیسەکلەر تابلعان (مەسەلەن، ئینجیلنڭ عیساتووونا عائید بر کیسەگی وە باشقالار).

ئويعورچا ئەسەرلەردەن بوددا دیننە عائید بولعانلاری ئەهەمیەتلرەك. کوبدەن توگلگنە قتاینڭ گەن ـ سو ویلایەتندە «سوجاو» شەهەری یانداعی بر بوددا عیبادەتخانەسندە ئويعور تلندە، ئويعور یازووی بلەن یازلعان زور بر کیتاب تابلعان. بو کیتابنی قازان مۇستەشریقی، ئويعور تلی وە ئەدەبیاتنڭ موتەخاسیسلەرندەن س. مالوف 1910 نچی یلدا شەرقی تۈرکستانعا سەیاحەتی واقتندا تابب ئالب قایتقان. «ئالتون یاروق» ئیسملی بو ئەسەر بوددا دیننە دائیر «سوترا» ئاتالا تۈرعا دینی کیتاب. ئول بۈتن کیلش دیرلك تابلعان؛ زور قولدا، 700 بیتلەر چاماسی؛ ئیری حەرفلەر بلەن بیك ماتور مەشقی یازلعان. «ئالتون یاروق» (یەعنی «ئالتن یاقتلق») 13 ـ 14 نچی عاسرلار چۈرندا «بیش بالق» شەهەرنڭ بر ئويعور تارافندان قتایچادان تۈرکچەگە تەرجمە قلنعان. تابلعان نۈسخە 17 نچی عاسر کۈچرگنچی. بو کیتابنڭ تلندە ئەلی عەرەب ـ فارسی تەئسیری بردە یوق؛ ئول ساف ئويعور تلندە یازلعان. بو کیتابنڭ تابلووی بۈرنعی ئويعور تلن ئويرەنوچی عالیملەر ئۈچن حەزینە تابلو بلەن بر بولعان. شونڭ ئارقاسندا ئويعور ئەدەبی تلنڭ مۈکەممەل لۈعەتن تۈزرگە ئیمکان ئاچلعان. شونڭ ئۈشاشلی بوددا دیننە عائید دینی کیتابلارنڭ بر نیچە نۈسخە تابلعان. ئالارنڭ بەعزسی تورتدان توری هیند تلندەن، بەعزسی قتای تلی ئارقلی تەرجمە قلنعانلار. نەمونە ئۈچن «ئالتون یاروق» کیتابندان قسقاعنا بر قەتعەنی کوچرب کیتەبز:

«ییلتیزدا، توتولمیش قلتی توکەل بیلکەتە گری تەگریسی بورقان نیڭ بیلکولوکی، کور کولوکی ئیدوق تایسیڭ ئوملارفاسانلیق ئواکولانجسیز،

تا گلانیجسیز، تیتیقسیز، توتوقسوز، یارتیقسوز ئانجا، بوك ئەدكوقیلنجلاریم ئەرسەر، ئولارنى يەمە بیش ئاژون تینلق ئوعلانیگقی ئاۋیرن تەكینورمن. تاقی يەمەنیك... (؟) ئوموق سوزوگ بلكوكەيلينماك كوگولتين، بلكوتين يەمەئوگكى بولماساق كوگولتين توقميشينجا، بوگ ئەدكو قيلنچلاريم ئەرسەر، ئانى ئالقو ئاى بارجا بيش ئاژون تينلق ئوعلانيگقا ئاۋيرن تەكينورمن» [1].

بو ئەسەرلەردەن باشقا، ئاعىن فەن عالەمىنە ئويعور تلندە يازلعان بيك كوب حۇقوقى ذاكومينتلار (مۇعاهەدە وەعەقد نامەلەر) دە تابلعان. مەحكەمە ئشلەرندە ئيستيعمال ئيتلگەن ئويعور تلىنە نەمونە بولوبلەن برگە، بو داكومينتلار بۇرنعى ئويعورلارنك ئيقتيسادى تۇرمشلارن تاصوير ئيتكەنگە، ئالارنك تاريحى ئەهەمميەتلەرى دە بار [2].

«قوداتقو بلك» شيكللى ئەسەرنك بولووىنا قاراعاندا، ئيسلام قابول ئيتكەن ئويعورلاردا ياقشى ئوق كيك ئەدەبيات بولعان بولرعا كيرەك. لاكين، نى ئوچندر، مۇسلمان ئويعورلاردان، شول بردەن بر كيتابدان باشقا، نە دينى وە نەدۇنياوى بولسن، ئەسەرلەر ساقلانماعان. حسوسان مۇسلمان بولعان حالقدا دينى كيتابلار بولرعا تييش ئيدى. شولاى دا قاى بر عەرەب وە قتاى تاريحچىلارى ئويعور تلندە ئويعور حەرفلەرى بلەن يازلعان تاريح كيتابلارىنك بولعانلىعندان حەبەر بيرەلەر؛ حەتتا ئيسملەرن دە ئاتاب (تاريخ خانى) ئوزلەرىنك شول كيتابلاردا يازلعان مەعلومات

---

1) «ئالتون ياروق» نك تەرجمەسى حەزرگە قەدەر نەشر ئيتلگەنى يوقعا كورە، بو قەتعەنك تاتارچاسن بيررگە مۇمكين بولمادى. شولاى ئوق تاتارچا ترانسكريپسيەنك دە حەتادان حالى بولماوى مۇمكين.

2) С. Е. Малов, Лекции по турКологии читанные вСев.-Вост. Арх. Инст. (По записи с разреш. автора).

بلەن فايدالانعانلارن سۆيلیلەر. لاكين ،بو كيتابلارنڭ برسیدە حەزرگە قەدەر تابلعانی یوق [1].

«قودانقو بلك» تۆرك تلندە یازلب‌دا بزگە مەعلوم بولعان كيتابلارنڭ ئيڭ بۆرنعسی. حەزرگی زاماندا دۆنیادا ئاندان‌دا ئلگرەك تۆرك تلندە یازلعان بۆتن بر كيتاب ساقلانماعان. ،بو كيتاب حەزرگە قەدەر نی بارئسی ئۆچ نۆسحەدە تابلعان. برنچی نۆسحەسی 1439 نچی یلدا شیمالی ئافعانستاندا هيرات شەهەرندە كوچرلگەن. سوڭرا ئيستانبولعا كيلب ئلەگب، ئاندان یاوروپالىلار قولنانۆشكەن؛ حەزردە ۋيانادا كارولنڭ سارای كۆتبحانەسندە ساقلانا. ،بو نۆسحە ئويعور حەرفلەری بلەن یازلعان. قای بر ئورنلارندان كوچرو چنڭ ئوستا مەشقی قەلەملی كشی بولعانی كورنسەدە عۆمومەن نۆسحە ئاشعچ هەم پۆحتەسز كوچرلگەن. ئورتاسندان ،ئون دانا كەعزی تۆشب یوعالعان. قالعانی 190 بيت

«قودانقو بلك»نڭ ئيكنچی نۆسحەسی میسر دا «قاهيرە» شەهەرندە حيديۋنڭ كۆتبحانەسندە زاهير بولعان. عەرەب حەرفلەری بلەن ماتور وە مەشقی یازلعان ،بو نۆسحەنڭ ،بو قەدەر یراققا قایدان وە قای واقتدا كيلب كرگەنی مەعلوم توگل. ،بو نۆسحەنڭ كوچرمەسی حەزردە پيترَاگرادا «ئازیا موزا حانەسی»ندە ساقلانا. شولای ئوق عەرەب حەرفلەری بلەن یازلعان ئۆچنچی نۆسحەسن 1914 نچی یلدا زەكی وەلیدی عيلمی تەفتيش ئۆچن تۆركستانعا سەیاحەتی واقتندا فەرعانەدە بر سارت قولندا تابقان. لاكين ،ئول كيتابنی قولنە تۆشرە ئالماعان؛ كوربكنە قالعان. شولای ئيتب ،بو ئۆچنچی نۆسحە عيلم ئەربابنڭ قولنا كر كرمەس یوعالعان [2].

---

1) С. Е. Малов, Лекци по туркологиии.

2) Там же.

«قودانقوبلك» ديگەن سوزنڭ نىمەعناعا ،تورى كيلووى حاقندا ئلكدە بر قەدەر ئاگلاشلماولار بولعان. ئويعورحانلاريڭ «ئيدىقوت» ديب يۇرتلولەريڭە قاراب، باشدا ئانى «ئيدارە بلمى» [2]، «پادشا ،بولو عيلمى» ديب، ئاندان ،سوڭ، «قوت»نڭ «بەحت» مەعناسندا بولووڭا ئيستينادەن، «بەحت بيروچى عيلم» ديب تەرجمە قلعانلار. رادلوف‌دا ،شول فيكردە بولعان [3]. ئاحرسندا دانيالى عاليم ،تومسن ئاگار دۇرس مەعنا بيرگەن: «قودانقو بلك» ــ بەحتلى ،بولو بلمى» مەعناسندا.

«قودانقو بلك» ديب تەلاففۇز ئيتو باشدا رادلوف ئوقووى بوينچاعۇموميلەشب ئيستيعمالگە كرب كيتكەن. چنلقدا «د» نى «ت» گە، «ق» نى «ع» عا ئالماشترب «قوتادعو بلك» ديب ئوقىلرعا تييش. عەرەب حەرفى بلەن يازلعان نۇسحەدەدە شولاى يازلعان. «قوتادعو» ئويعورچا «قوت» بەحت ديگەن سوزدەن ياسالعان بۇرنعى سوز فورماسى (ئيسمى ماسدار). بۇرنعى تۇرك تللەرندە حەزرگى تللەردە «ي» حەرفى ئيستيعمال ئيتلگەن ئورنلارنڭ قاى برندە «د» قوللانلعان؛ مەسەلەن، ئاياق ــ ئاداق، ئايعر ــ ئادعر، قويى ــ قودق بولعان. ياگا تللەردە «د» نڭ «ي» گە ئالماشوعا تابامەيلى بار. شولاى ئوق «قوتادعو» سوزندەحەزرگچەلەشترب ئەيتسەك «قوتايو» ،بولبچعا. ،بو «ويرگو» شيكللى ئيسمى ماسدار. تۇرك تللەرندە بۇرنعدان ياگاعا تاباكيلگەندە «ع» هەم «گ» نڭ «و» بەعزەن «ى» گە ئەورلوگە مەيلى بار. (تاع ــ تاو، ،ئولوع ــ ،ئولو، ياع ــ ياو، بارعو ــ بارو، بيرگو ــ بيرو، گە ــ يە). ماسدار وە ئيسمى ماسدارلار بۇرنعى تۇركچەلەردە «عو» هەم «گو» قوشلب ياسالعانلار؛ سوگندان «ع» بلەن «گ» تۇشب «و» عناقالعان. شولاى ئيتب، «قارت» دان «قارتايو» «ئيش» دەن «ئيشەيو» ياسالعان كوك «قوت» دان «بەحتلى ،بولو»

[2]) Saubert,—«La sci.nce du gouvernement».

[3]) Vambéry, «Uigurische Sprachmonumente», s. 25; Радлов, «Опыт словаря тюркских наречий». т. II, стр. 1001.

مەعناسندا بولعان «قوتايو» (قوتايعو، قوتادعو) ياسالعان، «بلك» — «بلم»، «عيلم» مەعناسندا. شول رەوشچە كيتابنڭ دۇرس ئيسمى «قوتادعو بلك» بولسادا، عادەت بولب كيتكەنگە كورە بز «قوداتقو بلك» ديب يازا بيردك.

«قوداتقو بلك» بەلاساعون شەھەرنڭ [1]) بر عاليم ئويعور تۈرۈكى تارافندان يازلعان. ئول ئانى ميلادى 70 — 1069 نچى يللاردا «قاشعار» شەھەرندە تەمام ئيتب ئويعور خانى قارا بوعرا خان عا تەقديم ئيتكەن. شوشى كيتابى ئۈچن خان يۈسفنى، ئانڭ سەياسەت عيلمندە مەھارەتن كوز ئالدندا تۇتب، ئۆزنە يافنلاشترعان. ئانى ئۆزنڭ ياقن كيڭەشچلەرندەن قلب، ساراىدا زور دەرەجە، خاس حاجيبلك (كيڭەشچى — خاس وەزيرلك) دەرەجەسى بيرگەن. شونلقدان ئيسمى «يۈسف خاس حاجيب» ديب مەشھور بولعان. بزبو مەعلوماتنى كيتابنڭ باشنداعى، نەسر بلەن يازلعان مۇقەددىمەسندەن ئالابز [2]). بو مۇقەددىمە كيتابنڭ مۇئەللفى تارافندان يازلماعان، بەلكى سوڭندان بر بر كوچۈروچى تارافندان ئۆستەلگەن بولوعا تۇشى. چۈنكى، مۇقەددىمەنى يازوچى كيتابنڭ مۇحەررىرى حاقندا عائيب سيعاسندا (ئول ديب) سۆيلى؛ شولاى ئوق بو كيتابنڭ بيك زور شۆھرەت تۇتب تۆرلى مەملەكەتلەرگە تارالعان بولووىدا مۇقەددىمەدە سۆيلەنە؛ ئاندان سوڭ مۇقەددىمەنڭ تلىدە ئانڭ سوڭعراق زاماندا يازلووننا دەلالەت ئيتە. مۇقەددىمە ئويعورچا بلەن چعتايچا ئارالاسندا راق بولعان بر تل بلەن يازلعان. ئويعورچالق ئاڭار سۆنعى رەوشدە (ئەدەبيلەشترو ئۈچن) كرتلگەنگە تۇشى. كيتابنڭ

---

1) «بەلاساعون» ياكى «بالاساعون» شەھەرى حەزرگى «جيدى سو» ويلايەتندە «توقماق» شەھەرى بلەن «ئيسسق كول» ئاراسندا بولعان.

2) مۇندان باشقاداعى كيتابنڭ نازم بلەن يازلعان مۇقەددىمەسى دەبار.

ئوزىنىڭ تىلىندە عەرەب - فارسى سوزلەرى بىك ئاز ،بولۇب،مۇقەددىمەدە ئەجنەبىيلىك تەئسىرىنىڭ كۈچلى ،بولووىدا ئانىڭ سوكىغىراق عاسرىدا، چىغتاي ئەدەبىياتىنىڭ باشلانو وە عەرەب- فارسى تىللەرىنىڭ تەئسىرى كۈچەيو دەورىندە يازلغان ،بولوون كورسەتە.

مۇقەددىمەنى يازوچى «قودانقوبلىك» كيتابىنىڭ تۈرلى ئىللەرگە تارالىپ دان تۈنقانلىغىن سۈيلى. چينلىلار ئانى «ادب الملوك» دىب، ماچينلىلار «امين المملكة» دىب، ئيرانلىلار «پندنامەملوك» دىب، مەشرىقلىلار(؟) «زين الاءمراء» دىب ئاتادىلاردى. ماچين(يەعنى قىتاى) عاليملەرى وە حاكيملەرى «تۈركستان ئىللەرىندە، بۇغرا خان تىلىندە» مۇندانىدا ياقشىراق كيتاب تاسنيف ئيتلمەوى حاقىدا ئيتتيفاق ئيتدىلەر دى. چىلاب‌دا زاماناسىندا ،بوكيتاب شەرق عالەمندە شاقتاى ئيعتيبار قازانغان بر ئەسەر بولغان بولرغا كيرەك. ئانىڭ بر نۇسخەسىنىڭ ميسرغا كيلىپ تۈشووى ،شونى ئاچىق كورسەتە. جايق ،سوونىڭ ناماغنداغى بۆرنغى «سارايچق» شەهەرندە قرييىنا «قوداتقوبلىك» شيعرلەرى يازلغان بر ۋازانىڭ تابىلووى ئانىڭ جوجى ،ئولىسى شيكللى شاقتاى يراق تۈرك ئىللەرندەدە ئوقلغانى كورسەتەدر.

گەرچە مۇقەددىمەچى، مۇئەللىف ئوزىنىڭ كيتابىن «چين— ماچين حەكيملەرىنىڭ ئەمساللەرى، ئەشعارلەرى بلەن بيزەكلەگەن» دىسەدە، ،بو ئەسەرگە باشلىچا زاماناسىنىڭ ئيسلام شەرقندە، عەرەب وەفارسيلارىنىڭ دينى، ئەخلاقى وە سەياسى ئەدەبيياتىندا حۈكم سۈرگەن فيكرلەر تەئسير ئيتكەنلىگى كورىنە. حسوسان سەلجوق سۈلتانلارى ئالب ئارسلان بلەن مەليكشاهنىڭ عاليم وەزيرى مەشهور شەرق سەياسيى نيزامولمۈلكنىڭ ،شول واقتلاردا (11 نچى عاسردا) چققان «سەياسەتنامە» ئيسملى ئەسەرىنىڭ يۇسفقا ،زور تەئسيرى بولغان بولرغا كيرەك.

«قودانقوبلىك» ياقشى ئوق ساف تۈرك تلنده يازلغان. ئانىڭ تلى بر قەدەر عەربى شيوەلەر تەئسيرنده بولغان ئويغورچا [1]. ئاگار قاتشقان عەرەب وە فارسى سوزلەرنىڭ سانى يۈزدەن ئارتىق توگل ئيكەن [2]. لاكين ئالاى دا، بو سوزلەر يش ئيستيعمال ئيتلگەنگەمى، عەرەب-فارسى تەئسيرى كوزگە بەرنله. سافلق ياغندان ئانى ئورحون يازولارنىڭ حەتتا «ئالتون ياروق» نڭ تلى بلەن دە چاغشترو مۆمكين بولماسادا، [3] چيت سوزلەر بلەن چووارلانماو ياغندان، ئول چغتاى تلنه قاراغاندا كوب ئالدا. «قودانقوبلىك» نڭ ئسلوبى جيگل هەم، ئورنى-ئورنى بلەن ماتور، حەتتا تاسويرى ديرلك

«قودانقوبلك» تۈرك تلى ئۈچن شاقتى ئاور بولغان «مۆتەقاريب» ديگەن عەرەب وەزننده [4] نازم بلەن يازلغان. ئول زور كولەملى بر كيتاب؛ 73 فاسلغا بولنب، بارسى 6500 دەن ئارتق ئغراق ئيكى ميسراعلى بەيتدەن عيبارەت. قافييه كوبئسنچه، شول ئيكى يوللى بەيتلەرنىڭ هەر قايسنىڭ ئوز ئچندەگنه. ماوزوع وە مۆندەرەجه ياغندان قاراغاندا «قودانقوبلك» نى فەلسەفى، ئەحلاقى وە سەياسى بر ئەسەر ديب ئاتارغا توری كيله. ئانى بر بيلگلى مازوعغا يازلغان ديب ئەيتب بولمى. كيتابنىڭ باشندا ئيسلام شەرقندەگى عۆمومى عادەت بوينچا بر نيچه فاسل ئاللا، پەيغەمبەر وە سەحابەلەرنى ماقتاوغا باغشلانب، ئايرم بر فاسل بۆغرا خاننى ماقتاوغا بيلگلەنگەن. ئاندان ئارى «ئادەم ئوغلنىڭ بەهاسى بلم بلەن بولوون»، عيلم نڭ، ئاڭ نڭ نى ئيكەنن،

---

1) Малов, Лекции ...

2) زەكى وەليدى «تۈرك وە تاتار تاريخى» بيت 14.

3) «ئالتون ياروق» دا چيت سوزلەردەن هيند وە قتاى تللەرندەن كرگەن بوددا دينى ئيستيلاحانى شاقتاى كوب.

4) «فعولن، فعولن، فعولن، فعول».

تل هەم ئانكٔ فایدا وە زارارلارن سۆیلی تۆرعان فاسللار، كیتابنكٔ نی ئۆچن ئالای ئانالوون بلدۆرە تۆرعان، «كیتاب ئییەسی» ئوزئنكٔ عۆزرن بەیان قلا تۆرعان ئایئرم-ئایئرم فاسللار كیلەلەر. ئەلحاسیل، باشداعی ،ئونبر فاسل كیتابنكٔ «دیباجە» سی ئورننا تۆرالار. ،بو «دیباجە» نكٔ مۆندەرەجەسی، یوعارئدا كورسەتلگەنچە، نەق بۆرنعی مۆسلمان كیتابلارنداعی شیكللی ،ئۆزن وە چووالچق؛ ،بو ،ئونبر فاسل ئاراسئنا حەتتا «جیدی كەواكیب وە ،ئون ئیكی یۆلدز» حاقندا سۆیلی تۆرعان فاسلدا كرە. باری ،ئون ئیكنچی فاسلدان باشلاب قنا ئاسل مەقسادقا كرئشئلە.

«قوداتقوبلك» كیتابنداعی فیكر وە فەلسەفەلەر عادی وەعەز كیتابلارنداعی تۆسلی تورئدان ،توری عنا سۆیلەنمی، بەلكی شەرق حالقلارندا قابول ئیتلگەن عادەت بوینچا، وەعەز — نەسیحەت، حیكمات وە فەلسەفەلەرنی مۆئەللیف بر ئەدەبی قالبقا سالب، برەر كشی ئاوزندن سۆیلەتە [1]). ،بو كیتابدا ،شوندی فیكر ساتوچی شەحسلەر دورتەو: برنچئسی پادشا ،بولب ئیسمی «كۆن‌توعدی» ئیكنچئسی وەزیر — «ئای ،تولدی»، ئۆچنچئسی وەزیرنكٔ ئوعلی — «ئوكدولمش»، دورتنچئسی وەزیرنكٔ قەردەشی — «ئودعورمش». لاكین ،بو شەحسلەرنی بر بر حیكایە یاكی رومانداعی شیكللی جانلی، تۆرمشدان ئالنعان تیپلەر، ئەدەبی سیمالار دیب ئویلارعا یارامی. ئالار هەر برسی برەر سیمۆۆل — مەجازی فیگورا. ،بو دورت زات دورت تۆرلی سیفات-ئیدیەنی ئوزلەرندە تەجەسسۆم ئیتتئرەلەر: پادشا — عەدالەت، وەزیر-

---

1) قەییوم ناسیری تارافندان تاتارچاعا تەرجئمە قلنعان مەشهور «قابوس نامە»نی ،شوندی كیتابلار ئۆچن ئورنەك ئیتب ئالرعا یاری. ئاندا ،چن وەعەزلەر «كەیكاوس» پادشانكٔ ئولئنا نەسیحەتی فورماسندا سۆیلەنە.

دەولەت، وەزيرنڭ ئوعلى ـ عەقل، وەزيرنڭ قەردەشى ـ قەناعەت. منە شوشى دورت شەحس بر توقتا سز تۈرلى-تۈرلى مەسئەلەلەر حاقندا سۆيلەشەلەر، بر برسى بلەن فيكر ئالىشالار، مۇباحەسە وە مۇنازارالار قلالار، حاتلار يازىشالار، كيگەشلەر بيرىشەلەر، قوناقفا بارىشالار، ئاوريلار، تۆش كورەلەر، تۆش يوريلار، ئوكنىنەلەر، تەوبە ئيتەلەر، ئەلحاسيل عادى تۈرمشدا كشى ئشلاى تۈرعان هەر تۈرلى ئشلەرنى قلالار. لاكين، نىگنە ئشلەسەلەردە، نىگنە سۆيلەسەلەردە ئالار بر عادى ئينسان بولب توگل، بەلكى ئوزلەرى تەجەسسوم ئيتتىرە تۈرعان ئيدييە نۇقتائى نازارندان قاراب ئشليلەر وە سۆيليلەر. ئالارنڭ بۈتن حەرەكەتلەرندەن وە قلعان ئشلەرندەن مەقساددا حەقيقى تۈرمشنى تاسوير توگل، بەلكى شول ئشلەر مۇناسەبەتى بلەن فيكر سۆيلەو هەم فەلسەفە ساتوعنا، شونڭ ئۈستىنە تاعى فيكرلەر شەرق عادەتنچە عايەت ئۈزن، چووالچق وە ئچ پۇشترعچ بر رەوشدە بەيان ئيتىلە.

ميسال ئۈچن چيت مەملەكەتلەرگە ئيلچى ئيتب جيبەرو ئۈچن نيندى كشى مەسلىحەت بولووى حاقندا سۆيلى تۈرعان فاسلدان ئيسىركلك حاقنداعى بر قەتعەنى ئالابز: [1]

«پور ئيچمەس كەرەك كەت ئۈزين توتقوچى
ئۈزين توتقوچى ئەر بولور قوتكوچى
بلكلك پور ئيچسە بلكسز بولور
بلكسز پور ئيچسە ئادين نەقلور
پور ئۆل بو بلككە ئوقوشقا ياعى
پور ئادى حەقيقەت تودوش ئۆل چوعى

---

1) ö، o ئاوازلارى ئۈچن و، ۆ حەرفلەرى ئالندى.

نەچمە بلکلک ئوقوشلوق کشی
باشن پورغا سوقسا بوزار ئۇز ئشی
نەچمە ئوۋوتلق سلک قلعی ،ئوس
،پور ئیچسە ،ئودونلق قلور بارچا ئۇز
،عەزیزم ،ئۇۋوتما ئوقوش ئۇک بلک
ئاریقسز ،بو پورغا بارور ئای سلک
،پور ئیچمە ،پور ئیچسە بارور ئەر قودی.
،پور ئیچسە ،بولور تەلبە موندوس ئادی
قارنغا سۇچوک کرسە چقارور سۇز ئوک
،بو چقمش سۇز ئوک یاندرو بلمەس ئۇز ئوک
نەگونەر ئەشتکل ،بو بەیت ئایغوچی
ئوقۇغل ئاچلعای تاشیدا ئچی
قالی ئیچدک ئەرسە ئۇسرتکی سۇچوک
کۇکل سری ئاچدی چقاردی ئیچک
بلکلک ،پور ئیچسە بلکسز ،بولور
بلکسز ،پور ئیچسە ،بولور کەچکەچک»

تەرجۇمەسی:

[هەر بر ئیکی ،یوللی بەیتکە ئایۇرم یولدان باشلاب تەرجۇمە بیرلدی [1]]

«(ئیلچۇلک ئۇچن) ئیسرتکچ (حەمر) ئچمیتۇرغان، ئوز ئوزن تۇتا بلە تۇرغان (کشی) کیرەک. ئوزن تۇتا بلەتۇرغان ئیر (گنە) ئوز کۇچی بلەن بەحت تابا ئالا.»

1) مەعنانی تولۇلاندۇر و ئۇچن ئۇستەلگەن سوزلەر ( ) ئچۇنە قویلدی

«بلکلی (عالیم کشی) ئیسرتکچ ئچسه بلکسز بولا ــ بلکسز (کشی) ئیسرتکچ ئچسه نی ئشلی؟ (نی حالگه تارا)»

«ئیسرتکچ ،ئول بلمگه، ئاگعا دۇشمان... (بەیتنڭ ئیکنچی میسراعنڭ مەعناسی ئاچق ئاگلاشلمی)»

«نی قەدەر بلکلی، ئاگلی کشی (لەر) ــ ئیسرتکچکه باش سالسا (لار) ئوز ئشلەرن بۇزالار.»

«نی قەدەر ئۇیاتلی، پاک (عیففەتلی)، کورکەم فیعللئلەر ــ ئیسرتکچ ئچسەلەر ئوزلەرن فاحیش یاسیلار.»

«عەزیزم! ئۇیات ئیسه، ئاگ، بلم، عەقل (بلەن برگه). ئاروسز (کشیگنه) ،بو ئیسرتکچکه (یاقن) بارا، ئی عیففەتلی!»

«ئیسرتکچ ئچمه! ئیسرتکچ ئچکەن ئیرلەر توبەن (حەرابلقغا) تۇشەلەر. ئیسرتکچ ئچسه (کشی) تیلی، ئاحماق ئاتن تابا.»

«قارنعا تاتلی (ئیسرتکچ) کرسه، (ئاوزدان کیرەکسز، ئارتق) سوزلەر چعارا»

«برچققان سوزنی (کشی) ئوزی ئوك کیری قایتارا ئالمی (بلمی)» ئیشت، نی ئەیته ،بو بەیتنی ئەیتوچی! ئوقی، (سیگا) تشیدا ئچیدە ئاچق ،بولر.»

«تاتلی ئیسرتکچنی ئچدك ئیسه، (،ئول سینڭ) کوگل سرگنی ئاچا، ئچگدەگن (تشقا) چعارا.»

«بلکلی ئیسرتکچ ئچسه بلکسز بولا ــ بلکسز ئیسرتکچ ئچسه ئەمام حەرابلق تابا».

،بو تەرجمه رادلف تەلاففۇزنچا توگل، بەلکی قاهیرەدە تابلعان عەرەب حەرفی بلەن یازلعان، «قوداتقو بلك» تەلاففوزئنا ئییەرئلب یازلدی. دۇرس تەلاففۇز شولای بولسا کیرەك؛ حەزرگی «سارع ،یوعور» لا ینڭدا تەلاففۇزلاری شوگار یاقئنئراق ئیکەن. رادلف ئیسه

«قوداتقوبلك» نڭ تەكستن ترانسكرپسييە بلەن نەشر ئېتكەندە تەلاففۇزنى بۇتنلەى حەزرگى شەرقى تۈركلەرنڭكنە ئېيەرتب. كوبنسنچە ياڭىراوقلى ساميتلەر ئورننا ساڭىراولارنى، بەعزەن كيرنسنچە قويغان. چۈنكى رادلف تاسنيفى بوينچا، ئەگەر ئويغور تلى شەرقى گروپپاغا كرسە، ئاندا تەلاففۇز، شۈبهەسز شولاى بولرغا تيېش ،بولب چغا. [1]) ئەمما ئويغور يازووندا‌غى ساميتلەرنى، ئيكنچى بابدا سۆيلەنگەنچە، هەم ياڭىراوقلى هەم ساڭىراو ئيتب ئوقرغا ئيمكان بار. رادلف ئوقووى بوينچا يوغارندا كيترلگەن شيعرنڭ باشداغى يوللارى منە بۇلاى ئوقلرغا تيېش:

«پلكلك ،پور ئيچسە پلكسيس،پولور
پلكسيس ،پور ئيچسە ئاتين نە قيلور»

سوڭندان رادلف ئوزى ،بو رەوشچە ئوقودان واز كيچب، ئانڭ ياڭىش ،بولوون ئيعتيراف ئيتكەن.

«قوداتقو بلك» دە سەياسەت مەسئەلەلەرنە كوب ،ئورن بيرلگەن. مەسەلەن، بيكلەر (پادشالار) نيچك بولرغا تيېشلنگى، وەزيرلەردە وە باشقا ،زور مانساب ئييەسى تورەلەردە نيندى سيفاتلار تابنلرغا تيېشلنگى، عەسكەر باشى ئيتب قوينلرغا، چيت مەملەكەتلەرگە ئيلچى ئيتب جيبەرنلرگە نيندى كشنلەر لايق ،بولووى، سارايدا حەزينەدارلار، كاتيبلەر، قابقا ساقچنلارى، حەتتا ئاش پشروچنلەر نيندى بولرغا كيرەكلنگى حاقندا بيك تەفسيللاب ئايرم فاسللاردا سۆيلەنە. مۆعاشەرەت ئادابنادا ،زور ،ئورن بيرلگەن. مەسەلەن، عەۋام بلەن، حەواس بلەن قاتناشقاندا ئوزكنى نيچك تۇتارغا تيېش ،بولووى، عاليملەر، تابيبلار

[1]) قازاندا 1923نچى يلدا چققان «مەعاريف» ژۇرنالنڭ 6—5 نچى ساندا ع. رەحيم نڭ «تۈرك تلەرنڭ تاسنيفندا ياڭا تەجريبە» ديگەن مەقالەسن قاراغز.

وەشاعيرلەر بلەن، مۇنەججىملەر وە تۇش يوراوچىلار بلەن، هۇنەر ئۇيەلەرى، ساتوچىلار، ئىگىنچىلەر، ئەلحاسىل ئەنواع تۇرلى سىنفدان بولغان خالق بلەن نيچك مۇعامەلە قلرغا تيىشلىگى حاقندا نەسيحەتلەر نيچەفاسللار بوينچا سوزلاي: نيچك ئۇيلەنرگە، نيچك ئيتب باللارنى تەربييە ئيتەرگە، نيچك قوناق قابول ئيتەرگە، ئوزلك قوناقتا بارغاندا ئوز ئوزگنى نيچك توتارغا تيىشلىگى حاقندا ،ئۇزون-ئۇزون مۇلاحەزالار يۇرتىلە. ئاندان باشقا تاعى دۇنيانڭ فانيلىغى، كشىنڭ ،تۇرمش بلەن كيرەگنچە فايدالانا ئالميچى، عۇمرنڭ ئاخرندا ئۆكنرگە مەجبور ،بولووى، بەختنڭ نيدەن عيبارەتلىگى، سۇباتسزلق، دوستلق حاقندا عۇمومى فەلسەفى فيكرلەر سۇيلەنگەن، قيسەن سوفيلق ئيدييالوگيياسىنا كوچونى كورسەتوچى فاسللاردائارادا بار. «قوداتقو بلك»نڭ مۇندەرەجەسى نيندى حاراكتردەوەنى قادەر چووار ،بولووى شوندان ئاڭلاشلسا كيرەك.

سارای شاعيرلەرى بلەن نيندى مۇناسەبەتدە بولرغا تيىشلىگن سۇيلى تۇرغان بر قەتعەنى كيترب ئۇزابز:

«باساكەلدى شاعير ،بو سۇز قوشقوچى
كيشك ئۇككوچىلەر يەمە سۇككوچى
قلچدا ئيتيگرەك بولارنڭ ،تلى

يەمە قلدا ئەنجكە ،بو خاتر ،يولى
باتق ئەنجكە سۇزلەر ئوقاين تەسە

بولاردين ئەشيت سۇز ئوقولغا باسا
دەڭيزگە كيرور كۇرسە كۇڭلين توگەل
گۇهەر ئينجو ياقوت چقارور ماسال
بولار ئۇكسەلەر ئۇگدى ئەلگە بارور

قالى سۇكسەلەر ئانى ئارتاب قالور

ئۇزە ئەدگو توتقل بولارنى قاداش
بولارنڭ ،تلىڭا ئيلينمە ئاداش
قالى ئەدگو ئۇگدى تيلەسە ئۇزوك
بولارق سەۋندر يادلدى سۇزوك
نەگو قولسا بەرگل بولارعا توگەل
بولارنڭ ،تلندين ئۇزك ساتقن ئال»

تەرجىمەسى:

«شاعيرلەر ــ سوزلەرنى (بر برسىنە) قوشب (تزب) كشىنى ماقتاوچىلار هەم (يەنە) سوگوچىلەر (حاقندا سۆيلەرگە واقت) كيلدى.»

«بۇلارنڭ تلى قلچدان ئوتكىنىرەك، يەنە بۇلارنڭ حەتر (حييال) يولى قلدان نچكەرەك.»

«تيرەن، نچكە (مەعنالى) سوزلەرنى ئاڭليم ديسەڭ، بۇلاردان ئيشت؛ ئاڭلاشىلر!»

«ئوزلەرن (ئالار) كوڭللەرى بلەن تەمام ديڭگزگە چومعان (كوك ئيتب) كورەلەردە، (ئاندان) گەوهەر، ئنجى، ياقوت (داى مەسەل (لەر) چعارا (لار).»

«بۇلار ماقتاسالار ـ ،ئول كشىنڭ شۆهرەتى ئيلگەبارا (تارالا)؛ ئەگەر سوكسەلەر ئاتى (ئيسمى) توبەن تۇشە.»

«ئوزگنى بۇلار بلەن ياقشى ،تۇت، يولداش! بۇلارنڭ تلىنە ئلەكمە، قەردەش (دوست)!»

«ئوزك (تورىسندا) ياقشى (ئيزگى) دان (چعاررعا) تلەسەك، بۇلارنى سۆيندر ــ ئالارنڭ سينك حاقداعى سوزلەرى (دۇنياعا) تارالر.»

«نى سۇراسالار تۇگەل ئيتب بير بۇلارغا؛ بۇلارنىڭ تلندەن ئۇزگنى ساتب ئال.» (رادلف تەرجمەسى: «بۇلارنىڭ تلندەن ئۇزگنىڭ ئۇلۇشگنى ئال»).

منە بو شيعردەن بۇرنغى شەرقدە ساراى تۇرمۇشى بلەن ئەخلاقلارى بۇزلغان مەدداح شاعيرلەرنىڭ نيندى بولغانلارى ئايرماچق كۆرب تۇرا. ئويلارغا مۇمكين كى، ئۇيغور خانلارنىڭ سارايلارندا ئۇيا ياساغان، تەلينكە يالاوچى شاعيرلەردە نەق شوندى بولغانلاردر؛ «قوداتقو بلك» نىڭ مۇحەررىرى شولارنى كوز ئالدندا تۇتب يازغاندر.

بو كيتابدا هەر تۇرلى تابەقە وە سينفدان بولغان كشىلەرنىڭ شوندى تەوسيفلارن تابب بولا. نى قەدەر قۇرى ئەخلاقچىلق بلەن تولغان بولماسن، بو ئەسەر بوينچا ئون برنچى عاسرداغى ئۇيغورلارنىڭ ئيجتيماعى تۇرمشلارن تولى رەوشدە كوز ئالدنا كيتىرگە مۇمكين. شوگار كورە، «قوداتقو بلك» نىڭ تاريخ ئۈچۈندە ئەهەمييەتى يوق توگلدر.

بو كيتابقا، ئەلبەتتە، چن سەنايع نەفيسە نۇقتا ئى نازاردان قارالرغا تييش توگل. نەفيس وە شيعرى ئەدەبييات ئەسەرى بولو يۈزندەن ئانىڭ ئارتق قيممەتى يوق. لاكين، شولاى بولسادا، تلنىڭ ماتور وە فەسيح بولووى، مۇندان سيگز يۈز ئيللى يللار ئلك زييالى بر تۇرك عاليمى تارافندان ئەدەبى بر فورمادا يازلب، زاماندا بر تۇرك ئيلندە گنە توگل، بەلكى چيت ئيللەردەدە مەقبول بر ئەسەر بولووى، ئانى تۇرك ئەدەبيياتى تاريخندا بييك وە حۇرمەتلى ئۇرنغا قويا. شۇبهەسز «قوداتقو بلك» بۇرنغى تۇرك ئەدەبيياتنىڭ ئيلگەرى ئنجىلەرندەن حيسابلانرغا ئيك ئەهەمييەتلى ئەسەرلەرندەن سانالرغا تييش.

ئويعور ئەليفباسى چىڭعز وەئانىڭ حەلەفلەرى زاماندا ئالاردا كانسەلەرييە يازووى بولب، ئويعور تلىدە مانعول - تاتار ئيمپيرييەسندە رەسمى تل بولب كيتكەچ، ئلاك ئويعورلار قەلەمى بلەن چڭعزنڭ ياساسى يازلدى [1]. شول ئوق واقتدا ياسابلەن برگە چڭعزنڭ بر «قوداتقو بلىك»ىدە بولعانى مەعلوم. لاكين بو ئەسەرنڭ نۇسحەسى بزنڭ زامانعا قەدەر قالماعان. ئانڭ بارلغىن مۇحەممەد هيندوشاه ئيمسلى بر مۇئەررىحنڭ مانعول حۇكومەتنڭ فەرمانلارن جيعان «دستورالكاتب فى يقين المراتب» ئيسملى ئەسەرندە تابابز. شوندا «درا ٴمارت يارغو»(حۇكم ئەميرلگى حاقندا) ديگەن بر يارلق دا تابابز. شوندا «بايان بونور» ديگەن بر ئەمير «يارعو» تورەسى ياسالا، هەم ئانڭ حاقندا باشقا سوزلەر بلەن برگە «بروجهى كەدر قوتاتغو بليك جنكز خانى ديده وخواندە» (شول وەجه بلەن كم ئول چڭعزنڭ قوداتقو بلگن كورگەن هەم ئوقىعان)ديىلە. ديمەك، شوندى كيتاب بولعان. لاكين بو چڭعز قوداتقو بلگى يۇسفنڭقى بلەن برمى، ئەللە شول ئوق كيتاب سوكندان عنا چڭعزعا نيسبەت بيرلگەنمى، ئاچق مەعلوم توگل. شولاىدا تۇركولۇك ميلييورانسكى فيكرنچە بو ئەسەر چڭعز يلارنڭ حۇقوق مەنبەعى بولب، ئاندا حۇكم ئشلەرن تيكشرو هەم حۇكم يۇرتونڭ تەرتيبلەرى كورسەتلگەن هەم بو ئەسەر چڭعزنڭ ئاوزندان يائيسە ئانڭ ئيملا ئيتووندەن يازلب ئالنعان بولب، ئويعورنڭقنا تەقليدەن «قوتاتعو بليك» ديب ئاتالعان بولرعا كيرەك [2].

---

1) وچون اقوام مغول از خط نوشتن عارى وعاطل بودند فرمان داد تابعضى ارفرزندان ايشان خط ايغورى بياموختند وآن ياساها وقوانين را در دفاتير بند كردند. «چنكز خان نامه» مير خواند س82. ((Christomatie Orientale).

2) Мелиоранский. „О Кудатку б[illegible]лике Чингиз-хана“. Зап. Вост. Отд. Имп. Рус. Арх. Об-ва, том XIII, вып. I.

VI

چعتای ئەدەبییاتی.

چعتای ئەدەبییاتی دیب ئورتا ئازیا تۈرکلەری تارافندان مەیدانعا کیتىرلگەن، میلادی 12 نچی عاسردا باشلانب، تا 19 نچی عاسرعا قەدەر ،سوزىلب کیلە تۇرعان، قایچاندر بیك بای وە کۆچلی بولعان، بر ئەدەبییاتنی ئاتیلار.

تاریحی یاقدان قاراعاندا چعتای ئەدەبییاتی ئیسلام تەئسیرندەگی ئویعور ئەدەبییاتىنىڭ تورىدان ،توری واریسی هەم دەوامی ئیتب حیسابلانرعا تییش. لاکین، کوچو دەوریندەن ساقلانب قالعان مەنبەع وە ئەسەرلەرنىڭ ئازلىعندان، ئویعور ئەدەبییاتىنىڭ چعتاینىعىنا ئەیلەنب کیتو پراتسیسىنىڭ نیچك ،بولوون قەتعی رەوشدە تیکشروری چیتن. ۋامبری شیکللی عالیملەر باشدا ،بو ئیکی ئەدەبییاتنی بر برسندەن یازلعان حەرفلەرنىڭ ئویعور یائیسە عەرەبنىکی ،بولووی نۇقتاسندان قارابقنا ئایرسالاردا، ،بو بولونىڭ باری میحانیکی رەوشدەگنە ئیکەنی ئاچق بلنب تۇرا. ،شونىڭ ئۆچن ،بو توردا ئیکی ،یولعنا بولرعا مۆمکین: تل یاعندان یاکی ئیدییالوگییا یاعندان قاراب بولو. ،بو ئیکی ئەدەبییات ئاراسندا تل یاعنداندا بیلگىلی بر ،سزق ،سزووی ئوكایسزىراق؛ چۈنكی بر تۇرلی ئەدەبی تلنىڭ ئیکنچی تۇرلىسىنە کوچووی ،ئۆزن بر دەوردە ئاقنرنلاب بولا تۇرعان بر ئش. مەسەلەن، ۋامبری ئویعور ئەدەبییاتىنا کرتب حیسابلاعان «معراجنامە» هەم «تذکرۀ اولیاء»لارنىڭ تلندە بز ئویعورلق بلەن برگە بیك کوب چعتای عونسری تاپابز. حەتتا ئویعور ئەدەبییاتندان بولووندا هیچ

كم شۇبهه ئېتمەگەن «قۇدانقۇبلىك» نىڭدە تلى بۇتىنلەي ئۇك ساف ئۇيغۇرچا توگل، بەلكى شافتاي ئىنا ئەرەبى شيۋەلەر (ئۆگىنچى، ئىستىلاھ بلەن ئەيتسەك «چەغتايچا») تەئسىرى ئاستىندا ياسالغان بر تل. كىر ئىنچە چەغتاي ئەدەبىياتىنىڭ كلاسسىك ئەسەرلەرندەن سانالا تۇرغان رۇبغوزىنىڭ تلىندە ئەلى بز شافتاي ئىنا ئۇيغۇر تەئسىرىن كورەبز.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بلەن چەغتاي ئەدەبىياتىن ئايرو ئۇچن ئىك ئوڭايلى يول ئىدىيالوگىيا (دائىرەئى فىكرىيە) بوينچا ئايرودر. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىندا بز هەر تۇرلى فىكر وە ئىدىيەلەرنىڭ قاتنىشوون كورسەك، چەغتاي ئەدەبىياتى باشلانو بلەن بز ئىندى ئاندا ئاپ ئاچق ئايرىلىب تۇرا تۇرغان بر فىكر دائىرەسى بلەن ئۇچراشابز كى، ئول دا بولسا سوفىلقدر. سوفىلق ئوزىدە شامانىزم، بۇددىزم خرىستىيانلق هەم ئىسلام شيكللى هەر تۇرلى ئىدىيالوگىيالارنىڭ بەرلىنىشب برگە قاتنىشب سىنتز ياسالووندان كىلب چققانى شيكللى، چەغتاي ئەدەبىياتىدا تورتا ئازيادا غى تۇرك خالقلارندا هەر تۇرلى فىكر وەتەعلىماتلارنىڭ برگە قاتشقانى سوڭندا ئالارنىڭ كوبچىلىگى ئىسلامىيەت ياغنا ئاۋىشب سوفىلققا كىلب توقتاغان زاماندان باشلانغان ئەدەبىياتدر. شونىڭ ئۇچندە ئول تەمامەن سوفىلق تەئسىرندە تورا.

منه بو رەوشچە بولو تىل ياغندان قاراب بولوگەدە كىرى بولب تۇشمى؛ چۇنكى 11نچى عاسردا ئۇيغۇر تلندە يازلغان «قۇداتقۇبلك» ئىسلام تەئسىرى ئاستندا تورسادا ئەلى ئاندا، چن سوفىلقدان هيچ بر تۇرلى ئەسەر يوق؛ «قۇداتقۇبلك» ئىسە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بزگە مەعلوم بولغان سوڭغى ئەسەرىدر. ئەمما 12 نچى عاسر يازوچىلارى يەساوى وە باقرغانيلار ئىسە برنچى چەغتاي شاعيرلەرى بولو بلەن برگە ئىندى ئايرماچق تەساووف تەئسىرندە تورا تورغان كشىلەر، سوفىلقنىڭ نومايەندەلەرى.

جەعرافى ياقدان قاراعاندا چعتاى ئەدەبىياتىنىڭ وجودكە كيلگەن مەيدانى ئويعور ئەدەبىياتى حۆكم سۈرگەن جيرگە باشقا، لاكين كورشى بولعان جيرلەردر. ئويعور ئەدەبىياتى باشلىچا ئويعورستاننىڭ تۈب جيرى بولعان شەرقى تۈركستاندا يەشەگەن هەم چەچەك ئاتقان بولساء، چعتاى ئەدەبىياتى عەربى تۈركستاندا، باشلىچا ماوەرائۈننەهردە مەيدانعا كيلدى.

ماوەرائۈننەهر (ماوراءالنهر) ديب ئامودەريا نەهرندەن شەرقى شيمالگە تابا بولعان (ئامودەريا بلەن سەردەريا ئاراسندا ياتقان) مۈنبيت بر ئۈلكەنى ئاتيلار. بو ئۈلكەنىڭ جەعرافى حالەتى نەق عيراق (ميسو پانامييە) هەم ميسرنىڭقى بلەن بر تۈسلى: ئاسلدا قۇم ساحراسى ــ چول؛ ئەمما ئاقلار واسيتاسى بلەن سووارلعاندا نەق بر جەننەت باقچاسىنا ئەورىلب بيك كوب حالقنى تويدرب تۈتا ئالا. شولاى ئيتب ماوەرائۈننەهر تابيعەت تارافندان ئوق ماددى (ديمەك مەعناوى) مەدەنىيەتنىڭ تووووىنا سەلاحييەتلى ئيتب يارانلعان. شوڭار كورەدە ئامودەريا هەم سەردەريا حاوزالارى ئلك ئلكدەن مەدەنىيەت ئوچاعى بولا كيلگەن.

چعتاى ئەدەبىياتىنىڭ مەركەزى منە شول ماوەرائۈننەهر. لاكين ئانىڭ دائيرەسىنە مەدەنى هەم بر قەدەر جەعرافى ياقدان ماوەرائۈننەهرگە مۈناسەبەتلى بولعان، تيرە ـ يونندەگى كورشى ئۈلكەلەردە كرەلەر. بو ئۈلكەلەر: حارەزم (حيوا، مەرۋ) شيمالى ــ شەرقى ئيران (مەشهەد) شيمالى ئەفعانستان، ماوەرائۈننەهر ياكى «تۈركستان» نى بۈدرا رەوشندە ئەيلەندرب ئالالار.

ماوەرائۈننەهر كوب زمانلاردان بيرلى «تۈركستان» ديب ئاتالب كيلسە دە، ئول ئلكدە تۈب تۈرك جيرى بولماعان. ئاندا ئلك ئلكدەن ئيران جنسندەن بولعان حالقلار تۈرعانلار. شيمال هەم شەرقى

شىمالدىن كېلگەن تۈركلەرنىڭ مۇنداغى فەعالىيەتلەرى باشدا سوغۇش ۋە ھۇجۇمدىنگىنە عىبارەت بولغان. تۈركلەرنىڭ مۇندا نقلاب ئورناشۇلارى 6نچى عاسردان‌غنا باشلانا. شوندان باشلاب ئىندى ئامو دەريا ئىران بىلەن‌توران ئاراسىندا چىك رولىن ئۆتنى باشلى. زامانلار ئۆتۈۋى بىلەن ماۋەرائۇننەھرگە تۈركلەرنىڭ كېلىۋى، ئالارنىڭ ئىرانلى-لارنى قسىرقلاۋلارى دەۋام ئىتە؛ شۇلاى ئىتىب 7 نچى عاسردا ئاندا ئىسلام حاكىمىيەتى ئورناشقان ۋاقتدا عەرەبلەر ئىندى بو ئىلنى تەمام تۈركلەشكەن حالدە تابالار.

ئىكى عاسر ئوزا. عەرەبلەر مىللى شاۋىنىزم بىلەن ئىرانىلارنى قسب، تەمسىل ئىتەرگە ترىشولارى بىلەن ياڭا كوتەرىلب كېلە تۇرغان مەدەنى عۇنسر — تۈركلەرگە يول ئاچالار. ئۇزاق زامان ئۆتمى، شول‌ئۇق تۈركلەر پارازىت شىكللى حىلافەتنىڭ تەنىنە كرب، ئانى زەعىفلەندرە، ھەلاكەتكە ئۆستىرى باشلىلار. حىلافەت زەعىفلەنو بىلەن ئۇزىنىڭ تابىعى كىسەكلەرىنە ئايىرلا. تۈركستاندا تۇرلى سەلالەلەر بربرسن ئالماشترب سەياسەت مەيدانىندا قلچ ئويناتب كىچەلەر (9 نچى عاسردا سامانىلار، 11نچىدە سەلجوقىلەر ۋەباشقالار). سارايلار حىمايەسى ئاستندا، كىلەچەكدە چغتاي ئەدەبىياتىنا ئازق بىرەچەك ئىران ئەدەبىياتى كوتەرىلە ھەم ئوسە؛ فىردەوسى، سەعدى، حافىز، حەييام‌لارنى بىرگەن ئىران ئەدەبىياتىنىڭ ئالتن دەورى باشلانا. تۈرك جەمعىيەتىنىڭ يوغارى سىنفى ئىران مەدەنىيەتىنىڭ شەوكەتىنە مۆكىببەن كىتب، ئوزلەرىدە ئىرانلاشالار؛ سەلجوق سولتانلارى ئىران شاعىرلەرىنىڭ بردەن بىر ئارقا تاياچلارىنا ئەورىلەلەر. ئەمما بو ۋاقتدا ئەلى تۈركستاندا تۈرك ئەدەبىياتىنىڭ ئىسى‌دە كېلمى. ھەر حالدە 12نچى عاسرغا قەدەر عەربى تۈركستان شىۋەلەرندە يازلغان برگىنە بر ئەسەر بزگە ساقلانب قالماغان. شەرقى تۈركستاندا ئويغور ئەدەبىياتىنا بو ۋاقتدا

ئورنىنىڭ قارتلق كۆنلەرىن ئۆزدىرا. 12 نچى عاسر جيتە؛ عەربى تۆركستاننىڭ شيمال تارافندان ياكا بر روح (سوفيلق روحى) بلەن سووارلعان. ياكا وە مۆكارچى ئەدەبيياتدا ئيستيعمال قلنماعان، يەش بر تلدە يازوچى شاعيرلەر بۆرناب چعا باشلى (يەساوى هەم ئانىڭ مەكەبى). شولاى ئيتب، سوكندان چعتاى ئەدەبيياتى ئيسمى بيرلگەن ياكا بر تۆرك ئەدەبيياتىنىڭ برنچى سوقماقلارى سالىنا.

13 نچى عاسر باشى كيلب جيتە. ئازيانىڭ مەركەزندەن چققان مانعول توفانى بۆتن ئورتا ئازيانى باسب، ئۆزب كيتە. سوعش هەلاكەتلەرى ئاستندا مەدەنييەتكە بر ئازعا تۆرعنلق كيلسەدە، ئۆزاق وافت ئوتمى، تۆركستان چڭعز بالالارى قول ئاستندا «چعتاى ئۆلۆسى» بولاراق ياكادان ئورنىنىڭ ئيسكى مەدەنى حەياتى دەوام ئيتدىرە باشلى. تۆركتلندەگى ئەدەبييات ئوسە، كڭەيە، ئاخردا 16 نچى عاسردا، تيمر بالالارى دەورندە ئورنىنىڭ ئڭ يوعارى تۆقتاسنا كيلب جيتە.

چعتاى ئەدەبيياتى دىگەن تەعبير، سوڭعى زامانلاعنا ياسالعان. «ئەدەبييات» دىگەن تەعبير ئوزى ئوك بولماعانعا، ئەلبەتتە، بۆرنعى زاماندا، بو ئيستيلاح ئيتلمەگەن). «چعتاى تلى» ئاتالعان ئەدەبى تلدە يازلعانعا كورە، ئول شولاى ئاتالعان.

ئورتا ئازيا تۆركلەرىنىڭ ئەدەبى تلىنە نى ئۆچن مانعول خانى چعتاى [1]) نىڭ ئيسمى تاعلعان بولا؟ چنلقدا چڭعزنىڭ ئورتا ئازيادا حاكيميەت سورگەن ئوعلى چعتاىعا، بو تلنىڭ هيچ بر تۆرلى مۆناسەبەتى يوق. چعتاى خان ماوەرائۆننەهرگە پادشا بولعانچىعنا توگل، هەتتا چعتاىنىڭ ئاناسى چڭعز دۆنياعا كيلگەنچىدە، ئول دۆنيادا

1) چعتاى، جعتاى، چاعاتاى ياكى جاعاتاى.

بولعان. چعتای ئەدەبییاتىنىڭ باشلانعان دەورى چعتای حان زاماندا بولماعان شیكللی، ئانىڭ تەرەققی ئیتب ئیڭ یوعارى نۇقتادا تۇرعان زامانىدا چعتای وە ئانىڭ نەسلی حۇكم سۇرگەن زامان تۇگل، بەلكی تیمر بالالارىنىڭ حاكیمیەتی دەورندە. چعتای حان هیچ بر یاقدان ئورتا ئازیادعی تۇرك ئەدەبییاتىنىڭ ئاعىمىنا ئوزگەرش كرتمەگەن. عۇمومەن بو قۇرى تابیعەتلی، قاتى قوللى ساحراوی مانعول حانى ئەدەبییات شیكللی ئەیبرلەردەن یراق تۇرعان. ئانىڭ ئانا تلی مانعولچا، دینی دە بوددا دینی بولب، ئوزى شاۋینیستلك دەرەجەسندە مانعول میللەتچىسی بولعانلىعی مەعلوم[1]). شونىڭ ئۇچن ئیسلام دینی تەئسیری ئاستندا مەیدانعا كیلگەن، تۇرك تلندەگی بو ئەدەبییاتنىڭ چعتای حان بلەن قۇرى ئیسمدەن باشقا مۇناسەبەتی یوق.

چعتای تلىنىڭ بو ئیسم بلەن ئاتالووى بارى تیك ئانىڭ ئیستیعمال ئیتلگەن، ئونى «چعتای ئۇلۇسى» دیب ئاتالعان جیر بولعانعا كورەگنە. بو ئیسم ئورتا ئازیا تۇركلەرىنىڭ ئوزلەرى تارافندان تۇگل، بەلكی كورشىلەرى ئیرانلىلار تارافندان بیرلگەن. بر حالقنىڭ تلن شول حالقنىڭ تۇرا تۇرعان جیرىنىڭ ئیسمی بلەن ئاتاو عادەتی بار. مانعوللارعا چاقلی ئەلی ئورتا ئازیادا تۇرك تلندەگی ئەدەبییاتیا ئاعنا باش كوتەرە باشلاب چیت حالقلارنىڭ كوزىنە چالىنرلق بولماعان. ئەمما ئانىڭ كەمالەتكە ئیرىشب فارسی ئەدەبییاتی بلەن یارىشو دەرەجەسىنە كیلب جیتووى ئیسە 15 نچی عاسردا. بو واقتدا ئیندی تۇركستانعا «چعتای ئۇلۇسى» دیگەن ئات تاعلعان بولا. شوكار كورە ماوەرائونەهردە مەیدانعا كیلگەن ئەدەبییات یازلعان تلنی ئیرانلىلار «چعتای تلی» دیب ئاتاعانلار.

---

1) چنلقدا چعتای حان ئوزىنىڭ ئۇلۇسندا بیك ئاز تۇرعان. ئول ئوز ئورننا نائیب قویب كوبرەك واقتنی ئوگدەی یانندا ئوتكەرە ئیكەن.

ئيرنلنلاردان ،بو ئيستيلاح عۇسمانلىلارعا كرب، ئالار ئارقلى ياوروپالىلارعا كوچب «چعتاى تلى»، «چعتاى ئەدەبياتى» ديگەن تەعبيرلەر عۇموملەشب كيتكەن. ئورتا ئازيا تۈركلەرى ئيسە ئۆزلەرى تللەرن چعتاى تلى ديب يۈرتمەگەنلەر هەم يۈرتميلەر، تۈركى تلى ديب ئاتيلار. بۈرنعى ئەديبلەرى‌دە تللەرن چعتايچا ديب توگل، بەلكى تۈركى، تۈركچە حەتتا ئويعورچا ديب ئيسملەگەنلەر. تۈركلەر حەتتا واتانلارن‌داچعتاى ،ئۇلسى ديب ئاتاماعانلار. مۇسلمان‌بولعان تۈركلەر تارافندان، ئوزى‌بودديست - مەجوس ،بولب ،شونڭ ئۈستنە جيرلى حالققا هەر تۈرلى قسنقلقلار ياساعان مانعول حاننا ،ئول قەدەر محەببەتنڭ ،بولووى، ئەلبەتتە، مۇمكين‌دە توگل. شولاى ئيتب ئورتا ئازيا ئەدەبياتنا چعتاى ئيسمنڭ تاعلووى بارى ئيتتيفاقى بولعان بر ئش [1].

چعتاى تلى ئاتالعان تل، ،ئول ئازيادايەشەگەن ئايرم بر تۈرك قەبيلەسنڭ سۆيلەشو تلى توگل، بەلكى يازو ئۈچن ماحسوس بولعان بر ئەدەبى تل. رادلف تاسنيفى‌بوينچا، ئول ئورتائازيا تۈرك تللەرنە كره [2]. ،ئول هەم تۈزلش هەم لۇعەت ياعندان حەزرگى عەربى تۈركستان وە بۇحارادا يەشەوچى تۈركلەرنڭ تللەرنەبيك يافن. لاكين هەر بر ئەدەبى تل شيكللى، چعتاى تلى‌دە ئالارنڭ عادى‌سۆيلەو تللەرنە قاراعاندا بر ئاز باشقاراق هەم‌ئوز زاماننداادا جيرلى‌تۈركلەرنڭ سۆيلەو تللەرنە قاراعاندا بر قەدەر ئايرمالى بولعاندر. ،ئول بۈرنعى ئەدەبى ئويعور تلى ئۈستنە باشقا ياكا تۈرك تللەرنڭ قاتلاولانووندان حاسيل بولعان. ئەدەبى چعتاى تلنڭ ئيڭ كۈچلى عۇنسرى، ئەلبەتتە. حەزرگى ئوزبەكچەگە

---

1) Вамбери, «Истоя Бохары», ч I·

2) 1923 نچى يلعى «مەعاريف» ژورنالنڭ 15-16 (5-6) نومير نده، ع. رەحيم‌نڭ «تۈرك تللەرنڭ تاسينفى . .» ديگەن مەقالەسن قاراعز.

ياقن بولغان، تۇب ماۋەرائۇننەھر تۈركلەرىنىڭ تلى دیب ھيسابلانرغا تیيش).

ئۇزىنىڭ جيدى سیگز عاسرلق دەۋامندا چغتاي تلى ئۇزگەرشسزگنە قالماغان. بر ياقدان، ئول زامانىنا قاراب ئۇزگەرسە، ئيكنچى ياقدان ئابىرم يازوچىلارنڭ تۇرغان ئورنلارىنا ھەم مەنسوب بولغان قەبيلەلەرىنە قاراب ئۇزگەرگەن. ئيكى ئلك ھەربر ئەدەبى تل شيكللى، چغتاي تلىدە، ئۇزىنىڭ ئيفرات مۇحافەزەكارلىغىنا، ئيسكى سوز وە فورمالارنى ساقلارغا يارانووىنا قارامى، زامانىنڭ ئوتووى بلەن ئاقىرن-ئاقىرن خالقنڭ سۇيلەشە تۇرغان تلىنە ياقنلاشا. مەسەلەن، 12 نچى، حەتتا 13 نچى عاسرلاردا يارلغان چغتاي ئەسەرلەرى («رۇبغوزى») تل ياغىدان ئويغور تلىنە ياقنىراق؛ ئالاردا ئويغور ئەدەبى تلىنىڭ، ئويغور ئەدەبى عەنعەنەسىنىڭ تەئسيرى كوبىرەك سيزلە. مەسەلەن «رۇبغوزى» نڭ شوشى سانرلارن ئالىغز:

«الچق اومول توزون قيليق   بيليك اريغ حدين چقا»
«كوكدين اديزراك همتى»
«ايردم لارى يغلامق تليم   اوز سولايور سوزنى اوقا»
«آرتوغ يراغليق سيرنى»

عۇمومەن چغتاي ئەدەبىياتى. بۇتنلەى ئايىرم رەوشدە ئۇزلىگندەن گنە تەرەققى ئيتب مەيدانغا كيلگەن دیب ئويلارغا تيیش

---

[1]) 16 نچى عاسرغا قەدەر ماۋەرائۇننەھرنڭ تۇب خالقى «ئۇزبەك» ئاتالماغان، بەلكى شەيبانى خان بلەن كيلگەن ئۇزبەكلەر جيكوچىلەر سيفاتى بلەن ئوز ئيسملەرن جيگەن خالققا تاغب ئوزلەرى شولارغا قاتىشب ئرب كيتكەنلەر بولرغا كيرەك. (نەق ئيدل بويى تۈركلەرنىڭ «تاتار» ئاتالب كيتووى توسلى) «سارت» دیب ئورتا ئازيا تۈركلەرى ئلكدەن ئوك ئيرانلىلارنى ئاتاغانلار. ئيران تەئسيرىنە بيرلب. فارسچا سۇيلەشوچى شەھەر خالقىدا «سارت» دیب ئاتاو شايع بولب كيتكەن.

توگل. ئول بۇرنقى تۈرك ئەدەبىياتنى ئۆزلەمسلك جىلەر بلەن بەيلەنگەن؛ ئول شونك تابىعى دەوامى عنا. حەتتا 15 نچى عاسر چعتاى ئەدىبلەرىدە ئۆزلەرىنك يازا تۇرعان تللەرن «ئويعور تلى» دیب ئاتاودان قاچماعانلار. نەوايى ئۆزىنك بر ئەسەرندە 15 نچى عاسر چعتاى شاعىرلەرى سەككاكى وە لۇتفى حاقندا سۆيلەگەندە ئالارنى «اويغور عبارتی نینك فصحاسیدین و ترك الفاظینینك بلغاسیدین» دیب سیفاتلی [1]).

سوڭقى عاسرلاردا يازلعان ئەسەرلەر تل ياعندان بۇرنقى دەور ئەسەرلەرندەن شاقتاى ئايرلالار. ئالار حەزرگى ئۆزبەكچەگە يارتىمراق. بۇرنعراق چعتاى ئەدەبىياتنك تلى سافراق، تۈركچەرەك. 15 نچى عاسر ئەدەبىياتنك تلى ئيسە بۈتنلەى عەرەب ـ فارسى سوزلەرى بلەن تولعان، ئەجنە بيلك تەئسيرنە بيرلگەن.

ئاندان سوڭ بر ئۆك زاماندا يازلعان ئەسەرلەرنك تللەرندەدە بەعزەن ئايرما تابارعا مۇمكين؛ چۈنكى ئەدەبى تل عۇموم ميللەت ئۈچن بر بولسادا، مۇحەررىرنك قاى جيرلك بولووى، نيندى شيوە بلەن سۆيلەشووى ئانك يازا تۇرعان تلنە تەئسيرسز قالمى. مەسەلەن، بر ئۆك عاسردا ماوەرائۇننەهردە، فەرعانەدە، حارەزمدە هەم قاشعاردا يازلعان ئەسەلەر ئاراسندا تل ياعندان برقەدەر ئايرمالار تابارعا مۇمكين. بو، ئەلبەتتە، ئارتق ئەهەمىيەتسز قەبيلەچلك (پروۋينسيالىزم) مەسئەلەلەرى گنە؛ (بر حيوالى تا افندان يازلعان ئەسەرلەردە تۈركمەن شيوەسنك تەئسيرى بولووى شيكللى). لاكين ماوەرائۇننەهردەن بولماعان قاى بر يازوچلار ئۆز تللەرنك چعتاى تلنە باشقا بولوچلنعندا دەعوا ئيتكەلەر. مەسەلەن، حيوالى مۇئەررىح ئەبولعازى ئۆزنك

---

[1]) زەكى وەليدى، «لۇتفى هەم ئانك ديوانى»، بيت 37.

«شجرهٔ ترکیه» ده‌نده تلنڭ «چعتای تلی» توگللگن، به‌لکی «تۈرك تلی» ئیکه‌نلگن ئاچقدان ئاچقا سۆیلی. لاکین، قای‌بر تیکشرۈچله‌ر قارشندا ئه‌بولعازی تلی عۇموم چعتای تلنده‌ن کوزگه به‌رلرلك ئایرلمی. ئیحتیمال کی، مۇندا مه‌سه‌له مه‌حه‌للی شیوه‌هه‌م ته‌لاففۇز مه‌سه‌له‌له‌رنه‌گنه قایتب‌قالا تۈرعاندر[1]. هه‌ر حالده، شاقتای مه‌سئولییه‌تلی بر ئش بولسادا، بز بۈتن ئورتا ئازیا ئه‌ده‌بییاتن، ئوترعان عاده‌ت بوینچا، «چعتای ئه‌ده‌بییاتی»، تلن‌ده «چعتای تلی» دیب یۈرته‌چه‌کبز. عۇمومه‌ن قاراعاندا چعتای ئه‌ده‌بی تلی شیوه یاعندان حه‌زرگه قه‌ده‌ر کیره‌گنچه تیکشرلمه‌گه‌ن، تۈبلی ته‌فتیش‌له‌رگه مۇحتاج ئه‌لی.

سافلق جه‌هه‌تنه کیلگه‌نده، چعتای تلی عۇمومه‌ن، 15نچی عاسرداعی ئه‌ده‌بی تل حه‌سوسان، عه‌ره‌ب — فارسی تلله‌رنڭ ته‌ئسیرنه بیرلگه‌ن. بو یاقدان ئانی ئورحون یازولارنڭ تلی بله‌ن‌گنه توگل، حه‌تتا «قودانقو بلك» تلی بله‌ن‌ده چاعشترو مۇمکین توگل. ئیك بۈرنعی چعتای ئه‌سه‌رله‌رنده‌ده‌بز عه‌ره‌بچه ته‌ئسیرنڭ بیك زور بولعانن کوره‌بز. فارسی تلی ئیسه چعتای تلن 15 نچی عاسرلارعا تابا باسا باشلی. بو زاماندا چعتای شاعیرله‌ری ئیران ئه‌ده‌بییاتنا مۇکیبده‌ن کیتب، بۈیك ئیران شاعیرله‌رنه ته‌قلید قلرعا تۇتنالار. ئه‌ده‌بی فورمالار، فیکرله‌ر بله‌ن برگه فارسی تلی‌ده ئیستیعمال گه کره. ماوه‌را ئۈننه‌هرده ئیرانلق ته‌ئسیرنڭ ئلکده‌ن ئوك قووه‌تلی بولووی مۇکار بول ئاچا. «ئالتن عاسر» داعی چعتای ئه‌دیبله‌ری فارسی تلن‌ده ئوز ئانا تلله‌ری

[1] ساموپلوۋیچ ئانڭ تلن «چعتایچا توگل، به‌لکی چعتایلاشقان ئوزبه‌کچه» دی:
Некоторые дополнения к классификации турецких языков.

شیکللی یاقشی بلەلر؛ ئیکی تلدەدە شیعرلەر یازالار. شولای ئیتب بر یاقدان دین تەئسیری ئارقلی تورك تلنە عەرەب سوزلەری کرب تولسا، ئیکنچی یاقدان مەدەنی تەئسیر ئارقلی فارسی تلی ئانی باسا. ئەجنەبی سوزلەر بلەن کیرەگندەن ئارتق چووالانودا چعتای تلن عوسمانلی ئەدەبی تلی بلەن گنە تیگلەشترگە مومکین. چعتای ئەدیبلەری قارشندا، عوسمانلیلاردا‌عی شیکللی ئوك، عەرەبی، فارسی سوزلەر، عیبارەلەر قاتشترو بر تورلی فازیلەت، بر نەوع «شیق» حیسابلانا باشلاعان. بو بیگرەکدە شیعر بابندا شولای بولعان. شاعیرنڭ تلی نیقەدەر ئاڭلارعا ئاور بولسا، نیقەدەر ئسلوب چووالچق بولسا، شیعر شول قەدەر شەب ئیسەبلەنگەن. حالقڭ سویلەشە تورعان تلی ئەدیبلەرنا یاقندان توپاس تل، ئورام تلی سانالب، ئەدەبی تلنی ئاڭلار یاقنلاشترو کیمچلك، حالق تلندە یازو توپاسلق، توبەنلك، عوموەن مومکین توگل بر ئش دیب ئیعتیقاد ئیتالگەن. چیت لوعەتلەر، ئایرم سوزلەر، تونترو بلەن گندە قەناعەتلەنمیچە، عیبارەلەرنی، تەرکیبلەرنی دە. عەرەبچە، فارسچا یاسی باشلاعانلار. حەتتا نەحەوی یاقدان، جوملە توزلشلەری جەهەتندەن دە فارسی تلی تورك ئەدەبی تللەرنە تەئسیر یاساعان. منە شونڭ ئوچن دە چعتای ئەدەبیاتی، عوسمانلی ئەدەبیاتی شیکللی، حالقدان یراق بولب قالعان. عادی حالق ئانی ئاڭلامی. ئاڭلاسادا بیك چیتنلك بلەن ئاڭلی؛ چونکی ئانی ئاڭلار ئوچن ئوز ئانا تلگدەن باشقا بیك یاقشی ئیتب عەرەب هەم فارسی تللەرن بلو لازیم بولب توشە.

سوزیزنی ئیسبات ئوچن نەواییڭ بر دیواننداندان ئالنعان شوشی بر نیچە یول شیعرنی کیترو جنتە، دیب بلەبز:

«لشرقت من عکس شمس الکاٌس انوارالهدی [1]

---

1) بو شیعرڭ برنچی یولی بوتەنلەی بر عەرەبچە جملەدەن عیبارەت.

يار عكسين ميدا كوز ديب جام دين چقدی صدا
غير نقشيدين كونـكل جاميدا بواسا رنك غم
يوقتور‌اى ساقى وحدته مثل ليك غم‌زدا»

. . . .

«تاكه اول ميدين كونـكل جاميدا بولغاج جلو كر
چهرۀ مقصود محو اولغاى هم اول دم ماعدا
وحدتى بولغاى ميسرمى پيله جام ايچرا كم
جام‌مى لفظين ديكان بر اسم ايله قيلغاى ادا»

ئەلحاسيل، چعتاى ئەدەبيياتى ئوزىنىڭ ئيڭ يوعارى ئاشقان دەورىندە حەواس (ئاريستا كراتييا) ئەدەبيياتى بولىب كيتكەن. دەر-واقيع، ئول چن-چن سينفى حارا كنردە بولعان بر ئەدەبييات. كيرەك تل، كيرەك تۈب فيكر - ئيدييە ياعندىن بولسىن، چعتاى ئەدەبيياتىنىڭ كلاسسيك شاعيرلەرى حالقدان يراق بولعانلار. ئالار كوبىنچە بىرەر زور دەرەجەلى كشىنىڭ (پادشانىڭ، ئەميرنىڭ، بيكنىڭ) سارايندا، ئانىڭ حيمايەسى ئاستندا «ساراى شاعيرى» بولىب يەشەب، شول يوعارى سينفدا مەقبول بولعان تارزدا هەم شولارعا ئاڭلاشلىرداى ئەدەبى تلدە يازعانلار. حالق عاممەسى ئالارنى ئاڭلى ئالماعان هەم، تابيعى، ئوقىماعان. بارى يوعارى، زيياليى - ئوقىمشلى سينف ئۈچن گنە ئالار ئاڭلاشلعان؛ شولارعنا ئالارنىڭ ئەسەرلەرن ئوقىب لەززەتلەنە ئالعانلار؛ توبەن سينف حالقلار، يارلىلار، كەمبەعەل وەديهقانلار ئۈچن نەفيس ئەدەبييات قابقاسى يابق بولعان. ئالار تيك بارى بر تاقم حۇرافى - دينى ريسالەلەر، دۇعالقلار شيكللى چوب-چارعنا ئوقب ميلەرن ئاعولاعانلار. تەساووف ئەدەبيياتندان دا حالق ئاراسىنا بارى يەساوينىڭ «ديوان حكمت»ى شيكللى ساف، سادە، وەجيكل تل بلەن يازلعان ئەيبرلەرگنە كرە ئالعان.

چعتای ئەدەبیياتىنىڭ ئۇچكىنى ياعنىنا كيلگەندە، ئۇل تەمامەن ئيسلام شەرقىنىڭ ئەدەبیياتلارى تەئسیرندە مەيدانعا كيلگەن تەقليدى بر ئەدەبیيات. بز ئانى ديقققەتلەب تيكشىرە باشلاساق، ئۆزىنەگنە ماحسوس بولعان ئايرمالارنى ئاندا بردە ديیرلك تابا ئالميز. چعتای ئەدەبیياتى، حسوسان ئانىڭ 15 نچى عاسر دەورى، بۈتنلەی ئیران ئەدەبیياتى تەئسیرندە تۈرا؛ بر ئوك فورمالار، بر ئوك عادەتلەر، بر ئوك فيكر وە ئيدیيەلەر ئاندادا مۈندادا بر تۈرلى حۆكم سۈرەلەر.

چعتای ئەدەبیياتنداعى ئەسەرلەرنى مۈندەرەجە ياعندان تاريحى ئەحلاقى، دينى وە شيعرى ديب بر نيچە تۈرگە بولەرگە مۈمكين.

تاريحى ئەسەرلەر چعتای ئەدەبیياتندا بيك كوب. ئالارنىڭ بەعزىلەرى، مەسەلەن مەشهور ئەبولعازى بەهادير حاننىڭ «شجرۀ تركيه» سى ئورتا ئازيا تاريحن يازوچىلار ئۈچن ئيك قيممەتلى مەنبەعلەردەن حيسابلانا. چعتای مۈئەرريحلەرىنىڭ تۈتقان يوللارى (مەتودلارى) ،چن شەيچە: ئالار تاريحنى عادەتدە دۇنيا ياراتىلووندان، ئادەم پەيعەمبەردەن باشلاب كيتب ئلك قۈرئان بوينچا بۈتن تاريحى مۈقەددەسنى سۈيلەب چعالار. ئاندان محەممەد پەيعەمبەرگە، ئيسلامنىڭ زۈهورىنا، برنچى حەليفەلەرگە، ئيسلام مەملەكەتلەرىنىڭ تاريحلارىنا كوچەلەر. ئاندان ،سوڭعنا نەوبەت تۈرك حالقلارىنىڭ تاريحنا كيلب جيتە. منە ،بو عۈموم شەرق - مۈسلمان تاريحچىلارىنىڭ «تاريحى عۈمومى» يازماندا تۈتقان يوللارى. تاريحى ئەنبييا، قۈرئاندا زيكر ئيتلگنگە كورە، ئالار تارافندان حەقيقى تاريحى فاكتلار بلەن بر رەتدەن سۈيلەنە، ئيسلاميەت وە ئيسلام حەليفەلكلەرىنىڭ تاريحلارى سۈيلەگەندەدە چعتای مۈئەرريحلەرى ئۆزلەرىنە قەدەر يازلعان عەرەب وە فارسى تلندەگى تاريحلارداعى حەبەرلەرنى تەنقىدسز - نيسز،

ئۆزگەرتمیچی تەکرار ئیتودەن ئوزا ئالمیلار. یاوروپا تاریخی،شولای
ئوق مۇسلمان بولماغان خالقلارنڭ تاریخی ئالار ئاتارافندان بۆتۆنلەی
ئەهەممیەتسز نەرسە شیکللی چیتدە قالدرلا. باری تۆرك - ماغول
تاریخنا کیلب جیتکەچکنە چغتای تاریخلارندا مۆهیم، ئارگینالنی
مەعلومات تابلا باشلی. گەرچە ئالار تۆرك تاریخن نوح پەیغەمبەرنڭ
ئوغلی یافەسدەن باشلاسالاردا، ئەسەرلەرنڭ ،شوشی قیسمندەگنە ئالار
تاریخ غیلمی ئۆچن قیممەتلی مەعلومات بیرەلەر. ئەگەردە ئالار ئیندی
ئۆز زامانلارنداغی واقیعەلەردەن خەبەر بیرسەلەر، ئول خەبەرلەر
برنچی مەنبەع ،بولو یاغندان تاریخچلار ئۆچن تاغن زورراق
ئەهەممیەتکا مالیك بولالار. ئورتا ئازیادا حۆکم سۆرگەن تۆرك وە
مانغول حۆکمدارلارندا، عۆموم شەرقدەگی شیکللی، حۆزورلارندا
تاریخچی - وەقەعەنەویس ،تۆتب ئوزلەرنڭ وەسەلالەرنڭ تاریخن
یازدرو عادەتی بولغان. خانلار وە ئەمیرلەر ئۆزلەرنڭ ئاتا-بابالارنڭ
ئشلەگەن ئشلەرن کیلەچەك بوونلارغا بلدرو ئۆچن، مۆمکین
قەدەر شەب تاریخ یازوچلارنی سارایلارنا جەلب قلب، ئالارغا یازغان
ئەسەرلەری ئۆچن کوب ئاقچالار تولی تۆرغان بولغانلار. حیوا خانی
ئەبولغازی شیکللی ئۆزلەری تاریخ یازغان حۆکمدارلاردا بولغالاغان.
شولای ئیتب، خانلارنڭ، پادشالارنڭ شۆهرەت سۆیولەری ئارقاسندا
چغتای ئەدەبیاتندا بایتاقنا تاریخی ئەسەرلەر مەیدانغا کیلگەن.
تاریخی ئەدەبیاتنی ئۆیرەنو بزنڭ ئاسل مەقسادبزدەن ،تش
بولغانغا، بز ،بو مەقالەدە ئایرم تاریخ یازوچلارغا وە ئایرم کیتابلارغا
توقتالمیبز. شولای ئوق بزنڭ ئالغان دائیرەبزدەن تشدا بولغانغا، دینی
وە ئەخلاقی ئەسەرلەرگەدە قاغلمیبز. بیلگنلی، ئیسلام دۆنیاسندا
ئەخلاق دین بلەن بیك نق باغلی ،بولب، دینی ئەسەرلەر بلەن ئەخلاقی وە

پەلسەفى ئەسەرلەرنى بىر بىرسىدەن ئايرودا چىتىن. بو نەوع ئەسەرلەر ھەممىسى عۇموم ئىسلام شەرقىنە ماحسوس بولعان قالىبدا يازلعانلار.

چعتاي ئەدەبىياتىدان بىزنىڭ ئۈچۈن ئىڭ ئەھەممىيەتلى بولعانى ئانىڭ شىعرى قىسمى. گەرچە، يوعارىدا ئەيتىلگەنچە، چعتاي ئەدەبىياتىنىڭ بو قىسمىدە تەقلىدى بولسادا، نەفىس ئەدەبىيات بابىندا ئورتا ئازىيا دۇنياعا بايتاق بۈيۈك ئەدىبلەر، زور ئىستىعدادلى تۈرك شاعىرلەرى توددى. چعتاي ئەدەبىياتىندا بولعان شىعرى ئەسەرلەرنى توبەندەگى تىپلەرگە بولەرگە مۈمكىن: 1) تارىخى پائىما، ياكى «شاھنامە» تىپىندەگى قەھەرمان پائىماسى (شاھزادا مۇحەممەد سالىحنىڭ «شەيبانى نامە»سى كوك)، 2) عىشقى پائىما (نەوايىنىڭ «فەرھاد وەشىرىن»، «مەجنون وە لەيلا»لەرى شىكللى)، 3) دىوانلار يەعنى واق حىسسى شىعرلەر (لىرىكا) مەجموعەلەرى. 4) عىبرەتلى حىكايەلەر مەجموعەسى (ئىران شاعىرى فەرىدئۇددىن عەتتارنىڭ «بەحتىيارنامە»سىنىڭ تەرجىمەسى، سۇھەيلىنىڭ «كەلىلە وە دىمنە» تەرجىمەسى شىكللى)، 5) «مەسنەوى»لەر، يەعنى كوبىنچە شىعر بىلەن يازىلعان ھەر قىسسادەن حىسسا چىقارىلعان عىبرەتلى حىكايەلەر مەجموعەسى (بەعزەن «مەسنەوى»لەردە كۆيلى كىسەكلەر، كۆيسىزلەر بىلەن ئارالاش بولا.) شىعرى ئەسەرلەر بىلەن نەسرى ئەسەرلەر ئاراسىنداراق تۇرا تۇرعان تاعىن بىر نەوع كىتابلار باركى، ئالاردا بەعزەن بىك ماتور وەشىعرى رەوشدە پەيعەمبەرلەرنىڭ وە ئىزگىلەرنىڭ تۈرمىشلارى تاسوير ئىتىلگەن بولا. رۇبعوزىنىڭ «قصص الانبيا»سى، «تذكرهٔ اوليأ»، «معراجنامه» شىكللى ئەسەرلەر شول جۈملەدەن.

عۇمۇمەن شەرقدەگى شىكللى، چعتاي ئەدەبىياتىدا نازىم بىلەن يازو تارالعان ئىش بولعان. شىعرى ئەسەرلەرنىڭ كوبىسى كۆي بىلەن يازىلىب قالمى، ھىچ شىعر بىلەن مۇناسەبەتى بولماعان، مەسەلەن

حالیس دینی، کیتابلاردا کوب واقت نازم بلەن یازغانلار. شیعردە کوبینچە عەرەب - فارسی وەزنلەری ئیستیعمال ئیتلگەن. «تویوع» ئاتالغان دورت یوللی شیعرلەرنڭگنە وەزنی میللی تۈرك وەزنینە توری کیلە. شیعردە ئیستیعمال ئیتلگەن فورمالاردا شەرق ئەدەبییاتلاری ئۈچن ئورتاق بولغان قالبلار: قەسیدەلەر، غەزەللەر، مەسنەویلەر، قەتعەلەر، رۈباعیلار، فەردلەر وەباشقالار[1]). حیسسی شیعرلەر (لیریكا) «دیوان» لارغا جیيلغان. شەرق عادەتنچە، دیوانغا کرگەن شیعرلەر بەعزەن قافیەلەرینڭ ئاخرغی حەرفلەری ئیعتیبارنچا، ئەلیفبا تەرتیبی بلەن تزلگەنلەر، هەربر ئایرم شیعرنڭ ئاخرلاری مەعلوم بر حەرفکەگنە بتە تۈرغان بولغان. شیعرنڭ هەر بر میسراعی بر ئوك سوز، حەتتا جۈملە بلەن تەمام ئیتو بیك شایع بولغان بر عادەت ئیکەن. هەر بر شیعرنڭ ئاخرغی یولنا شاعیر ئوزینڭ ئیسمن قستروا عادەت بولغان: بو ئیسە شەرق ئەدەبییاتندا ئیمزا ئورننا تۈرا.

چغتای لیریکاسی تەمامەن تەساووف ئیدییەلەرینە مانچلغان. مەعلومکی، 10نچی عاسردان ئالب 15نچی عاسرغا قەدەر بولغان 500 یللق دەور ئیران ئەدەبییاتینڭ ئیك یوغاری نۈقتاغا کوتەرلگەن «ئالتن دەوری» حیسابلانا. بۈیك ئیران شاعیرلەری شوشی 500 یل ئیچندە کیلگەنلەر. «ئالتن دەور»نڭ سوڭغی شاعیرلەرندەن جامی تیمر بلەن زامانداش بولغان، هەم ئانڭ حیمایەسندە یاشەگەن. مەشهور تەساووف لیریکاسی شول عاسرلاردا مەیدانغا کیلب تەکامل ئیتکەن. دۈنیاغا قاراش وە ئەدەبی عادەت (ترادیتسییە)لەر مەسئەلەسندەدە

---

1) قەسیدە — جیددییرك ماوزوعدا ئۈزۈن‌راق شیعر.
غەزەل — کوبنچەك عیشقی ماوزوعدا بولغان کچرەك شیعر.
رۈباعی — هەرتۈرلی ماوزوعدا دورت یوللی شیعر.
فەرد — ئیکی میسراعلی شیعر.

چعتاى شاعيرلەرى ئوزلەرىنىڭ بۈيۈك ئۇستازلارى ئارىندان كيتكەنلەر؛ تەساووف بولندا كوب گوزەل ئەسەرلەر ئيجاد ئيتكەنلەر. تەساووف وەئانىڭ ئەدەبيياندا ئينعيكاسى مەسئەلەسىنە،بو كيتابدا ئايىرم توقتالعان بولعانعا، بو حاقدا تەفسيلعا كرىشرگە حاجەت كورميبز.

چعتاى ئەدەبيياتىنىڭ بۈرنعى دەورندەن يەعنى 12نچى، 13نچى، 14نچى عاسرلاردان بيك ئاز ئەسەرلەر ساقلانب قالعان. بو عاسرلاردا ئەلى چعتاى ئەدەبيياتى ئوزى شولاى زەعيف وەيارلى بولعانمى، ئەللە بو زاماندا يازلعان ئەيبرلەرنىڭ كوبرەگى يوعالب بتكەنمى، هەرحالدە بو ئۈچ عاسر ئچندە كيلگەن چعتاى يازوچىلارن بارماق بلەن سانارعا مۆمكين. تيمر دەورىنە قەدەر ئورتا ئازيا تۈركلەرندە مەدەنييەتدە توبەنرەك دەرەجەدە بولعان شيكللى، تۈرك تلندەگى ئەدەبيياتدا ئەلى بالالق دەورن كيچرگەن.

ئيڭ بۈرنعى چعتاى شاعيرلەرندەن حوجا ئەحمەد يەساوى بلەن ئانىڭ شاگرتلەرندەن بولعان بر گرووپپا شاعيرلەرنى ئيسكە ئالب ئوزارعا كيرەك. بزنىڭ تانالارعا بيك مەعلوم سۈلەيمان باقرعانىدا شولار ئاراسىنا كرە. ئالار 12نچى عاسر كشىلەرى بولب، چن تەساووف ئيدييەلەرى بلەن تولعان. تللەرى سادە، ئسلوبلەرى ئاچق شوكاركورە ئەسەرلەرى حالق ئوچن ئاڭلارلق. شول سەبەبدەن يەساوىنىڭ «ديوانى حيكمەت» ئيسملى، باقرعانىنىڭ «باقرعان»، «ئاحر زامان»، «حەزرەتى مەريەم» ئيسملى كيتابلارى بزنىڭ ئيدل بويندا بارب چعب، تانالار ئاراسندا ئيڭ تارالعان كيتابلاردان بولب كيتكەنلەر. شولاى ئوق تاتار ئاراسندا تارالعان «قصص الانبيا» نى يازوچى ناسير ئپدين رۆبعوزىدە بۈرنعى چعتاى ئەديبلەرندەن (13 نچى عاسر بلەن 14 نچى عاسر ئاراسندا يەشەگەن). بويازوچىلار وە ئالارنىڭ ئەسەرلەرى حاقندا كيلەچەكدە، ئيدل بويى تاتارلارىنىڭ چعتاى ئەدەبيياتندان ئالعان ئەسەرلەرن تيكشرگەندە تەفسيلان سۆيلەنەچەك بولعانعا، حەزرگە شونىڭ بلەن قەناعەتلەنەبز.

چعنای ئەدەبیاتنڭ ئیك چەچەکلی، ئیك پارلاق دەوری، یاورو پاچا ئەیتکەندە ئانڭ «ئالتن عاسری» 15 نچی عاسرعا، ماوارائونەهردە ئاقساق تیمر نەسلی حوکم سورگەن زامانعا ،توری کیلە. ئیسکرگەن، قاقشاعان چگعز بالالارنڭ حاکیمیەتن جیمرب ئانڭ ئورننا تیمر ئوزنڭ فەعالییەت بلەن تولعان تیمر حاکیمیەتن ،ئوترتو بلەن توركستاننڭ مەدەنی ،تورمشیدا ئور یاڭا بر یول ئالب، کوتەرلب کیتە. مووەففەقییەتلی سوعشلار هەم ئوستا یورتلگەن ئیمپیریالیزم سەیاسەتی ئارقاسندا تورکستان ئیقتیسادی بایلق یاعندان کینەت ئالعا سیکرە. چیت ئیللەردەن کوچلەب کوچرلگەن هونەرمەند وە ئوستالار موڭار قەدەر کورلمەگەن رەوشدە تیحنیکانڭ ئالعا کیتوونەسەبەبچی بولالار. سوعش وە جیگو، قول ئاستنا ئالو ئارقاسندا چیت ئیللەردەن مەرکەزگە ئاققان ماددی بایلق موڭار ئیمکان بیرە. بیك تیز ئارادا بوتن تورکستان ئیس کیتکچ نەزاکەت بلەن ئشلەنگەن میعمار ئەسەرلەری، سارایلار، مەچتلەر، مەدرەسەلەر، کاروان سارایلار، حانقاهلار، مونچالار، کوپرلەر بلەن تولا. قالدقلاری حەزردەدە یاورو پالللارنی مەفتون ئیتکەن ئیس کیتکچ گوزەل شەرق تارزی میعماریسی، مەشهور «تورکستان ئستیلی»، ،شوشی دەوردە مەیدان ئالب کیتە، ئشلەنە، تەرەققی ئیتە. یارم عاسرلق ئوزلکسز سولح وە تنچلق ئیگنچی، باقچاچی «دیهقان»عادا رەحەتلەنب ئشلەرگە، ئوزنڭ سووار ویوللارن رەنکە کیتررگە ئیرك بیرە. جیر ئشلەو سەناعەتیدە کوچەیە، ئالعا کیتە. تیمر ئولگەندەن ،سوڭدا، بالالارنڭ ئوز ئارا بر توقتاوسز سوعشب، قان توگب تورولارنا قارامی مەدەنی دەور هامان دەوام ئیتە. مەدەنییەت هامان نچکەرە، نەرکلەنە بارب، یوغاری سینفلارنڭ قاننا سکب، ئالار ئوچن «لابدمنە» بر نەرسە ،بولب کیتە. حاسیلی، 15نچی عاسردا ماوەرائونەهر وەتیرەسندە ،شوندی پارلاق بر مەدەنییەت مەیدانعا کیلەکی، ،بودەورنی حالقلارنڭ تورمشندا وانت-

واقتقنا بولاتۇعان كوتەرنكلكدەۋرلەرى بلەن، مەسەلەن يونانستاننڭ پيريقل زامانى، رومانڭ برنچى ئيمپيراتورلار زامانى، بەعدادنڭ هارون وەمەئمونلەر، ئەندۇلسنڭ عەبدۇررەحمان وەحەكەملەر دەورى، ئيتا- لييەنڭ رەنەسساكس دەورى بلەن گنە چاعشدۇررعا مومكين.

مەعنارى مەدەنييەتنڭ، عيلم، فەن سەنايع نەفيسە وە ئەدەبيياتنڭ تەرەقييدە هەر واقت ماددى مەدەنييەتنڭ كوتەرلوونە باعلانا. چعتاى ئەدەبيياتندادا بز شول ئوق حالنى كورەبز. بو دەوردە جيتشكەن چعتاى شاعيرلەرنڭ ياكعز ئيسملەرن ساناب چعودا شافتاى ئورن ئالاچاق. ئورنا ئازيانڭ ئيڭ ئانافلى تۇرك شاعيرلەرى شوشى يۇز يل ئچندە جيتشكەنلەر. عومومەن مەدەنييەتنڭ كوتەرنكى زامانلارندا بولا تۇرعانچا، بو واقت ئورتا ئازيادا ئايرانا ئەدەبييات بلەن شوعللەنگەنلەر، ئاكار هەوەس ئيتكەنلەر. ئەدەبييات بلەن شوعللەنو بو واقتدا عومومى بر يوعشلى چيرگە ئەوۇرلب كيتە. هەر بر قولنا قەلەم توتقان كشى بو چاقدا شيعر يازو بلەن شاشقان، ئوزنە «شاعير» ئيسمى ئالرعا ترشقان. حالقنڭ يوعارى تابەقەسى بلەن برگە ميرزالار، بيكلەر، ئەميرلەر ئوزلەريدە ئەدەبيياتقا بيرلگەنلەر. تيمردە ئوزنڭ حوكومەت توزلشنە، عەسكەر وە سوعش ئشلەرنە دائير «توزوكات تيمور» هەم «ملفوظات تيمور» ئاتالعان قانوننامەلەرن تۇرك تلندە يازعان (هەزرگە قەدەر بو قانوننامەلەرنڭ فارسچاعا تەرجمەسى گنە ساقلانب قالعانعا، بز تيمرنڭ نيندى ئسلوب بلەن يازعانلعن بلە ئالميبز).

تيمرنڭ نەسلى ئوزى عومومەن شيعرگە، ئەدەبيياتقا بيك مائيل بولعان. تيمر ئروعندان كيلگەن شاعيرلەرنى سانى باشلاساق ئالارنڭ سانى ديستەدەن ئارتاچاق. تيمرنڭ ئوعلى وە تەحت واريسى حەليل ميرزا شاعير كشى بولعان. بو كشنڭ «شادى مولك» ئيسملى

مانور بر جاريەسىنە ئۇنتان شاعيرانە، يالقىنلى عيشقى تىللەردە داستان بولعان. حيكايەلەردەگنە بولا تۇرعان ،بو چيكدەن ،تش عيشق ئاكار بيك كوب زارلاردا ئيتكەن. ئۇستىنە دۇشمان عەسكەرى كيلگەندەدە ،ئول ئيدارە وە سوعش ئشلەرىنە قول سلتەب، گوزەل مەعشوقەسىنىڭ ئيتەگندە ،ئوتىرب ئاكار باعشلاب عەزەللەر يازو بلەن مەشعول بولا ئيكەن. دۇشمانلارى ئانى حيبسكە سالعانلار. مەعشوقەسندەن ،شوشى مەجبورى ئايىرىلو واقتىدا ،ئول ساعىشندان ئولە ياعان. ئاەردا شاعيرانە تابيعەتى، ،شول عيشقى ئانى تەحتندەن ئايىرىلرعا مەجبور ئيتكەن؛ ئانىڭ تەدبيرسزلگى ئارتاسندا ماوەرائۇننەهردە باشلانعان چووالىشلارنى كورب، ئاەردا هيرات تەختندە ئوترعان ئىنىسى شاهرۇح ميرزا، باباسىنىڭ تۇب جيرن ئانىڭ قولندان ئالب ئوز جيرىنە قوشقان. عۇمومەن ،بو زامان شيعريەت وە نەزك حيسلەر زامانى بولعان. تيمر باللارندان ئانىڭ ئوعلى شاهرۇح، ،تورونى بايسنقر ميرزا، ئانىڭ ئوعلى ئەبولقاسيم بابر ميرزا، حۇسەين بايقارا، سۇلتان ئيسكەندەر شيرازى، سەيد ئەحمەد ميرزا، مەشهور بابر ميرزا هەممەسى شاعير كشىلەر بولعانلار. نەوايى ئوزىنىڭ «مجالس النفائس» ندە بايتاق چعتاى شاعيرلەرىنىڭ تەرجىمەئى حاللەرن سۇيلى، سۇلتان ابر دا «بابر نامە» دە بايتاق شاعيرلەرنى تلگە ئالا. نەوايى، لۇتفى، سەككاكى، هيلالى، ئەهلى، بينايى، سۇهەيلى، ميرحەيدەر حارەزمى بابر ميرزا شيكللى زاتلار 15 نچى عاسر شاعيرلەرىنىڭ ئيڭ مەشهور-لەرندەن سانالسالار جائيز.

15 نچى عاسردا كيلگەن چعتاى شاعيرلەرىنىڭ ئيڭ ئولوعسى هەم ئيڭ ئاتاقلىسى هيچ شۇبهەسز ميرعەلىشير نەوايىدر. ،ئول، بيك حاقلى بولاراق، هەم زاماندا شلارى هەم ئوزندەن ،سوڭ كيلگەنلەر ئاراقندان ئيڭ يوعارى ئورنعا قويىلب، چعتاى ئەدەبياتىنىڭ ئاتاسى.

ديب حيسابلانغان. چنلاب‌دا نەوايى ئورتا ئازيانڭ «ئالتن عاسر»
ئەدەبيياتى ئۈچن كلاسسيك بر بازوچى؛ ،ئول ئوز زاماننددا،
ئوزندەن ،سوڭدا بيك كوب تەقليدچىلەرنڭ مەيدانغا كيلوونە سەبەب
بولغان. عەلى شير ئوزنڭ وانانداغنا توگل، حەتتا عوسمانلىلاردادا
شولاى ئوق شۆھرەتلى، شولاى ئوق رەغبەت بلەن ئوقلا. عوسمانلىلارنڭ
ئوز شاعيرلەرى بلەن بر دەرەجەدە ئيحتيرام ئيتلە. نەوايىنڭ باياتاق
ئەسەرلەرى «كليات نوايى» ئيسمى ئاستندا بر مەجموعەگە جييلغان
حالدە يوقرى.

نەوايى 1440 نچى يلدا هيرات شەهەرندە توغان. ئانڭ ئاناسى
سۇلتان ئەبوسەعيدنڭ سارايندا ،زور مانساب ئيەسى بولغان. ،ئول
ئوعلى عەلى شيرگە يافشى تەربييە بيرگەن. عەلى شير ئوزنڭ
يەشلگن مەشهەددە ئەبولقاسيم بابيرنڭ سارايندا ئوزدرغان. ئاندان
،ئول كيرى هيراتقا، ئاندان ،سوڭ سەمەرقەندكە كوچكەن. تيمر
نەسلندەن كيلگەن مەشهور حوكمدارلاردان حوسەين بايقارا بلەن
مەكتەب ئيبدەشلەرى بولغانغا، ئالار ئاراسندا دوستلق ،زور بولغان.
1468 نچى يللاردا حوسەين بايقارا ئانى ياكادان هيراتقا چاقرتب
ئالب، ئوز ياننداا بويك بر مانساب، ئەميرلك (باش وەزير) مانسابى
بيرە. نەوايى عايەت ،زور ئيستيعدادقا ماليك برشاعير ،بولووى بلەن
برگە، شولاى ئوق موستەعيد بر حوكومەت كشسىدە بولغان. مەملەكەت
ئيدارەسى ئشلەرندە ،ئول ئوزن بيك يافشى يافدان تانتقان. لاكين،
تابعەن شاعير ە تەساووفقا مائيل كشى بولغانغا، ،ئول حوكومەت
باشندا توروغا قاراغاندا، دونيا ئشلەرندەن، هەر تورلى ساراى
ئينتريگالارندان چيتدە، ئەدەبييات بلەن گنە شوعللەنب، تنچلقدا،
عەزلەتدە يەشەونى ئارتق كورگەن. سارايدا قالرغا نلەمەگەچ ئاستراباذقا
والى ئيتب جيبەرلسەدە، ،ئول ئانداا قالائالماغان. شوكار كورە ،ئول

تیزلکدە حۇکومەت حزمەتىدەن واز کیچب ئۇزىنىڭ سۆیگەن سەھەر-قەندىنە قایتب کیتکەن. لاکین، دوستی بایقارانىڭ قات-قات ئۆتنىب چاقىروی ئارقاسندا، ئاکار ئەلی ئۇز عۇمرندە یاکادان بر نیچە تابقر هیرات سارایىنا کیلب، چووالعان ئیدارە ئشلەرن جایعا سالب بیررگە ،توری کیلگەن. نەوایی ئاحر عۇمرن عەزلەتدە ئۆتکەرب 1500 نچی یلدا ئالتمش یەشندە وافات بولعان [1]. ئۇزىنىڭ عۇمری حاقندا نەوایی بر شیعرندە:

«کهی تابدوم فلکدن ناتوانلق   کهی کوردوم زماندن کامرانلق
بسی آچیغ چوچوك تاندیم جهاندە   بسی اسسیق ساوق کوردوم زماندە»دی.

نە وایی ئۇز عۇمرندە بیك کوب یازعان یازوچىلار جۇملەسىنە کرە. ،ئۇل ئۇزندەن ،سوڭ ئۆنزلاب کیتاب قالدرعان. ئانىڭ ئەدەبی میراسی ئاراسندا حالیس ئەدەبی، شیعری ئەسەرلەر بولعان شیکللی عیلمی حەتتا دینی ئەسەرلەردە یوق توگل. فارسچادان تەرجىمەلەری دە بار. ،ئۇل بر ریوایەچی (ئەپیك) بولعانی کوک، کۆچلی بر لیریکدە. ،ئۇل هەم نازم هەمدە نەسر بلەن یازعان. فارسی تلندە ئۇز ئانا تلی شیکللی بلب، هەر ئیکی تلدە شیعرلەر ئەیتکەن. لاکین بز ئانىڭ ئۇز ئانا تلن هەر واقت ئالدا تۆتقان بر میللەتچی تۆرک شاعیری ئیکەنن کورەبز. ئیرانلىلارنىڭ تۆرک تلن یارلی دیب ئاکار کیمسىتب قاراولارىنا ئاچووی کیلب،ئۇل ئۇزىنىڭ «محاکمة اللغتین» (ئیکی تلنی مۇحاکەمە) نامنداعی ئەسەرن یازعان. ،بو کیتابندا ،ئۇل فارسی هەم چعتای تللەرن فەساحەت — بەلاعەت یاعندان تەفتیش ئیتب، مووەففەقیيەتلی رەوشدە تۆرك تلىنىڭ کوب یاقدان (مەسەلەن، فیعللەرگە بایلق یاعندان)فارسی تلندەن ئۆستن تۆرعانلىعن ئیسبات ئیتە.

---

1) М. Никитский, «М р Али Шир в государственном илитературном его значении».

نەوايى نىڭ نى قەدەر ئەترافلى يازوچى بولغانىن بلو ئۈچن، ئانىڭ ئەسەرلەرىنىڭ ئىسىملەرىنە گنە كوز يۈگۈرتىپ چىقىش كيرەك. ئول ئۆزىنىڭ كىتابلارىندا نيلەرگە نيلەرگە قاغلماغان.

نەوايى نىڭ شيعرى ئەسەرلەرىندەن مەشھورراقلەرى شۇشلار:

بيش داستان-پائيما: 1) مجنون وەليلا، 2) فرهاد وشيرين، 3) سد اسكندرى، 4) سبعهٔ سياره، 5) حيرة الابرار. بو داستانلارنىڭ ئەۋۋەلگى ئىككىسىندە نەوايى بۈتۈن شەرق عالەمى ئۈچۈن ئورتاق بولغان عاشىق وە مەعشوق ماجەرالارىن ماوزوع ئيتىپ ئالا. ئۈچۈنچى پائيماغا ئيسكەندەر زولقەرنەيىن نىڭ يەئجوج-مەئجوج نى چىقارماس ئۈچۈن ئىككى تاو ئاراسىنا قويما قۇردۇرۇوى حاقىنداغى حيكايە ماوزوع ئيتىپ ئالىنغان.

نەوايى نىڭ ليريكاسى باشلىچا دورت ديوانغا جييىلغان. بو دورت ديوان ئينسانىنىڭ عومرىندە كيچۈرە تۇرغان دورت دەورىنە، يەعنى بالالىقغا يەشلىككە، ئورتا يەشكە هەم قارتلىقغا باغشلانغان.

ئيسىملەرى: 1) غرائب الصغر، 2) نوادر الشباب، 3) بدائع الوسط، 4) فوائد الكبر. شولاى ئيتىپ بو دورت ديوان بر برسىنە بر فيكر جىپى بلەن بەيلەنگەنلەر. بو مەجموعەلەردەگى شيعرلەر چغتاى ئەدەبياتىنداغى تەساووف شيعرىيەتىنىڭ ئيڭ گوزەل چەچەكلەرىندەن حيسابلانا. مۇندان باشقا تاغى نەوايى نىڭ «غزليات نوايى» هەم «ديوانچهٔ نوايى» ئاتالغان ئىككى ديوانى بار. نەوايى نىڭ فارسىچا شيعرلەرى «ساقى نامه» ئيسىملى ديوانغا جييىلغان. فارسىچا شيعرلەرىن ئول «نەوايى» ديب توگل، بەلكى «فانى» ديب ئيمزا ئيتە تورغان بولغان.

نەوايى نىڭ باشقا كىتابلارىنىڭ ئيسىملەرى شۇشلار: «محاكمة اللغتين»، «محبوب القلوب»، «مجالس النفائس»، «نثر اللئالى»، «لسان الطير»، «نوادر النهايه»، «نسائم المحبة»، «سراج المسلمين»، «خمسة المتحيرين»،

«نظم الجواهر»، «كتاب تاريخ»،«رسالهء معما»،«كتاب وقفيات»، «چهل حديث»، «مناجات نامه»، «كتاب منشئات». «ميزان الاوزان»، «عروض تركى». بۇلاردان «محبوب القلوب» (يۈرەكلەرنىڭ سۆيگەنى) ئە حلاقى مەوزوعدا يازلعان ,زورعنا بر كيتاب؛ مۇندەرەجە ياعندان «قوداتقو بلك» كە بر قەدەر ,ئۇشى. «لسان الطير» (قۇش تلى) فريد الدين عطار ئيسملى ئيران شاعيرندەن تەرجۇمە قلنعان تەساووفقا دائير بر ئەسەر. «مجالس النفائس» (گوزەللك مەجۇلسلەرى) ديگەن كيتابندا نەوايى ئوز زامانداعى هەم ئوزندەن ئلككى چعتاى شاعيرلەرنىڭ تەرجۇمەئى حاللەرن سۆيلي؛ ,بو چعتاى ئەدەبيياتنىڭ تاريخى سماعنراق بر ئەيبر. «كتاب تاريخ» ئيكى قيسمگە بولۇنە: برنچى بولۇگى «تواريخ انبياء» - پەيعەمبەرلەر تاريخى، ئيكنچى قيسمى «تواريخ ملوك» ئاتالب، بوسندا ئيران شاهلارنىڭ تاريخى سۆيلەنە. «رسالهء معما» - تابشماقلار كيتابى. «كيتاب وقفيات» وەقفلەر حاقندا؛ - «چهل حديث» - قرق حەديس؛ «مناجات نامه» - دينى شيعرلەر، مۇناجەتلەر مەجموعەسى؛ «كيتاب منشئات»، - حات يازارعا ئۆيرەنە تۇرعان كيتاب؛ «ميزان الاوزان» - عيلمى عەروزدان، يەعنى شيعر وەزنلەرى حاقندا؛ «عروض تركى» - تۆركچە شيعرلەرنىڭ ئولچەوى تۇرىسندا.

نەوايىنىڭ تەساووفى ليريكاسنا ميسال يۈزندەن شيعرلەرندەن جيڭلۇرەك تل بلەن يازلعان برسن كوچرب ئوتەبز:

«كوركالى [1]) حسنونكا زار ومبتلا بولدوم سنكا
نى بلاليغ كل [2]) ايدى كم آشنا بولدوم سنكا
هرنچه دبديم كەكون كوندين اوزاى [3]) سندين اميد

[1]) كورگەچدەن، كورگەندەن بيرلى. [2]) گل - گۆل. [3]) ئۆزەسى ئيدى.

وه كەكون كوندين بترراك [4]) مبتلا بولدوم سنكا
مين قچان ديدبم وفا قيلغيل منكا ظلم ايلاديك
سين قچان ديديك فدا بولغل فدا بولدوم سنكا
قاى پرى پيكر [5]) ديرسين تلبه [6]) بولدم بو صفت
أى پرى پيكرنى قيلساك قيل مينكا بولدوم سينكا
جام جم [7]) بيرلاحضر صويى نصيبم دورمدام [8])
ساقيا [9]) ترك جاه ايلاب [10]) كدا [11]) بولدوم سنكا» [12])

چعتاى ئەدەبىياتىدا ئەدىبلەرنىڭ ئىلىگى ئەھەمىيەتلىك ۋەئىتىبار ئىتەرگە تېيىشلىك بولغانلارنىدىن بىرىسى تىمۇر نەسلىدىن كىلگەن بابىر مىرزا ياكى سۇلتان بابىردۇر (1482دە توغان، 1530دا ۋافات). بابىر ماۋەرائۇننەھردە ھۆكۈم سۈرگەن تىمۇر بالالارىنىڭ ئىككى ئاقتىقلارىندان ،ئۇل تىمۇرنىڭ ،تورۇنىنىڭ ،تورۇنى. ئانىڭ ھاقىندا يازغان مۇئەررىخلەر «باباسى تىمۇرنىڭ دەھاسى يۈز يىلدان ،سوڭ ،بو كىشىدە ياڭادان زاھىر ،بولدى» دىلەر. چىنلابدا ،بو زات تەدبىرلىك بىر پادىشاھ، ئۇستا بىر سەياسى ھەم ئەسكەر باشى ،بولۇۋى ئۈستىنە ئىستىعدادلى بىر ئەدىب ــ شاعىر دە بولغان. ،ئول سەياسەت دۇنياسىنى چىققان ۋاقىتلاردا ئىندى ئورتا ئازىيادا تىمۇر ئۇرۇغىنىڭ ھاكىمىيەتى قاقشاغان ،بولىب، «ئەمىر» لەر «سۇلتان» لار، «مىرزا» لار بىر توقتاۋسىز بىر بىرەى بىلەن سوغىشو بىلەن مەشغول بولغانلار. بابىردا ،بو سوغىشلارغا قاتىشقان؛

[4]) بىتەرىرەك، ئارتىغراق. [5]) پەرى پىگەر ــ فارسى شاعىرلەر گوزەل قىزلارنى شولاى دىلەر. [6]) تىلبە ــ تىلى. [7]) جەم شاھنىڭ قەدەھى ــ ھۇرافى مەجاز. [8]) دائىما. [9]) ئى ساقى! (شەراب ئۈلەشوچى). [10]) بايلقنى تاشلاب. [11]) گىداى ــ فەقىر. [12]) ،بو غەزەلنىڭ باشداعى دورت ،يولى ئاينىرم رۇباعى شەكلىدە بابىرنىڭ دىۋانىندا بار. بابىر نەۋايىدان ئالغان بولسا كىرەك.

سۇلتان عەلی میرزا بلەن ئیتتیفاقتا کرب بایسنعر میرزا بلەن سوقۇشقان. ماوەرائۇننەهرنی ئانىڭ قولندان ئالرعا تالەشدە، مووەففەق بولماعان. شول ئارادا شەیبانی خان زاهیر بولب تیمر نەسلن ئورتا ئازیا تەختلەرندەن سۈرگەن. مۇندا سەیاسەت باندا ئوزن کورسەتەرگە مۇمکین بولماعانن کورگەچ بابر میرزا هیندستانعا بارب، جیرلی راجەلەرنی جیکب، شیمالی هیندستاننی زابت ئیتکەن هەم شوندا یاوروپالىلار تارافندان «بۈیۈک ماعول ئیمپیریەسی» دیب ئاتالاتوعان زور دەولەتنی توزگەن. ئانىڭ سەلالەسندەن هیندستان تاریخندا زور رول ئویناعان شاه ئەکبەر، شاه جیهان، جیهانگیر شیکللی مەشهور پادشالار کیلگەن. تیمر سەلالەسی بلەن برگە ماوەرائۇننەهردەگی مەدەنییەت ئوچاعیدا هیندستانعا کوچکەن. بابر هەم واریسلاریدا بابالاری شیکللی مەدەنییەت سۈیوچلەر وە سەنایع نەفیسە حیمایەچیلەری بولب، ئالار زاماندا جەنوبدە کۈچلی هەم پارلاق یا گا بر ئیسلام مەدەنییەتی مەیدانعا کیلگەن. شول واقتدا میعمارچیلقدا «هیند ــ مۇسلمان تارزی میعماری» ئاتالعان گوزەل ئستیل زاهیر بولعان. بو ئستیلدە سالنعان عەجەب زیفا وە مۇعەززام بینالار حەزرگی کۈندەدە سەیاحلارنىڭ ئیسلەرن کیتەرودە دەوام ئیتەلەر.

بابر میرزانىڭ مەشهور ئەسەری ئانىڭ «بابرنامە» (یا کی «وقایع سلطان بابر»، «وقوعات بابری») ئاتالعان خاتیرەلەری (باسمادا، زور قولدا، 500 بیتدەن ئارتیقراق). مۇندا بابر ئوزینىڭ بوتن تورمشن، بوتن باشندان کیچرگەن واقیعەلەرن سۈیلی. چۈلاب دا ئانىڭ عۇمری نەق بر رومان یا کی پائیما توسلی. شول ئوزینىڭ جیللی ـ داوللی سەیاسی حەیاتندا باشندان نیندی ـ نیندی گنە عەجایب خاللەر، ئیس کیتکیچ واقیعەلەر کیچرمەگەن، نیندی گنە چیتنلکلەرگە توشمەگەن. بو بر خاتیرە (میمووار) یا کی کۈنلك دەفتەر شیکللی بر ئەیبر. شول

هەر يلدا ،بولب ئۆزعان واقيعەلەرنى ،يل تەرتيبى بلەن يازا بارعان. سوز جايى كيلگەندە ئارادا ،ئول ئۆز ئيلندەگى تۆرلى جيرلەر، شەهەرلەر، مەشهور كشلەر حاقندادا مەعلومات بيرب كيتە؛ هەر تۆرلى مۇناسەبەت بلەن قسقا-قسقا شيعرلەردە قستۇرا. شولاى ئيتب، ،بو ئەسەرندە بابر بر شاعير، بر ئەستەت، بر تەنقيدچى، بر فيلوسوف، بر تاريحچى، تەرجىمەئى حالچى هەم جەعرافى بولاراق بزنك كوز ئالدىزعا كيلە. ياوروپالىلار «بابر نامە»نى يولى سەزارنك«كامينتارى» لارى بلەن بر دەرەجەگە قويالار، بابرنك ئۆزن دە شەرقنك يولى سەزارى ديب ئاتيلار. «بابر نامە» ساف ماتور وە تيگز چعتاى تلندە يازلعان. ،ئول چعتاى ئەدەبياتىنك ئيك ئيرى ئنجىلەرندەن، كلاسسيك ئەسەلەرندەن، چعتاى ئەدەبى تلىنك ئيك يافشى نەمونەلەرندەن سانالا.

ميسال ئۆچن «بابر نامە» نك بر نيچە ،يولن مۇندا كوچرب كيتەبز:

«. . كيين دين [1]) هيچ كيم كومك [2]) كيلمادى وكومك كيلور احتمالى هەم يوق ايردى اوشاندين بولار نيك اوستيكا ايلدام [3]) يورودى بير ايكى اوق ئاتبيلار بولدورا آلماديلار قاچا بيرديلار يالغوز يايداق [4]) ئات بيله كومك سيز سند سوييديك دريادين اوزدورب كيچيب غنيم [5]) لارنى قاچوروب يرلارينى آلدى محكم مردانه [6]) ايش قيلدى ياغينى [7]) قاچورغاندين سونكرا . . .الخ »

بابر ئيستيعدادلى بر شاعيردە بولعان. ئانك ئيكى قسقاعنە ديوانى ساقلانب قالعان. ،بو ديوانلاردا ئانك بيك ماتور، شاعيرنك نچكە ئەدەبى زەوقلى كشى بولعانن كورسەتە تۆرعان عەزەللەرى، مەسنەويلەرى، رۇباعى وە تويوعلارى، فەردلەرى جييلعان. ئاندان باشقا ئانك واق - تيەك شيعرى پارچالارى «بابر نامە»دە هەم باشقا

1) ئارتندان 2) كومەك - ياردەم 3) تيز. 4) يالان - ئييەرسز. 5) دۇشمان. 6) يگتلەرچە. 7) جاونى-دۇشماننى

ئورنلاردا چەچلىگەنلەر *). بو ئەسەرلەردەن باشقا تاغى بابرنىڭ «مۇبەيين» ئيسملى، دينى مەوزوعداغى، نازىم بلەن يازلغان بر كيتابى ھەم عۇبەيدۇللا حوجا ئەحرارنىڭ «والديديه» ديگەن تەساووُفى ئەسەرنىڭ نازىم بلەن تەرجىمەسى بار. بۇلاردان باشقا يەنە بر نيچە ئەسەرى بولغانلغى مەعلوم بولسادا، حەزرگە قەدەر تابلغانى يوق.

بابرنىڭ ديوانىنداغى عيشقى عەزەللەردەن برسن مۇندا كوچۇرب ئوتەمز:

«آچيليب ايكى ساچى يوزيكا يابيلمش‌لار

يارۇق جەھان‌نى كورمكا قرانعو قيلمش‌لار

چاعير [1]) باغير [2]) قانى دور بارچا عشق اهليغه

زھى آلاركە بۇمى دين دمى ئايلميش‌لار (؟)

فى قيلسام ايلاما اى يارعيب كيم مين‌دا

جنون وعشق ويكيت لك بارى قاتيلميش‌لار [3])

سلاح‌غه فرد اهلى مينى ياوق [4]) ديرلار

كورونككە اوشبو جيجان‌لار (؟) يراق يانكيلميش‌لار [5])

نى سود [6]) عشقنى ايلدين ياشورماق اى بابر

چو حالتينك نى بارى عالم اهلى بيلميش‌لار»

16 نچى عاصردان باشلاب چعتاى ئەدەبياتى كيرىگە كيتە، سونىرگە يۈز تۇتا. ئەدەبياتنىڭ تەدەننىيى مەدەنىيەتنىڭ توبەنلەشووى بلەن مۇتەناسيب رەوشدە بارا. شەيبانيلەر حاكيمىيەت باشىنا منو بلەن ئورتا ئازيانىڭ مەدەنى حەياتىندا تۇرعنلق، مۇحافەزەكارلق دەورى باشلانا. شەيبانيلەر تەئسيرى ئاستىندا مەيدانغا چققان برگنه ئيعتيبار

*) بابرنىڭ شيعرلارى مۇستەشريف ساموىلوۋىچ تارافندان 1917 نچى يلدا ئايرم بر كيتاب شەكلندە نەشر ئيتلدى.

1) چاعر — حەمر شەراب، ئاراقى 2) بەعر - يۈرەك. 3) قاتشقانلار. 4) ياقن 5) يا كعشقانلار. 6) فايدا.

ئيتەرلك شاعير ــ ئەپيك بار، ئول‌دا بولسا شەيبانى حاننڭ تيمر بالالارن جيڭوون تاسوير ئيتب ئاڭا مەدحييە يوزندەن يازلعان «شەيبانى نامە» پائيماسننڭ موحەرريرى شاهزادە محەممەد ساليحدر. محەممەد ساليحنڭ «شەيبانى نامە» سى، بوتن 15 نچى عاسر چعتاى ئەديبلەرنە حيلاف بولاراق، بيك ساف تورك تلندە يازلعان؛ ئانڭ ئسلوبىدە ياڭا دالادان كيلگەن سادە تابيعەتلى كوچمە ئوزبەكلەر شيكللى ئوك سادە، سوعش تاسويرلارى عەجەب ماتور وە جانلى.

ئورنا ئازيادا تورك ئەدەبيياتى ئاقسى ـ ئاقسى 19 نچى عاسرعا قەدەر دەوام ئيتە. لاكين نيچە يوز يللق شول دەوردە ئاندا هيچ بر تورلى ياڭارو، ئوزگەرو كورلمى؛ ئيسكرگەن، توزعان تەساووف ئاشەڭلەرندن باشقا ساف، كوچلى ياڭا بر فيكردە، ياڭا فورمالاردا يوق. شاعيرلەر 15 نچى عاسرنڭ بويك شاعيرلەرنە زەعيف تەقليدلەردەن ئوزا ئالميلار. 17 نچى، 18 نچى عاسرلار ئاراسندا يەشەگەن سوفى ئاللايار سونو دەورى ئوچن تيپ بولرلق بر شاعير. ئول بر سوفى بولسادا، ئانڭ يازعان ئەيبرلەرندە بز بويك سوفى شاعيرلەردەگى ئوچقن‌نى، ئالاردا‌عى شيعرييەتنى كورميبز؛ ئالار ئەحلاقى تەندەنسيەلى، ئچ پوشترعچ، تەقوالققا چولعانعان ئەسەرلەر. «ديوان حيكمت» لەر، «باقرعان» لار بلەن برگە ئاللايار سوفى‌نڭ «ثبات العاجزين» وە «مرادالعارفين» لەرنڭ بزنڭ تاتار ئاراسنا كيلب كرووى‌دە ئيعتيبارعا لائيق فاكت در.

VII

سەلجوق وە عوسمانلى ئەدەبىياتى.

سوفىلق ئىدىيالوگىياسىنى ئەساسلانعان تۈرك ئەدەبىياتىنىڭ ئىكىنچى بىر زور تارماعى «كچك ئازىيادا (ئاناتولى يارىم ئاتاوندا) «سەلجوق» تۈركلەرى ئاراسىندا تامرجەيە باشلاب، عوسمانلىلاردا ئۆزىنىڭ ئىڭ يوعارى نۇقتاسىنا ئىرىشىب، تا 19نچى عاسرنىڭ باشلارىناقەدەر سوزىلىب باردى. سوڭعى زامانلاردا بارى ياوروپاچىلىق بىلەن سووارلعان ئەدەبىيات قىنا ئانى قاقشاتدى هەم ئاخرلئەمر ئۆلتردى.

11نچى عاسر باشلارىندان باشلاب ئىكى عاسر قەدەر عەربى ئازيادا سەلجوق تۈركلەرى ئاتالعان خالق زور، كۈچلى بىر دەولەت تەشكىل ئىتىب تۇردىلار. بو دەولەتنىڭ چىكلەرى ئافعانستان حدودندەن ئاق دىڭگز بويلارىنا قەدەر جەيلگەن ئىدى. چىڭگز تەسەللۇطى سەلجوق دەولەتىن تەمامەن بترمەسەدە، ئانى ئىزىب واق فىيودالللارعا ئەيلەندىرىب قالدردى. سوڭندان كچكىنەگنە بىر ئوردا خالندە خوراسان ئچلەرندەن كىلىب چققان عوسمانلى تۈركلەرى سەلجوقىلەرنىڭ دەولەت هەم مەدەنىيەتلەرىنە وارىس بولب، سەلجوق ئىمپيرىيەسىنىڭ خەرابەلەرى ئۈستىندە ياڭا بىر كۈچلى مەملەكەت تۇرعزدىلار.

سەلجوق تۈركلەرى بۇرنعى «ئوعوز» تۈركلەرى نەسلندەن بولب، تۈركمەن ساحرالارندان كىلىب چققانلار ئىدى. بو خالقنىڭ تۈب عونسرى ئىسلام دىننەحيسابلانسادا، شامانيزم تەئسىرندە گى، كوچمەلى هەمدە بۇتۈن عۆمرن سوعشدا ئۆتكەروچى پروفيسيونال سوعشچىلاردان عىبارەت بولعانعا، ئالار ئاراسندا يازو سەنعەتى هەم يازما ئەدەبىيات بىك ئۇزاق زامانلارعا قەدەر تارالا ئالمادى. ئەمما سەلجوق سولتانلارى ئاز زاماندا

زور جیرلەر ئیشغال ئیتیب، ئورتا ئازیادان روما - یونان هەم عەرەب-
ئیران مەدەنییەتی سکگەن ئورنلارغا کیلیب ئوترغاچ، ئالارغا بو مەدە-
نییەتلەریغا باشلادی. سەلجوق دەولەتی ئاقرنلاپ ساحراما نارحییاسندان
چن — چن ئوتنراقلی بر دەولەتکە ئەیلەنە بارو بلەن، سەلجوقیلەرنڭ
حوکومەت سوروچی، یوعاری سینفلارننڭ سارایلارنا ئیران شاعیر وە
عالیملەری ئاغلب، ئالار ئاراسندا فارسی تلن هەم ئەدەبییاتن تەعمیم
ئیتەرگە تونتدیلار. حەتتا سولتانلار ئوزلەرن ئیران شاعیرلەری
(فیردەوسی) تاسویر ئیتکەن قەهرەمانلارنڭ ئیسملەری بلەن ئاتاب، بو
زاماندا «کەی خسرو»، «کەی کاوس»، «کەی قەباد» شیکللی سولتان
ئیسملەری یش ئوچری ئیدی.

یوعاری سینفنی فارسی ئەدەبییاتی قەناعەتلەندرسەدە توبەنگی
تابەقەلەردە ئوز تللەرندە یازلغان ئەدەبییات کیرەکلنگی حیسسی ئویاندی.
ئورتا ئازیادان کیتنرلگەن میف، قیسسا، ئەکیەت، داستان وە یرلارغنا
ئیندی ئالارنی قەناعەتلەندرمی باشلادی. شونڭ ئوستنە سوفیلق
پراپاگانداچلاری ئوزلەرننڭ فیکرلەرن خالق ئاراسنا کرتو هەم
تاراتو ئوچن خالقنڭ ئوز تلندە یارلارغا کیرەکلنگن سیزدیلەر. سەلجوق
موحیتندا وجودکە کیلیب، روم توپراغندا فارسچا یازوچی ئیرانلی جەلال-
دین روملارنڭ عەزەل وە مەسنەویلەری یوعاری تابەقە ئوچن ئاڭلارلق
بولسادا، توبەن سینفلارغا ئالار ئاڭلاشلمی ئیدی. ئەمما ئیران وە
روم شەهرلەری سەلجوقیلەر قولنا کرە بارو بلەن تورکلەر ئاراسندا
ئاقنرنلاپ شەهەر حالەتی زوهور ئیتە، کییز ئوی وە چاترلار تاش وە بالچق
ئویلەرگە ئەیلەنە، شونڭ بلەن برگە یاز وە سەنعەتی دەتارالا، یازما ئەدەبییات
توا باشلادی.

سەلجوقیلەرنڭ ئیلک برنچی ئەدەبی ئەسەرلەری جەلالددین رومینڭ
ئولی، «وەلەد سولتان» لەقەبی بلەن مەشهور بولغان بەهائوددین محەممەد

ئىسملى، سوفىنىڭ «رباب نامە» سىندەگى 156 دانە تۈركچە شىعرلەردر.

بو ئەسەر 1301 نچى مىلادىدە ظۇهور ئىتكەنلكدەن جەنوب تۈركچەسىندە يازلغان شىعرلەرنىڭ ئىڭ ئىسكىلەرندەن حىسابلانرغا نىيش[1].

بو ئەسەرنىڭ ماوزوعسى شاعىرنىڭ ئاتاسى تارافىندان تۈزلگەن «مەولەوى» تارىقەتن ماقتاو، عۇمومەن سوفىلق پراپاگانداسى، تەساووف فىكرلەرن پاپولەرىزاتسىيە هەم وەعز - نەسىحەتدەن عىبارەتدر. ئەسەرنىڭ ئىڭ مۇهىم ياعى ئانىڭ تلىنىڭ سادەلىگى، سوڭعى عۇسمانلى وە چعتاى شىعرلەرىنىڭ كىرىسنچە عەرەب - فارسى سوزلەرنىڭ ئازلىعى هەم تۈرك تلىنە ماحسوس حالق ئۆلچەوى بولعان «بارماق حىسابى» وەزنى بلەن يازلوندر. لاكىن وەلەد سۇلتاننىڭ كوب ئەسەر وە شىعرلەرى فارسچا، حەتتا عەرەب حەرفلەرى بلەن رومچا (گرىكچە) يازلغان؛ مونىڭ سەبەبى ئىسە ئىرانلى بولعانلىعندان ئانا تلى فارسچا بولب، تۈركچە بىك چىتنلك بلەن گنە يازوندر. ئول ئۆزى دەبر شىعرندە بو حاقدا قايغۇرب:

«تركيچە بلسيدم ايديدم سزه   سرلرى تكريدن دكدى بزه
بلدوريدم سوزيله بلدوكمى   بلدوريدم بن سزه بلدوكمى
ديلرم كم كورەلر قامو آنى   جمله يخسوللر[2] اولەبندن غنى[3]»

دى.

سەلجوق تلندەگى ئەدەبىيات 13 نچى عاسردا عۇسمانلى دەولەتى ياسالا باشلاعاچدا دەوام ئىتب، سەلجوقىلەرنىڭ قالدقلارى هەم

1) بو ئەسەر حاقندا ئەدەبىيات:

هاممەرنىڭ مەقالەسى: I. Jarbücher der Litteratur, 1829, s. 103.

II. Melange Asiatique, Bd. I. Radloff, Ueber alttürkische. Dialekte.

III. Saleman. Noch einmal die seldschukischen Verse (ibid II Livre).

IV. Крымский. История Турции и ее литеретуры, т. 2.

2) يوقسللار، يارلىلار. 3) باى.

عۇسمانلىلارنىڭ فيېوداللارى بولعان ۋاق ئەميرلكلەردە تەرەققى ئېتدى. بو ئەدەبيات ماوزوع جەھەتدەن ياكى ھەم نەوئيجاد بر نەرسە توگل ئيدى. سەلجوق ئەدىبلەرى، بارىسى دا دىيرلك جەلال رومينىڭ مەكتەب وە تاريقەتىنە مەنسوب كشىلەر بولب، شول فيكرنى تەلقين قلالار ئيدى. وەلەد سۇلتان زاماننىدان يراق كيتكەن ساين بو دەور شاعيرلەرىنىڭ تللەرىنە عەرەب - فارسى سوزلەرى تولا باشلى؛ لاكين بايتاقتا قەدەر شيعر ئۆزىنىڭ حالقچا ياقنلىعن، تلنىڭ ساقلىعن ھەم وەزندە بارماق حيسابن ساقلاب كيلە.

سەلجوق شاعيرلەرىنىڭ ئيڭ ئيسكىلەرىندەن برسى وەلەد سۇلتاننىڭ زامانداشى يونس عۇمرى در. بو كشى ئەلى «بارماق حيسابى» بلەن يازا؛ يات سوزلەرنى تلىنە ئاز قاتشتىرا؛ ئيران شاعيرلەرىنەدە ئاز تەقليد قلا. شونىڭ ئۆچۈندە بۆرنعى عۇسمانلى تەنقيدچىلەرى («تذكرة شعرا»چىلار) ئانى بيك ئۆك ماقتاب بترميلەر. يونس عۇمرى جەلال رومينىڭ تاريقەتىنە مەنسوب بولب، ئانىڭ ديوانىنا تەقليدەن ئۆزىدە تۆركچە بر ديوان يازدى.

شول ئۆق دەوردە، 1332 نچى يلدا وافات بولعان، «عاشيق» ئيسملى مەشھور بر شاعير بار ئيدى. شاعيرلەرىنىڭ «سۇلتانى» بولعانعا كورە، جەلال رومينىڭ ئۆلىنا «وەلەد سۇلتان» لەقەبى بيرلگەنى شيكللى، عاشيقنى دا شيعر بابندا «پاشالق» دەرەجەسىنە منگزرب «عاشيق پاشا» دىب يۆرتكەنلەر. بو كشى «عەريب نامە» ياكى «ديوان عاشق پاشا» ئيسمندە بر تۆركچە ديوان وجودكە كيتردى. بو ئەسەر باشلىچە تۆرك وەزنى بلەن يازلسادا، عاشيق پاشادا ئينەدى ئيران وەزنىنىڭ تەئسيرىدە يوق توگل. تل وە ئسلوب ياعندان ئيسە ئول ئەلى، چن - چن تۆرك؛ زاتەن ئانىڭ بو ئەسەرن يازودان مەقسودى دا تۆرك تلندە فيكرلەر ئاڭلاتو، شول تلدە سۆيلەشە تۆرعان حالقنى ئاعارتو، مەعلومات

بیرودر. شوکار کورەدە ،ئول ئەسەرئنئڭ ئاخئرندا ،شوندی سوزلەریازا:

« کرچەکم سیلندی بندا ترك دلی   الا مەعلوم اولدی معنی منزلی
چن بلاسین جملە یول منزلنی   برمکل سین ترك تاجك دیلنی
قامـو دیلدە واروز ضبط اصول   بـولرا دشمشدی جملـە عقـول
تـرك دلینا کمسنا 1) بقمازدی   ترکـلرا هـرکز کـوکـل آچمزدی
ترك دخی بلمازدی اول دللری   انجەیولی اول اولو منزللری
بو کیتاب انوکچون 2) کلدی دلا   کم بودل اهلی دقی 3) معنیبلا
تـرك دلندایعنی معنی بـولالار   تورك تاجك جملەیلداش اولالار
یـول اجندە بـر برینی بـرمیا   دیلر باقب معنی ء خور کورمیا
تاکە محروم قلمیا تـرکـلر دقـی   تركدیلندن آکلیالار 4) اولحقی»

دئورس، عاشیق پاشانڭ ،بو دیوانئداباشقالار نئقئ شیکللئ ئوك سوفیلق تارزنداعئ وەعەز - نەسیحەت وەدینی تەعلیماتدان عیبارەت؛ لاکین، ،شونڭ بلەن برگە، ئانڭ شیعرلەرئ ئاراسندا حالق داستانلارئن ئیسکە توشئرە تئورعان، «ئالب» (باتئر) کشئلەرنئ ماقتئ، باتئرلق هەم سوعشچانلقنڭ ماهییەت وەحسوسییەتن سئویلی تئورعان شیعرلەردە یوق توگل. مەسەلەن، توبەندەگئ ئیکئ میسراع بزگە «سەیدباتتال»، «عارئ سالتئق» وە «قئورقود» کیتابلارنداعئ ئیدییالوگییانئ ئیسکەتئوشئرەلەر:

« قان اولیکم استر آلپلق آدنی   آلمغ استر دوشمنندن دادنی
باشنی آتیاننە آسمق دلر   دوشمنن قهر ایلیب بسمق دلر 5)...»

واقیقەن، عاشیق پاشا ئوزئنئڭ دیوانندان باشقا، تاعن، نەق ،شول تئورك داستانلارنداعئ شیکللئ عایەت سامیمی، سادە مەدداحلق هەم وەقایع نەوسیلك ئسلوبندە، نەسر بلەن، عئوسمانلئ دەولەتئنئڭ کیلب

1) کمسەنە ـ هیچکم، 2) ئانڭ ئئوچن. 3) دەحی. 4) ئاڭلایلار ـ ئاڭلاسنلار .5) باسماق، تلە.

چعو واقیعەسن تاسویر ئێتە تۇرعان، «تاریخی ئالی عۇسمان» ئیسملی بر تاریخدا یازدی. بو ئەسەرنڭ روحن بلو ئۈچن ئۇنڭ باشندان شوشی ئیکی - ئۈچ یولنی ئالو جیتە:

«کوشه عفراغتده سلیم رضا کنجنده فنا وصبر حرقەسن کیوب اوتورمشدم ودعا صفراسیله متنعم اولمشدم ناگاه بىر از جماعت عزیزلردەن آل عثمانڭ توارخندن ومناقبلرندن ذکر اتدیلر وبو فقیردن سؤال اتدیلر فقیر دخی جواب ویردم...» دیب ئۇلە واقیعەلەرنی، بردە مۇهیم وە مۇهیم توگۈلن سایلاب تۇرمیچی، سۆیلەب کیتە.

عۇسمانلی دەولەتی یاسالب یاتقان کۈنلەردە کچك ئازیا توپراغندا جەنوب تۈرك تلی بلەن یازوچلار، ئەلبەتتە، کوب ئیدی. ئالارنڭ هەر قایسنا ئایرم توقتالونڭ لزومی یوق.

چن عۇسمانلی ئەدەبیاتی 1435نچی یلدا تۈرکلەر تارافندان ئیستانبول ئالنعاج باشلاندی. لاکین بو زاماندان باشلاب ئیندی تۈرك ئەدەبیاتی ئیران شاعیرلەرنە تەقلیدکە مۇبتەلا بولب، تلنە عەرەب-فارسی سوزلەری تولا باشلی، ئیران ئۇسلوبی وە تارزی ئیفادەسی حۆکم سۈرەرگە تۇتنا. شونڭ ئۈچن ئەدەبیات خالقدان یراقلاشب، حاکم سینفلارنڭ ئەدەبیاتنا ئەویرلب کیتە. شونڭ نەتیجەسندە بارا تۇرا زنللەی خالق تلندەن ئایرلعان، بر عۇسمانلی ئەدەبی تلی مەیدانعا کیلە. شاعیرلەر ئوزلەری خالق تلن «قابالیسان» (توپاس تل) دیب یامانلارعا تۇتنالار. شاعیر یەحیا بەی شیکللی

«ایلڭ سوزنی ترجمه ایتمدم — یبانڭ آوروین ئاگا قاتمدم
دلم اوله‌دی ترجمان عجم — عجم اولوسینڭ طعامن یمم»

دیوچلەر بولسادا، ئالار بو سوزنی تیك ئەیتب کنە قالدلار: ئەسەرلەری هاماندا شول ئەدەم ئاڭلاماسلق عەرەب - فارسی - تۈرك ژارگوندان عیبارەت بولدی.

تانتانالىق ئەلەبدلەر ـ ئوسمانلى ھۆكۈمەت سۈرۈچى سىنىپىنىڭ كىسەسىن «ئەنىمەت» بىلەن ،تونۇپ، ئۇل ،سىنىپ ،چىن بىر فېئودال سىنىپىنى ئەۋرىلدى.. ئالار ،ئورس «ۋوتچىنا»لارى شىكىللى «ئىمتىياز» لار ئالىپ، شونداغى جىر سۈرۈچى ـ نارلاچىلارغا ئەكسپىلاتاتسىيە ياساب ياتتىلار. سارای تىرەلەرىندە ئىسراف، ئىشلىكسىزلىك، ئىش-ئەشرەت ،زوھور ئىيتتى؛ ئىسكى، پاترىيارخال، سادە تۈرك ،تۇرمۇشى بىتتى. ،مۇنىڭ نەتىجەسى بولاراق ،شول تۇرمۇشقا ماھسۇس زەۋق ھەم نەزىك تۇيغۇلار مەيدان ئالدى.شىئىر، ئەدەبىيات «چالغى» ـ موزىكا شىكىللى زىيننەت نەرسەسى ،بولىپ قالدى. سۇلتانلار ئۇزلەرى دە فارسى وە تۈركى شىئىرلەر يازارغا كىرىشتىلەر؛ ئۇزلەرىن ماقتاتىر ئۈچۈن ماھسۇس «سارای شائىرى» مانسابىن ياساتتىلار.

،بو زاماندىكى ئوسمانلى ئەدەبىياتى، نى قەدەر چىنلىقدا دۇنياۋى ئەدەبىيات بولسادا، سوفىلىق خىرقەسىن سالمادى ھەم سالا ئالمادى؛ چۈنكى تەساۋۋۇف ئىدىيەلەرى ،شول قەدەر كۈچەيگەن، تۇرمۇشقا كىرگەن ئىدى. شائىرلەر نى چاقلى دۇنياۋى ،تۇرمۇشنى ماقتاسالاردا، نى چاقلى ئىشق، ئەشرەت، ئىچىملىك وە شەرابقا مەدھىيەلەر ئوقۇسالاردا، يازىب بىتىرگەچ ئاخىردا ھەرقايسىن تەئۋىل ئىيتىب، دۇنيانى سوفىلىق چادراسى بىلەن قاپلارغا مەجبۇر ئىدىلەر؛ زامانانىڭ ئىجتىمائى ھەيات شەرائىتى ئالاردان شولاي ئىككى يۈزلى «ھانژا» ،بولۇنى تالاب قىلا ئىدى.

ئومومەن بۇرنغى ئوسمانلى شائىرلەرن ئىككى گۇرۇھقا ئايىرىرغا مۇمكىن. ئالارنىڭ بىرىسى، ،شول سارايلار تىيەسىنە يىلىشقان، ئۆزلەرى خالىس دۇنياچا فىكر يۈرتكەن، بۈتۈن ھىسلەرى بىلەن دۇنيا تۇرمۇشىنا بەيلەنگەن كىشىلەر بولسالار ا مەجبۇرىيەت يۈزىندەنگىنە سوفىلانىپ ئازابلانوچىلار؛ ئىكىنچىسى تەكىيە وە چەللە خانەلەردە ،ئۆسۈب، دۇنيادان

ۋاز كيچىپ، فەقەت سۆيگەن ئاللارىنى ھەم پەيغەمبەرگە قارىتىپ، چىن ـ ساميمى كۆڭۈللەرىدىن چىققان مۇناجاتلارنى يازغۇچى، ھەقىقەتەن سوفى شاعىرلەردىر. سۆيگۈ تىپ شاعىرلەرنىڭ ئىڭ بىلگىنلىسى، شۈبھەسىز، «يازىجى ئوغلى» لەقەبى بىلەن مەشھۇر بولغان مەھەممەد چەلەبىدىر. ئانىڭ بىزنىڭ تانارلارغا ئادابىيات مەعلۇم بولغان «مەھەممەدىيە»سى 15 نچى عاسرنىڭ ئورتاسىدا يازىلىپ تەمام بولغان ئىدى. بو كىتاب ھەم ئانىڭ مۇئەللىفى ھاقىدا كىلەچەكدە ئايرىم توقتالىپ سۆيلەنەچەك بولغانغا، بو ئورىندا تەفسىلغا كىرشمىيىز.

15 نچى عاسرنىڭ ئىعتىبار ئىتىلرگە تىيىشلى بولغان شاعىرلەرىدەن بىرسى سۇلتان مەھەممەد فاتىحنىڭ ئوغلى جەم سۇلتاندىر. بو زات ئاتاسى ئۆلگەچ ياۋروپالىلارنىڭ مۇشاھەدەسى بىلەن تەھت داۋاچىسى بىر شاھزادە بولىپ، ئىكىنچى بايەزىدنىڭ تەعقىبىدەن ياۋروپاغا قاچقان بىر كىشى ئىدى. ئول جەنوبى فرانسىيادا «نىتسە» شەھەرىدە تورىپ، ئانىڭ ماتۇرلىغىنى، عەرەب مەدەنىيەتىنىڭ عەزامەتىنە سەقلانىب:

«عجائب شهر ايمش بو شهر نيتسه
كه قالور يانىنه هر كيشى نيتسه»

دىگەن بىر شاعىر. ئانىڭ فرانسىيادا بىر فرانسوز قىزىنى عىشقى، ئانىڭ بىلەن بولغان رومانتىك ماجەرالارى نىچە رومانلارغا ماۋزوع بولغان ۋاقىعەلەردەندىر. شەرقنىڭ بىرىنچى عەرەبچىسى بولغان بو شاعىر ئورىنە ئىڭ نەزىك عىشق بولەك ئىتكەن فرانسىياغا ھىتابەن شوندى بىر مەدھىيە يازدى:

«جام جم نوش ايله اى جم بو فرنكستاندر
هر قولك باشينه ياز يلان كلور دوراندر
كعبة‌اللهه واروب بر كز طواف ايتدوكم
بيك فرمان بيك عرب بيك مملكت عثماندر

شکرم اولدر کم کلدم فرنکستانه
ساع ساعلقنده کیشی هفت اقلیمه [1] هم سلطاندر
اون سکز بان اوعلوجان قرشومزه آلتدن جام چکر
اون سکز ساقی بو مجلسده جوان [2] اوغلاندر
خان بایزیده صورسه‌لر مملکت روم ایچره‌سن
سلطنت باقی قالور دیرلرسه بالله یالاندر» [3]

،شوشی شاعیردەن باشلاب عۇسمانلی ئەدەبییاتندا «یۇسف ـ زۇلەیخا»، «لەیلا ـ مەجنون» تیبندەگی «پارلی» عیشقی پائیمالار یازوچی، شاعیرلەر تزمەسی باشلانب کیتە. بۇلارنڭ ئەسەرلەری تەقلیدەن، ئیدییالوگییالاری سوفیلقدان عیبارەت بولعانعا، ئۇلار هەممەسی بر تۇسلی.

منە ،شول حالدە عۇسمانلی ئەدەبییاتی ئۇزئنڭ «ئالتن عاسرئنا» یەعنی 16 نچی عاسرعا کرە. 16 نچی عاسر شاعیرلەری ئاراسندا بر ئاریگینال شەحس بولسا، ،ئول دا میهری خاتون در. ،بو، شەرق عالەمندە مۇڭارچی سیرەك ،ئۇچری تۇرعان، برنچی باشلاب ئۇز حقوقلارن یاقلاوچی قاتنلاردان در. بر شیعرندە ،ئول ،بو حاقدا ئەیتە:

«چونکه ناقص عقل اولور دیرلر نسا [4]
هر سوزین معذور طوتمقدر روا
برمؤنث یکدرکه اول اهل اولا
بیک مذکردن که اول نا اهل اولا» [5]

---

1) جیدی ئیقلیمگە. 2) یەش.

3) Hammer, Sur le sesour du frère de Bayazed II en Provence. Journal Asiatique, 1825, t. 11, p. 137.

4) قاتنلار. 5) یەعنی، ئەهل بولماعان مڭ ئیردەن ئەهل بولعان بر قاتن یاقشراق.

میهری خاتون‌دا زاماناسىنىڭ باشقا عۇسمانلى شاعيرلەرى تۇسلى سوفيلق بۇرکەنچىگىنەنۇرنىب يازسادا. ئانىڭ شيعرلەرى ئاراسىندا، چن ئەپيكوريزم روحندا ،بولب، پيسسيميزم (مەئيوسييەت) دەن عارى بولعانلارىدا يوق توگل، مەسەلەن ،ئول بر ئورندا:

«کلستاننده ايکن اول غنچەنىڭ فرياد قل
يوخسه يارين کل[1]) کيدر قالورسن اىمسکين بزار»

دى. لاكين ،ئول دۇنيانى «گۇلستان»عا ئوشاتسادا، ئاندا قايعى-حەسرەتنىڭ كوبلگن بله.

«کلستان حسنکک هر کوشەسنده[2]) دوستم
بلبلی کويا اولوب افعانه کلمشلر دنوز» [3])

ديب ياڭادان پيسسيميزمگە باتب کيتە.

16 نچى عاسر ئەدەبيياتندا بۇتنلەى ئەپيكوريزم ئەساسندا يازلعان ئەسەرلەردە يوق توگل. مەسەلەن 1582 نچى يلدا وافات بولعان عۇسمانلى كلاسسيكلارندان،

«عيش ونوش ايت کم کچر قالماس ايام بهار»

ديگەن ميسراعلارنى يازوچى - مەسيحى شولار جۇملەسندەن. .بۇشاعير ئوزىنىڭ «شهر انگيز» ئيسملى پائيماسندا زاهيرى سوفيلقنى ئوزلەرىنە بر هۇنەر ئيتب ئالعان كشلەرنى بيك قاتى تشلى. لاكين ،مۇندى روحداعى ئەسەرلەر 16 نچى عاسر عۇسمانلى ئەدەبيياتندا كوبچلك تەشكيل ئيتميلەر.

شولاى ئيتب، 16 نچى عاسردا عۇسمانلى ئەدەبيياتى باينسادا، عالەمگە ياڭا بر فيكر ياكى فورما بيرە ئالمادى؛ بۇتن حزمەتى عۇسمانلى ئەدەبى تلنى عەرەب - فارسى سوزلەرى توتروداn عيبارەت

1) گۇل. 2) ماتورلىعى باقچاسىنىڭ هەر بۇ جماعندا. 3) کيلگەنلەردەندر.

بولدى. بو عاسىر عوسمانلى ئىمپىرىيەسىنىڭ قۇۋۋەت وە شەۋكەتى ئىڭ يوعارى نوقتاسىنا مىنىپ جىتكەن چاعى، قازناسىنىڭدا ئىڭ بايىعان دەورى، ساراى تىرەسىندە وە يوعارى سىنفلاردا ئىسراف وە زىننەتلى تورمىشنىڭدا ئىڭ قاينارعان واقتى ئىدى. سولتانلار ئوزلەرىن ماقتاتىر ئوچىن ماحسوس ساراى شاعىرلەرى مانسابى ياساپ، «شاھنامەچى» لەر تەعيىن قىلا باشلادىلار. لاكىن، تىشقى ياقدان يالتىراوقلى بولعان بو دەور ئەدەبىياتىقا ياڭا روح ئورە ئالمادى. شاعىرلەر ھامان شول ئىسكى ماوزوعلارنى ھەر تورلى ئىتىپ تەكرار قىلالار؛ ئالارنىڭ سوفىلىق بىتلىگى ئاستىنا يەشىرىنىپ يرلاعان وەماقتاعان نەرسەلەرى ھاماندا شول، ئىران شاعىرلەرىندەن مىراس بولىپ كىلگەن، شەراب، ئىسىركلىك، عىشق، قىزلار، ماتور ئىر بالالار، موزىكا، بىيو وە عيش - عەشرەتدەن عىبارەت ئىدى.

فارسى تەئسىرى بىر ئىدىيە ياعىناعىنا مونحاسىر بولىپ قالمادى، تلگەدە ئانىڭ تەئسىرى شولاى ئوق زور بولدى. فارسى سوزلەرى تورك تلىنە بىرتوقتاوسىز ئاعىپ كرىپ، ئانى تەمام باسىپ بارالار ئىدى. عاسىرنىڭ باشىندا بو ئىشكە قارشى پروتيست ياساوچى بىردەن بىر شاعىر يەحيابەى بولدى. ئول ئوزىنىڭ «عەجەم تەرجىمانى بولماوى، عەجەم ئولىگندەن قالعان ئاشنى ئاشاماوى» بلەن ماقتاندى. ئەمما عومومى ئاعىم كىرى يافقا ئىدى. شاعىرلەر بىربىرندەن ئوزدىرىپ ئىسلوبلەرىن ئەجنەبيلكلەر بلەن چوۋارلىلار، بىر بىرندەن ئارتىتىرىپ تللەرندەن «توپاس توركتلن» قووارعا ترىشالار: لوعەت كىتابلارندان ئەللەنيندى كوگەرىپ بتكەن، كوز كورمەگەن - قولاق ئىشتمەگەن سوزلەرنى ئوستىرەپ چعارالار، ھىچ بولماعاندا تورك سوزلەرن ئازابلاپ ئالاردان فارسىچا ياكى عەرەبچە جەمعى سيعالارى ياسيلار ئىدى. چونكى بو ئوزىنە

بر تۈرلۈ «شيق» ئيسەبلەنە، مۈمكين قەدەر چووالچق وە ئاور تل‌بلەن يازو عۈسمانلى شاعيرلەرنڭ «مابەالافتخار»ى ،بولب كيتكەن ئيدى. ئش ،شول دەرەجەگە بارب جيتدى‌كى، قاى بر شيعرلەردە تۈرکچە سوزلەرنڭ تەناسبى يوزدە ئونعا تۈشدى: ،ئول سوزلەردە كوبرەك يالعاولار بلەن ئالماشلاردان عيبارەت بولا ئيدى. ،مۈنى كورو ئۈچن:

«رخسارکە خط عنبرافشان عبدحبشیدر آدی ریحان
اول خال‌سیاه بلال‌ولبلر یاقوت‌بری‌بریسی مرجان»

ديگەن ميصراعنى ئالوجيتسە كيرەك.

مەشهور ياوز سۈلتان‌سەليملەر ،سۈلەيمان قانونيلار دەورى‌بولعان 16 نچى عاسر تۈركييەسنڭ ئيڭ ياقشى تاسوير وە قاوسيفن (خاراكتيريستيكاسن) بيروچى شاعير رەوانى‌در. ،بوكشى شاعير ،بولووى بلەن برگە خەيلەكەر بر سارای ئەهلى‌دە ،بولب، زيننەت وەبايلق سۈيوچى بر ئادەم ئيدى. خەتتا ،ئول ،زور مانسابلاردا بيلەب ،تۈردى. ،شول چاقدا ئانڭ شافتاى ئەخلاقسزلقعا مۈبتەلا بولعانلعى‌دا سيزلگەن، ،شول خاقدا عەيبلەوچلەرگە قارشى ،ئول هيچ ئۈيالمیچى:

«بە روانی کورنلردیدیلر بال طوتن‌پارمغن‌یالر دیدیلر
کعبەیەبویلەچەزیارت ایدن دین‌ودنیاسنی‌یاپار دبدیلر»

ديب جاواب بيرگەن ئيدى. رەوانينڭ مەشهور ئەسەرلەرندەن برسى، 16نچى عاسر تۈركييەسنڭ بۈتن ئەخلاقى توبەنلگن، ئانڭ فكير وەئيدييەلەرن، زەوق،مەقسادوعايەئى‌خيياللارن كورسەتە تۈرعان «عەشرەت‌نامە» سى‌در. ،بو شاعير ئۈزنڭ ئەسەرلەرندە سوفيلق بلەن قابلانب زامانا‌سنڭ بۈتن‌قەباخەتلكلەرن ماقتادى، ئاريستاكراتييەگە يارارعا ،ترشب، ئيران شاعيرى عۈمەر خەييامعا تەقليدەن، ئاراقى، قاتنلار وە ،ئوين - كۈلكنى‌مەدح ئيتدى.

بو كلاسسيك دەور عوسمانلى ئەدەبيياتىنى بيك كوب شاعير وە ئەديبلەر بيرسەدە، ئالارنىڭ ئەسەرلەرى كوبىسنچە بر برسندەن ئورلاو وەتەكراردان عيبارەت بولدى. ژ.انداشلارى بو شاعيرلەردەن:

«شعراى زمان كيمورى — بربرندەن اوغرلار اشعارى»

ديب كۆلەلەر ئيدى.

بو ئورندا عوسمانلى هەم چعتاى ئەدەبيياتلارىنىڭ بر برسىنە مۆناسەبەتلەرى حاقندا برنيچەسوز ئەيتب كيتىلرگە تييش. مەعلوم كى، تۆرك ئەدەبيياتلارىنىڭ بو ئيكى بۆيك تارماعى، بر تۆك عاسرلاردا ديرلك، بر برسى بلەن يەنەشە يەشەب، هەر ئيكىسى ئوز باشىنا ئوسدى وە تەرەققى ئيتدى. تل وە مەدەنى، مۆحيتنىڭ باشقالىعى، سەياسى يافدان دا تۆركييە بلەن ماوەرا ئۆننەهرنىڭ رەقابەت حەتتا دۆشمانلىعى. ئارادا ئيران شيكللى زور بر چيت حالقنىڭ ياتووى بو ئيكى ئەدەبيياتقا بر برسى بلەن برلەشب بر ئەدەبيياتقا ئەورىلب كيتەرگە ئيمكان بيرمەدى. لاكين شول ئوق ئيران ئالار ئاراسندا بر عەلاقەدە ئيدى؛ چۆنكى هەر ئيكى تۆرك ئەدەبيياتى تيگز رەوشدە ئيران ئەدەبيياتىنى تەقليد قلالار، ئاندا عى سوفيلق فيكرلەرى بلەن سووارىلالار، ئەدەبى فورما ئسلوب وە تارزى ئيفادەنى ئيرانلىلاردان ئالالار، تللەرى فارسى سوزلەرى بلەن بر تيگز چووارليلار ئيدى. دەروافيع، هەر ئيكى ئەدەبيياتقا كرگەن ئورتاق عەرەب — فارسى سوزلەرى ئالار ئاراسندا تل برلىگى مەيدانعا كيلوگە سەبەب بولدى. بو تل برلىگى بر ئول ياقدان عنادا توگل ئيدى؛ چۆنكى بۆرنعىراق دەوردەگى عوسمانلى ئەدەبى تلندە بيك كوب چعتاى سوزلەرى وە فورمالارى، ئيستيعمال ئيتىلە، شوكار كورە ئيكى ئەدەبى تل ئاراسنداعى ئايرما ئول قەدەرنق سيزلمى ئيدى ئەلى. 16نچى عاسر تلندە ئيندى ئورتا ئازيا تەئسيرى كوزگە بەرلمەسەدە، ئلككى سەلجوق شاعيرلەرى، وەلەد سولتانلار، عاشيق

پاشالارنىڭ تىلىدەگىنە توگىل، ھەتتا، 15 نچى عاسىر يازوچىسى محەممەد چەلەبى‌نىڭ «محەممەدىيە»سىدەدە بىز ئەلى چىغتايچا نەئسىرىنىڭ بىيك قووەتلى بولغانلىغىن كورەبىز.

ئورتا ئازيا تۈركلەرى بىلەن غەربى تۈركلەر ئاراسىندا مەدەنى مۇناسەبەت ھەر واقتدا ،بولىپ تۇرا،عيلملەرنىڭ تۈگەللەر ئۈچۈن عۇسمانلىلار ماوەرائۇننەھرگەبارعاليلار ،شاعيرلەردەئورتائازيانى زيارەت ئيتكەليلەر، شولاي ئوق چىغتاي شاعيرلەرىدە تۈركييەگەكيلەلەر ،بەعزىلەرى شوندا قالىپ سارای شاعيرلەرى ،ئورنىن تۇتالار ئيدى.

منە ،شوندى مەدەنى عەلاقە ئارقاسىندا بەعزى بىر چىغتاي شاعيرلەرىنىڭ ئەسەرلەرى تۈركييەگە كيلىپ، بيگىرەكدە نەوايى عۇسمانلى ئوقوچىلارى ئاراسىنداتەعميم ئيتىلدى.نەوايى‌نىڭ عۇسمانلىلار قارشىندا قەدر وەئيعتيبارى ئالارنىڭ ئوزلەرى ئاراسىندان چىققان بۈيۈك شاعيرلەرىنكىدەن هيچ كيم توگىل ئيدى [1]. ھەتتانەوايىنىڭ شيعرلەرن ئاڭلار ئۈچۈن ئانىڭ تىلىدەگى چىغتاي سوزلەرىنە عۇسمانلىچا مەعنابيرە تۇرغان لۇعەت كيتابلارىدا تۈزلدى.

شولاي ئوق بۈتىن تۈرك دۇنياسى ئۈچۈن ئورتاق بولغان ئيكنچى بىر ئاتاقلى، زور شاعير بولسا، ئولدا فۇزوليدر. فۇزولى ئۆلك ئەزەربەيجان تۈركيسىنچە، سوگعاراق تابا عۇسمانلىچا يازدى؛ شوڭار كورە عۇسمانلىلار ئانى ئوز شاعيرلەرى ئيتىب حيسابلاعانلارى شيكللى ئەزەربەيجان تاتارلارىدا ئوز ئەدىبلەرى ھەتتەن سانيلار. باشقا تۈرك ئيللەرىندە ئوقلعانى شيكللى، ئانىڭ ديوانى بزنىڭ يراق شيمال، ئيلىمىزدە كيلىب، تاتار ئوقىمشلىسىنىڭ ياراتىب ئوقى تۇرغان كيتابلارندان،بولىب كيتدى. ،فۇزولى 16نچى عاسر كشىسى بولسادا ،ئول ئيستانبولنىڭ ئيسرافلى وە تانتانالى ھەياتىندان يراقدا (كوبىرەك بەغداد شەھەرىندە)

1) سۇلتاننىڭ نەوايى‌گە ماددى بولشىق كورسەتووىدە مەعلوم.

يەشەدى. عايەت سامىمى برلىريك بولو ۋنا، ئسلوبننك نەفاسەتنەقارامى، بو شاعىردە عوسمانلى ئەدەبىياتىنا ياكا بر فىكر وە توىعى بىرمەدى. ئانك ئەسەرلەرى، شول ئوق تەساووف ئىدىيالوگىياسى بلەن تولعان ئىدى. ئانك ئىك مەشهور ئەسەرلەرندەن بولعان «لەيلا وە مەجنون»ى عەرەب خورافاتندان ئالنب ئىران پريزماسى ئارقىلى ئوتكەرلگەن بر عىشقى پائىمادر. «نىك بادە» (حەشىش هەم شەراب) ئىسمالى ئەسەرىدە سوفىياق ئەساسىنا بىنا قلنعان كىنايەلى بر ئەسەر بولاب، ئاندا ئىسرتكچلەرنك پادشاسى — شەراب باشقا تورلى كەيف بيرە تورعان نەرسەلەر بلەن بەحسلەشە. فوزولىنك شىعرلەرندەن بر قەتعەنى موندا كوچرب ئوتەبز:

«اى كوكل يارى ايستە جاندن كچ
سر كدين كوزت جهاندن كچ
ياطمع كس حيات ذوقندن
يالب لعل دلستاندن كچ
مسلك تجريددر فراغت اوى
ترك مال ايلە خانماندن كچ
لامكانە سيرك عزيمتك ايت
بو خراب اولەجق مكاندن كچ
. . . .
اهل دنيانك اولمز آخرتى
كر بونى استر ايسك آندن كچ
مسكنك بزم كان وحدتدر
اى فضولى بو خاكداندن كچ»

فوزولى نى قەدەر ماتور، ئسلوبلى، سامىمى شاعىر بولماسن، تورك ئەدەبىياتى موئەرىخلەرى تارافندان كلاسىك شاعىر

حيسابلانمى. شوڭار كورەدە ئەگەر بز تۆركيەنڭ 16 نچى عاسر ئەدەبيياتن سۆيلەگەندە، عوسمانلى ئەدەبيياتنڭ ئيڭ زور كلاسسيكلارندان بولعان مەشهور باقىنى (وافات 1600) ئيسكە ئالمى كيتسەك حەتتا ئيتكەن بولر ئيدك.

باقى زاماناسنڭ بر عاليم روحانييى هەم حافيز شيرازى تارزندا يازوچى ليريك شاعيرى ئيدى. ئول ئوزى عادى گنە بر مۆئەززيننڭ عائيلەسندەن چقدى. نەسللى، مەعلوم كشى بالاسى بولماعانعا، باشدا ئۆزاق وافت تۆرك جەمعييەتى ئانى تانرعا تلەمەدى. بارى تيك شول دەورنڭ باشقا شاعيرلەرى شيكللى، سۆلتان سۆلەيمان قانونيعا مەدحييە قەسيدەسى يازب بيرگەچكنە ئانى كوزگە ئالدلار؛ شوندان سوڭعنا ئول بر ئاز ماددى تۆرمشن رەتلەب، شۆهرەت ئالب كيتدى. حيمايەچسى سۆلەيمان ئولگەچدە ئول 34 يل يەشەب، ئوزىدە شيعر يازب ماناشوچى ئيسرك سۆلتان سەليم II، ئانڭ سويەركەسى، شاعيرە — حۆببى خاتون هەم سوفى — شاعير مۆراد III زامانلارندا، شيعر يازونڭ ئيڭ مەقبول بولعان بر دەورندە، عۆمر كيچردى.

باقينى تۆرك تەزكيرەچلەرى گنە توگل، حەتتا ياوروپا مۆستەشريقلەرىدە ماقتيلار، ئسلوبنڭ ماتورلعنا، تۆيعسنڭ بايلعنا ئيعتيبار ئيتەلەر. لاكين هامان‌دا شول بو كشنى تلى ياعندان تۆرك شاعيرى ديب ئەيتودەن بيگرەك ئيران شاعيرى ديرگە تورى كيلە. ئانڭ بەعزى شيعرلەرن عادى تۆركچە بلوچى گنە توگل، حەتتا فارسى تلى وە ئەدەبيياتى بلەن شافتاى تانش كشى دە بيك چيتنلك بلەن‌گنە ئاڭلار. 15 — 16 نچى عاسرنڭ قاى بر عوسمانلى شاعيرلەرن ئاڭلار ئۆچن ئەلى عەرەب وە فارسى تللەرىنە بر قەدەر ئاشنا بولو

جىنسە، ئىندى باقىينى ئوقۇپ ئاڭلار ئۈچۈن قولغا لۇغەت كىتابى ئۇتۇپ، ئوتۇرمى مۇمكىن توگل. مۇنى كورسەتىش ئۈچۈن تۇۋەندە ئانىڭ بىر شىيرىنىڭ كىسەگىن كوچۈرەبىزدە ئاستىغا تانارچا تەرجىمەسىن دەرج ئىتەبىز. باقىينىڭ كوپرەك ئەسەرلەرى، شۇندى تىل بىلەن يازلغان.

«ساقىيا جام مى نەخوش كل اولور
دستنه كيم آلورسه بلبل اولور
دىر كە كورن تازه داغى باشمده
نه كوزل قرمزى قرنفل اولور
غم زلفلكله دود آه كبود
لا جوردى لطيف سنبل اولور
رشتەء موى دلبره طولامش
بستەء بند زلف كاكل اولور
باقى يه آب وصلك ايرمزسه
آتش هجريله يانار كل اولور»

مەعناسى:

«ئى شەراب قويوچى! شەراب ساوۇتىڭ نىندى ماتور گۈل، كەمگە قولىغا ئالماسن، بلبل بولا».

«باشمداغى ياڭا جەراحەتلەرنى كورگەن كىشى: نىندى ماتور قزل قەنەفر ئىكەن، دى».

«سىنىڭ بۇدرەلەرىڭنىڭ قايغۇسى بىلەن چاقىرلغان ئاهلارنىڭ زەڭگەر تۇتۇنى لاتيف سۇنبللەرگە ئەيلەنە».

«گوزەل قزنىڭ چەچلەرىنە چۇلغانغان كىشى ئانىڭ بۇدرەلەرىنىڭ چلبرلارىنا بۇغاۋلانىپ ئەسىر بولا».

«باقيغا سىنىڭ قاۋشو، سووڭ ئىرشمەسە، ئايىرىلىشو ئوتىنا يانىپ كۈل بولر، ئول».

شونسى عەجەب بر تەسادف كى، باقى‌نڭ ئولگەن يللاردان تۈركيەنڭ ئينقيراز، ئارتقا كيتو دەورى باشلانا. شول دەور باشلانو بلەن ئەدەبيياتدا تەكرار، تەقليد وە تۆيعنسز شيعرلەرگە حاسر قلنب قالا. 15 ــ 16 نچى عاسرلارداعى عوسمانلى ئەدەبيياتى ئيراننڭ تەساووف ئەدەبيياتننڭ كيرى يرلانووندان وە بيك ئۇستا تەقليدندەن عيبارەت بولدى؛ بو بابدا تۈركچەلەتب نەرسە ئەيترگە مۆمكين بولسا، هەممەسى ئەيتلدى. 17 نچى عاسردادا سانسز كوب شاعيرلەر شول ئوق ئيسكى ماوزوعلارعا بيحيساب شيعرلەر يازدلار، چەينەدلەر، تەكرارلادلار. ئاحردا سوز بتدى‌دە، ئاب ئاچق رەوشدە بر برسندەن ئورلاشو باشلاندى. شولاى ئيتب عوسمانللارنڭ ئيقتيساد وە سەيا-سەتلەرى تۆسلى‌ئوك، ئەدەبيياتلارىدا ئاقرن ــ ئاقرن ئينقيرازعا يۈز تۈتدى. شيعر شيعرييەتن يوعالتا باردى؛ ئەمما نازمنڭ موداسى قابارعاندان قاباردى. نازمچلق شول دەرەجەگە بارب جيتدى‌كى، رەسمى كانسەلەرييە يازولارن كۆيلەب يازوچى حيففەتلەردە تابلدى: مەسەلەن، مۆفتى سەعدئەدين 17 نچى عاسر باشندا قرم حاننا يازعان رەسمى كەعەزلەرن، 1625 نچى يلداعى ئيران سەفەرننڭ باش قوماندانى حافيز پاشا ئوزننڭ عەسكەر سوراب سۆلتانعا يازعان حاتلارن نازم بلەن يازعانلار ئيدى. بو توبەنلەشونى حەتتا 16 نچى عاسرنڭ ئاحرنداعى تۈرك تەنقيدچلەرى (تەزكيرەچلەر) دە ئاڭلادلار. مەسەلەن شولاردان برسى (لاتيفى) بو حاقدا شوندى فيكرلەر بەيان ئيتە: «حەزر سەنعەت هەم عيلم-ئالوچسى بولماعان مال تۆسلى . . . ماتورلقنى هەم ياقشى ئەسەرلەرنى ئاڭلاو زەوقى بتدى. بر واقتدا يەش بولعان كشى بارا ــ بارا قارتايعان تۆسلى، شيعر عالەمنڭ ئيپەگنەدە حەزر ساقال چقدى. نەق كيرەكمەگەن بر يازولى كەعەز

كيسەگى ياكى حاتيبلارنىڭ ئامباردا كوگەرب ياتا تۇرعان قلىچى
تۇملى، عيلم تاشلاندى...»

بز مۇڭار قەدەر عۇسمانلى ئەدەبيا تنداعى شيعر هەم شاعيرلەر
حاقنداعنا سۆيلەب كيلدك. لاكين ئالاردا، ئەلبەتتە، نەسرى ئەسەرلەر
هەم نەسر بلەن يازوچى مۇحەررلەرده بار ئيدى. بارى تيك،
عۇمومەن شەرق حالقلارنداعى شيكللى، ئالاردادا نەمر هەر واقتدا
ئەدەبياندا ئيكنچى، تۇبەنترەك ئورننى تۇتب كيلدى. «ئەدەبيلك»
مەفهومى عۇسمانلى تۆركلەرنده «كۆيلۈلك» بلەن بيك نق باعلانعان
ئيدى. شونڭ ئۈچن نەفيس ئەدەبيات بابندا نەسر شيعر ئارتندان
ئۆستۈرەلب كنه باردى. نەسرى ئەدەبيات ئەسەرلەرى بولعان، عۇموم
ئيسلام شەرقنده تارالعان قيسسا وە حيكايە كيتابلارى شاقتاى ئيرتە
عۇسمانلى تلىنە تەرجمە قلىنب، كوبىرەك تۇبەنرەك دائيرە ئوقوچىلارعا
تارق بولدى. «الف ليله وليله»، «طوطى نامه»، «قابوس نامه»، «كليله
وە دمنه»، «ألفرج بعد الشدة»، «قرق وەزير» شيكللى قيسسالار تۆركچەگە
ئەيلەندىرلدى.

بر تاقم ئيسمسز يازوچىلار «كيتابى قۇرقود»، «سەيد باتتال عازى»،
«سارى سالتق عازى»، «فەتتاحدين»، «حەزرەتى عەلى»، «ئەبوعەلى
سينا» قيسسالارى شيكللى حالق ئاوزندا («مەدداح»لەر تارافندان)
سۆيلەنب يۈرگەن حۇرافى داستانلارنى، مەشهور «حوجا ناسرددين»
لاتيفەلەرن يازب ئالب كيتابلارعا تركەدىلەر. كوبىرەك ئيران ئەدەبيا-
تندان ئالنعان هەر تۈرلى پارلى عاشيقلار حاقنداعى رومانتيك
پائيمالارنى حالق ئاڭلاردای حالگە كيتىرب سادەلەشتردىلەر. شولاى
ئيتب بزنڭ «تاهير زۆهرە» وە «بوز يگت»لەر تيبندەگى تەكستلەرى
نەسر بلەن، ديالوك وە مانولوكلارى نازم بلەن يازلعان ئايىرم بر
تيپ واق ريسالە ـ قيسسالار مەيدانعا كيلدى. يوعارىدا سۆيلەنگەن

خوٗرافى داستان وه حيكايه‌لەر بلەن برگه ئالار يارم ـ يارتى ئوقنمشلى ئاول وه شەهەر عامه ئوقوچنسى ئوٗچن بردەن بر ئەدەبى ماتيريال ،بولاب خزمەت ئيتدنلەر. يوعارى دائيرەلەر باقى، رەوانى، مەسيحى لەرنى ئوقب شاشقان واقتدا توبەن قاتلاو ئوقوچىلار ،شوشى ئيسمسز مۇحەررىرلەرنڭ ئەسەرلەرن ئوقب كەيفلەندىلەر. ئەلبەتتە، ئالارنڭ تلىدە تگنلەرنگىنە قاراعاندا كوب جيگل، عەرەب ـ فارسى بلەن ئاز تانش ئوقوچنعادا ئاڭلاشنلراق ئيدى. ،ئول ئەسەرلەرنڭ «فۆرقود» شيكللى بەعزى بيك ئيسكنلەرى بارا تۆرا ئيستيعمالدەن چعب حالق ئاراسندان يوعالدىلار، لاكين كوبنرەگى سوٗگعى يللارعا قەدەر تەكرار ـ تەكرار تاش باسما بلەن سارى كەعزگە باسلب، ئارزانلى نەشرييات رەوشندە عوٗسمانلى عامەسى ئاراسندا تاراتلودا دەوام ئيتدى. ،بو تۆرلى ئەسەرلەرنڭ بيك كوبنسى بزنڭ روسييەگەدە كيتترلب، ئيدل ،بويى تاتارلارى ئوٗچندە جيرلى ئەدەبى يارلنلقنى قابلى توٗرعان ياماورولن ئويناب كيلدنلەر.

موٗندان باشقا تاعى عوٗسمانلىلار ئيران شاعيرلەرنڭ ئەسەرلەرن تەرجنمه قلب، ئالارعا ،ئوٗزن ـ ،ئوٗزن شەرحلەر يازدىلار. «تذكرات الشعرا» ئيسمندەگى ئەسەرلەردە ئوٗزلەرنڭ شاعيرلەرنڭ تەرجنمەئى حاللەرن يازارعا كرشدنلەر. ،بو كيتابلار عوٗسمانلىلاردا ئەدەبييات تاريحى ،ئوٗرنن ،توٗتب كيلدى.

باشقا موٗسلمان حالقلارى شيكللى ئوك عوٗسمانلى توٗركلەرى ئوٗزلەرنڭ ميللى تاريحلارنادا ئەهەمييەت بيردنلەر. سەلجوق توٗركلەرنڭ ئوتكەنن سوٗيلەگەن تاريحى بر ئەسەر 14 نچى عاسرنڭ باشلارندائوق ،ظوٗهور ئيتكەن ئيدى. سوڭرا تاريح عيلمى ئالاردا سوٗيب ئوقنلا توٗرعان ئەيبرگە ئەونرنلب كيتب، تاريح يازودا بر

عادەت حۆكمن ئالدى. مۇراد II زاماناسىندا تارىحچىلق ئۈچن سارايدا «وەقايىع نەويس» ئاتالغان ئايرم بر مانساپدا توزلدى. شونڭ نەتيجەسندە قالن ــ قالن، ئەمما پادشالارغا تەلىنكە، تۆتپ يازلغانغا، كوب واقتدا تارىحى حەتالار بلەن تولغان، تارىح كيتابلارى مەيدانغا كيلدى.

عۇسمانلى تلندە، باشقا شەرق حالقلارندا مودادا بولغان، جەغرافىيە عيلمنە دائير ئەسەرلەردە يازلدى. 17 نچى عاسرنڭ ئاحرندا ئەولىيا چەلەبى ديگەن كشنڭ «تارىحى سەيياح»ى تاسنىف قلندى؛ 16 نچى عاسرنڭ باشندا يازلغان، پيرى رەئيس ديگەن كشنڭ «بەحرىيە» سندە ئاتالار ديڭگزى تاسوير ئيتلدى. سەيدعەلى ئەكبەر ئيسملى كشى قتاى (چين) حاقندا ئلك فارسچا بر ئەسەر يازب، سوڭندان تۈركچەگە تەرجمە قلدى. نيهايەت 1658 دە وافات بولغان، ياوروپادا «حوجا حەلفە» لەقەبى بلەن تانلغان، مەشهور بيبليوگراف كاتيب چەلەبى ئوزنڭ جەغرافييە وە تارىحقا دائير «جيهاننەما» ئيسملى زور ئەسەرن وجودكە كيتردى. مۇندان ئيكى عاسر ئلك تۈركيەدە باسماچلق ئشى باشلانغاچ، ئيك برنچى باسلغان كيتابلاردان برسى كاتيب چەلەبينڭ، شوشى «جيهان نما» سى ئيدى. [1]

تەمام.

---

1) عۇسمانلى ئەدەبيياتى حاقندا يازغاندا فايدالانلغان ئەسەرلەر:

[1]) Hammer, Geschichte der Osmanischen Gedichte, Bd. I.

[2]) P. Horn, Die Orientalische Literaturen. (Die Türkische Literatur).

[3]) Крымский, История Турции и ее литературы, тт. I и II.

[4]) Смирнов, Ист. всеобщей лит. под ред. Корша, т. IV.

[5]) Его же, Образцовые произвед. османской литер.

TÜRK TARİH KURUMU
KÜTÜPHANESİ

فيهريست.

مۇقەددیمە I

ھەدحەل.

(بۇرنعى تۈركلەردە ئەدەبىيات)

I. بۇرنعى تۈركلەردە دۇنياعا قاراش ھەم حالق
ئەدەبىياتى . . . . ع. عەزيز. 1

II. بۇرنعى تۈركلەردە يازۇ سەنعەتى. . ع. رەحيم. 26

III. ئورحون تاشبيلگىلەرى . . . . ع. رەحيم. 46

IV. سوفيلق ھەم ئانڭ شەرق ئەدەبىياتلارىنا
تەئسيرى 69

69 ــ 86 بيتلەر . . . . . . ع. عەزيز.

86 ــ 96 » . . . . . . ع. رەحيم.

V. ئويعورلاردا ئەدەبىيات . . . . ع. رەحيم. 97

VI. چعتاى ئەدەبىياتى . . . . . ع. رەحيم. 122

VII. سەلجوق وە عوسمانلى ئەدەبىياتى. ع. عەزيز. 151

برنچى بولككه تەسحيحلەر.

ياڭلىش	دۇرۇس	بيت	يول
شورلاردا	شولاردا	II	5
(مۇستەقيل)	(مۇستەقيل)	X	2
تيكشۇردەن	تيكشۇر ودەن	2	13
primitizoe	primitive	2	24
primitiwe	»	3	27
«	»	7	21
ئالارۇنڭ	ئالارنڭ	23	8
قەتەزا	تەقەزا	26	9
568	580	27	6

ئەليفبا جەدوەللەرندە:

ياڭلىش	دۇرۇس	بيت	يول
ڗ	ز	31	6
گ	ڭ	31	8
ش	س	39	5
تاش بيلگۈلەرى	تاشبيلگۈلەرى	46	2
تايلار	قتايلار	47	14
دەفەرەنسيەتسيلە	دەفەرەنسياتسيا	54	19

،بۇرئلب	،بۇزئلب	56	22
«،سوزم»	«سوزم»	57	24
ئابعاچ	نابعاچ	61	3
ئەلى	ئەكى	65	12
ەديمدر	قەديمدر	80	6
يەهودى	پەهلەوى	82	14
باعئلانعان	باعشلانعان	91	5
فاشى	قاشى	93	24
sci nce	science	109	26
ئەمام	تەمام	116	21
توفتالعان	توفتالنعان	138	3
13 نچى عاسردا	14 نچى عاصردا	153	18
ياسالا	قووەتلەنە	153	19
بولسالار	بولسالاردا	157	24

KUTUPHANESI

AE 3351

تاتارستان ماتبوعات هەم نەشرییات کامبیناتی.

کۈتۈبخانەلەرنبزدە هەر تۈرلی روسچا، تاتارچا دەرسلکلەر، مەکتەب کیتابلاری، ئەدەبی، فەننی، سەیاسی عیلمی ئەسەرلەردەن توبەندەگی کیتابلار ساتلا.

<u>بەهالەری ئالتن بلەن</u>

1) تاتار ئەلیفباسی — کاللیکتیف — 24 تیین
2) ئوقو کیتابی I — « — 45 «
3) ئوقو کیتابی II — « — 60 «
4) ئوقو کیتابی III — « — 85 «
5) کوچمە ئوقو کیتابلاری برنچی تۈب 16 کیتاب — 96 «
6) کوچمە ئوقو کیتابلاری ئیکنچی تۈب 16 کیتاب — 96 «
7) عەمەلی تل ساباقلاری I — کاللیکتیف — 30 «
8) عەمەلی تل ساباقلاری II — « — 40 «
9) عەمەلی تل ساباقلاری III — « — 60 «
10) تاتار تاریخی (ماتباعادا، ئیکنچی باسماسی) عەزیز عۇبەیدوللین
11) روسییە تاریخی — فاتیح سەیفی — 1 سوم 35 تیین
12) تاتار ئەدەبیاتی تاریخی II — 1 سوم 25 تیین
13) تاتار ئەدەبیاتی تاریخی III — 1 سوم 4 تیین
14) تابیعی جەغرافییە (ماتباعادا). — کاللیکتیف
15) فیزیکە دەرسلگی (ماتباعادا). ع. شەناسی (تۈزەتلگەن).
16) کورسەتمەلی هەندەسە — ئا. م. ئاستراب — عافقار لوقمان — 1 سوم 20 تیین
17) ریازییات ئوقوتو ئسوللاری باعدانوف، لیوکسین 1 سوم

حەبەرلەشو هەم کیتابلار سۇراشو ئۈچن ئادریس:

Казань, Комбинат Издательства и печати
черно-озерская № 9.